

МУҲАММАД
АЛИ

АМИР ТЕМУР
ЧАМАНИ

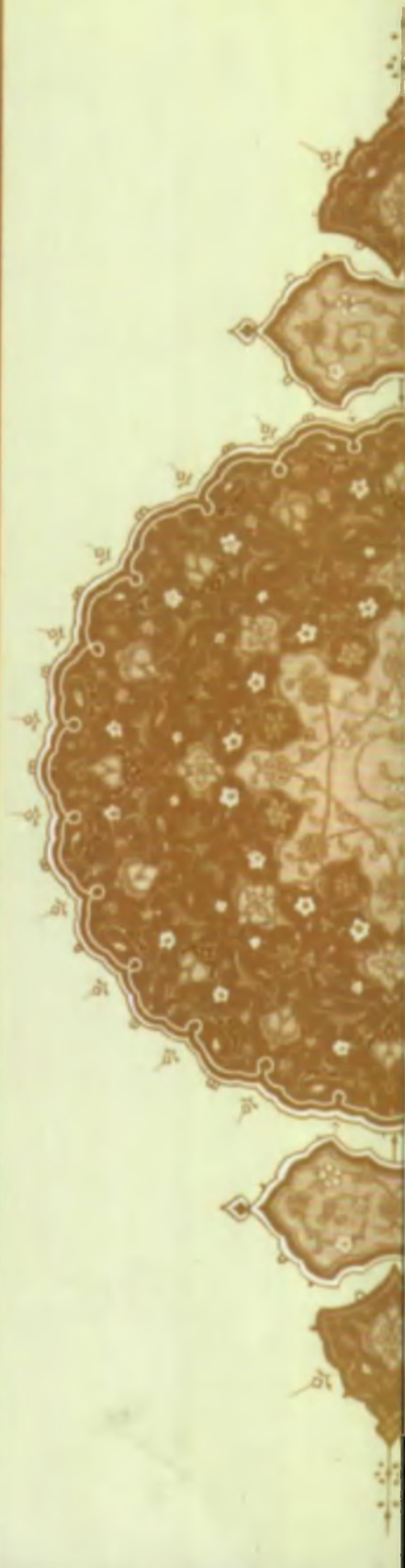

МУҲАММАД
АЛИ

АМИР ТЕМУР ЧАМАНИ

ТОШКЕНТ
«ЎЗБЕКИСТОН» НАШРИЁТ
МАТБАА ИЖОДИЙ УЙИ
2006

84(5У)6

А 49

Али, Муҳаммад.

А 49 Амир Темур чамани / Муҳаммад Али. — Т.: Ўзбекистон, 2006. — 216 б.

ISBN 5-640-01079-0

Соҳибқирон Амир Темур даври тарихи Ўзбекистон халқ езувчиси Муҳаммад Али ижодида етакчи ўринни эгаллайди. Адиб бу мавзудаги асарларини жамлаб китоб ҳолига келтирди. Ундаги шеърлар, дoston, ҳикоя, тарихий романлардан парчалар, Улугбек Мирзо ҳаётига бағишланган драматик асар ҳамда эссе ва публицистик мақолалар Амир Темур ва темурийлар даври ҳақида ҳикоя қилади.

Китобни бадиий безатишда қадимги шарқ миниатюраларидан фойдаланилди.

Китоб Соҳибқирон таваллудининг 670 йиллигига бағишланади.

ББК 84(5У)6

№ 187-2006

Алишер Навоий номидаги
Ўзбекистон Миллий
күтубхонаси.

А 0301020000 - 178 2006
М351(04)2006

10 32708
432

© «ЎЗБЕКИСТОН» НМИУ, 2006.

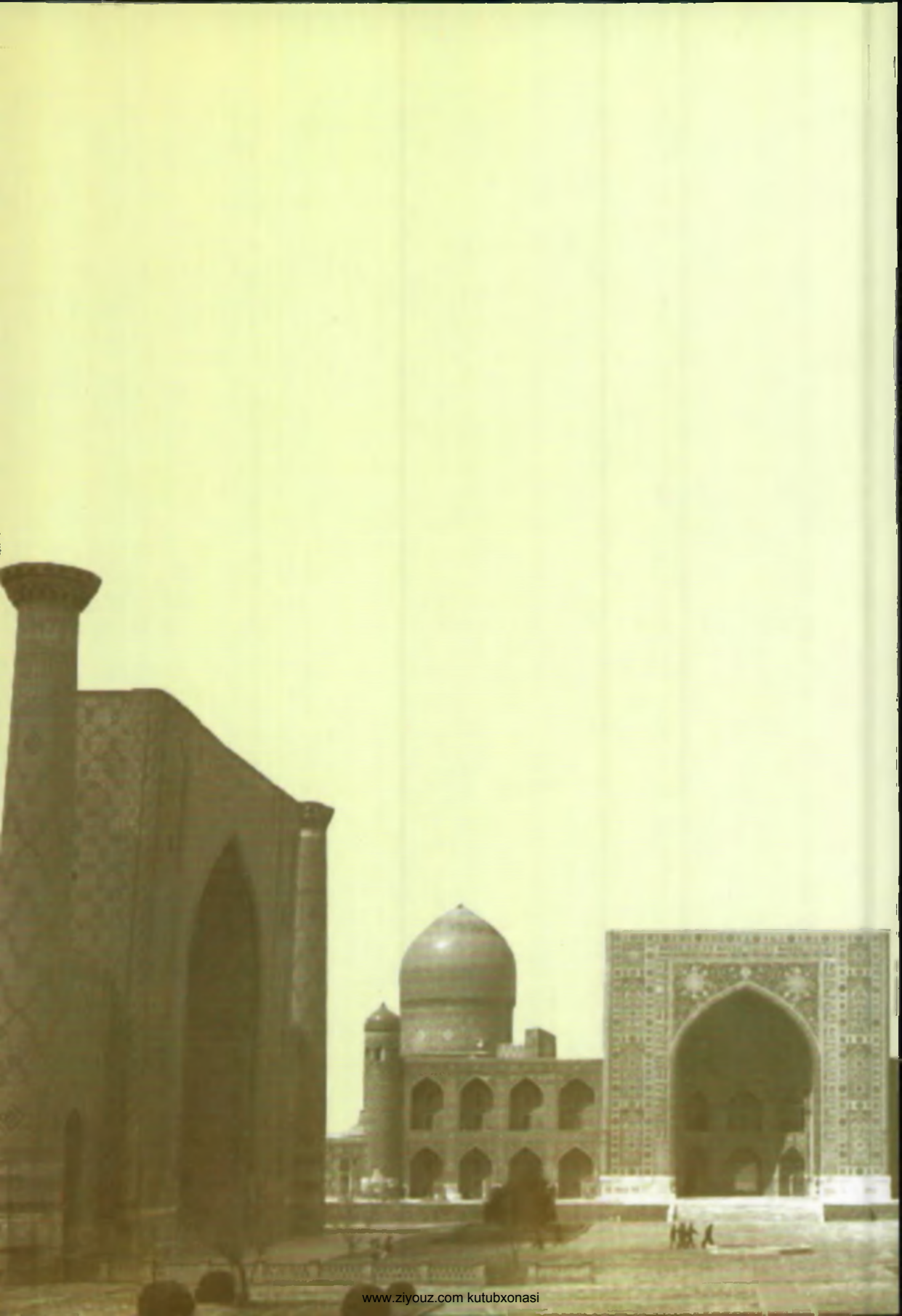
“АДЛУ ЭҲСОН БИЛА
ОЛАМНИ ОБОД
ЭТИБМЕН...”

СОҲИБҚИРОН
ТАШРИФИ

ХАЛҚ ЯРАТГАН
ДАҲО

“АДЛУ ЭҲСОН БИЛА
ОЛАМНИ ОБОД
ЭТИБМЕН...”

АМИР ТЕМУР ҲАЙКАЛИ ҚОШИДА

*Ж*аҳонгир кўз ташлар олис ёқларга,
Хаёл уммонида жамулжам жаҳон,
Бир пас ором олинг энди боғларда,
От бошини буринг, эй Соҳибқирон!

Гижинглаган тулпор майдонларга зеб,
Хиёбонга сифмас шиддат ва суръат.
Эҳ, отимни боғлаб қўйдингиз-да, деб
Хўрсиниб қўяди мисли йўқ қудрат...

1993 йил

РИВОЯТ

*Қ*адим Шарқ аҳлида бордир ривоят:
Эмиш Амир Темур тушибди Шероз.
Тигиз бўлса ҳамки фурсати гоят
Жаҳонгир бул юртда тўхтабди бир оз.
"Олиб келинг!" — дея қилибди амр,
Ҳамма ҳар тарафга елибди шу он.
Олиб келишибди: бир одам, фақир,
Фақир, бечораҳол, озгин ва нимжон.
Амир ғазабланмак ўрнига шу пайт
Унинг лабларидан парвоз қилмиш байт:
"Агар он турки шерозий ба даст орад
дили моро,
Ба холи ҳиндуяш бахшам Самарқанду
Бухороро!"*
Ушбу байтни битган сенми, эй банда?

*Агар кўнглимни шод этса ўшал Шероз жонони,
Қаро холига бахш эткум Самарқанду Бухорони!.. (Хуришуд тарж.)

Сенми, ўша Ҳофиз булбулигўё?..
 "Ҳа, менмен, амирим... Қисмат экан-да...
 Оҳ-оҳ, гўзал турур шерозлик раъно!
 Шаҳармас, жондан-да кечинга бормен.."
 "Бас, ушбу калиманг ёд айла, бебош,
 Ва билким, бир ишга доим тайёрмен:
 Афв этмам, отса ким Ватанимға тош!
 Бухорои шариф — шарафим, шоним,
 Волидам дунёга кўз очган макон!
 Самарқанд — томирда оққан ол қоним,
 У билан тирикмен, билсун бу жаҳон!
 Бухорои шариф — белим қуввати,
 Самарқанд — чехрамга кўрк ила ҳусн!
 О, сенинг журъатинг — кимнинг журъати,
 Бир гўзал холига бердинг иккисин?"
 "Амирим! — дебди-да, тўннинг ичидан
 Яланғоч кўксини кўрсатибди у, —
 Қўлимнинг шу қадар очиқлигидан
 Афтода аҳволга тушиб қолдим-ку!..
 Қаҳ-қаҳа солибди Тему́рбек шу дам,
 Айлабди ғазабу қаҳрин бегона.
 Сарполар берибди, қилибди карам,
 Сўнг яна бўлибди йўлга равона...

Эй, Ҳофиз, эй танти шоир, зукко таъб!
 Қарамай сарф этган бойлигу зарни!
 Ким сени айтолур бечораҳол деб,
 Бир холга берсанг икки шаҳарни!
 Маҳбубанг бўлса ҳам золим шунчалар,
 Қилган ҳимматингга қойил қолурман.
 Мен ёрга бергайман на уй, на шаҳар,
 Мен фақат қалбимни бера олурман.
 Чунки қизиқтирмас уни сийму зар,
 Гавҳару дурларга йўқ унда ҳавас.
 Шаҳрингни қўй, дейди, керакмас шаҳар,
 Қалбингни бер менга, қалбинг бўлса, бас!

САРБАДОРЛАР ҚЎШИҒИ

Икки дарё орасида
Сарбадорлар ватани
Афсонадай яшади-я
Лол қолдириб ҳаммани,
Сарбадорлар ватани!

Мискин, гадо, йўқсилларга
Абу Бакр бўлди бош.
Қулу фақир эрк, эрк, дея
Қўлларига олди тош!
Абу Бакр бўлди бош.

Бир замонлар, бир замонлар
Озод бўлган ўлкада,
Туғилмоқда гўдаклар ҳам
Қамчи изи елкада,
Озод бўлган ўлкада.

Эрк бер, дея кутиб турмас,
Эрк излайди сарбадор.
Гарчи доим боши узра
Қулоч ёзиб тургай дор,
Эрк излайди сарбадор!

Қиличингни қиндан суғур!
Дўстлар, курашда нажот.
Бўйин эгсанг, бўйнинг эзгай
Бўйинтуруқ умрбод.
Дўстлар, курашда нажот!

Икки дарё орасида
Лол қолдириб ҳаммани
Афсонадай яшади-я
Сарбадорлар ватани,
Лол қолдириб ҳаммани!

Эркни севган авлодида,
Эркни севган халқида
Қўшиқ бўлиб қолди мангу
Эрк, озодлик ҳақида,
Эркни севган халқида!..

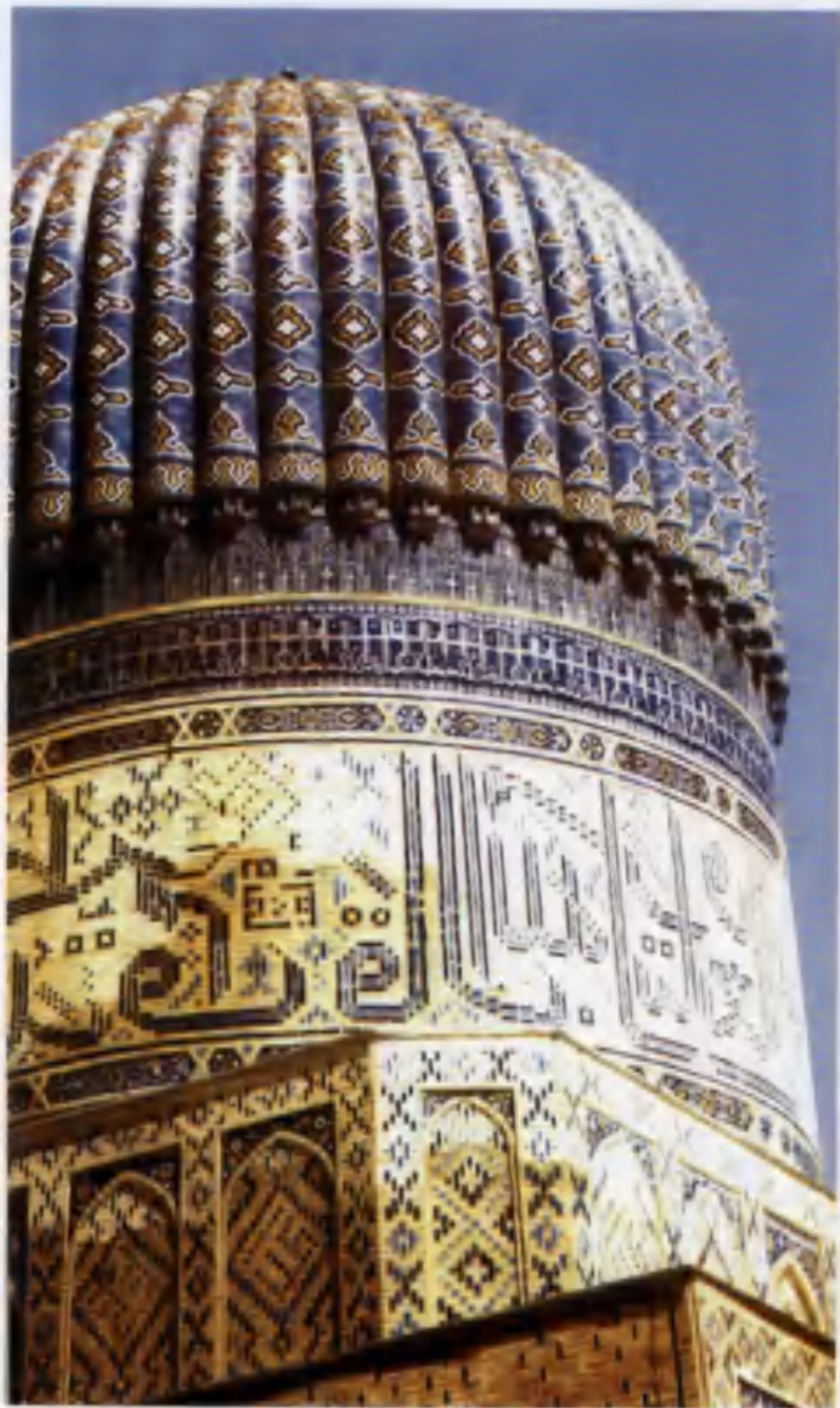
1968 йил

АМИР ТЕМУР ҚАБРИДАН ОВОЗ

Эй, тарихчи, этма умримни торож!
Бас, бундай гапларга эмасмен муҳтож.
Тори узилса ҳам — соз аталур соз,
Бошдан тушганда ҳам тож — барибир тож!

1968 йил

АВРАНГЗЕБНИНГ ЧИНОРИ

... **Б**ир чинор ўсарди Кашмир шаҳрида,
 Подшо Аврангзебнинг севган чинори.
 Салтанат ишларин қўйиб нарида
 Тез-тез бурар эди бу ён тулпорин.
 Ногаҳон битта шайх кўнглини ёрди:
 "Зинҳор тилим бормас сизга айтгани,
 Балдаи Кашмирда зўр масжид бор-ку?
 Ибодат маскани, тоат маскани...
 Ёниб кетмиш! Кечир, э парвардигор!..
 Подшо сапчиб турар ўрнидан шу он:
 "Унинг ёнидаги чинор-чи, чинор?
 Чинорга не бўлди?.. Тез айланг баён!"
 "Чинор бут! Чинорга ўт теккани йўқ!"
 "Хайрият!" — дер подшо...
 Ҳай-ё, бу калом
 Аъёни салтанат, аъёни қутлуф
 Шайхларни ҳайратга солганди тамом!
 Ибодат маскани бўлса-ю кул-кул,
 Бу машъум хабарга қилмасдан парво,
 Қандайдир чинорни сўраб турса ул...
 Шаҳаншоҳни шайтон чалғитдими ё?

Сўнгроқ сўрадилар буни подшодан,
 Подшо кулиб деди: "Аён кўрурмен,
 Ибодат маскани ёнса мабодо,
 Сизга юзтасини тиклаб берурмен.
 Аммо билинг, ёниб кетсами чинор,
 Гарчи зўр подшомен, узундир дастим,
 Гарчандки истасам, этсам ихтиёр,
 Битта чинорни ҳам тиклай олмасдим!.."

СОҲИБҚИРОН

(Станслар)

1.

*Ш*ирин тушларимга кириб чиқади,
Забт этмоқчи бўлиб кўҳна дунёни,
Қаршининг чўлига лашкар йивади
Туркистонзаминнинг буюк ўғлони.

2.

Машварат, кенгашу тадбирлар бўлмиш
Салтанат юмушин тўққиз ҳиссаси.
Фақат бир улуши қиличга қолмиш,
Фақат бир улуши — уруш қиссаси.

3.

Кўксарой ичига кирибдур Шоҳруҳ,
Ногаҳон бир динор топиб олибдур:
"Хайрият, отамиз сарватидан бу,
Бизга ҳам насиба, қисмат қолибдур".

4.

Ангора ёнида лашкаргоҳ тузиб,
Кунпаякун бўлди Боязид жўмард.
Наҳот ўз инимга қўл кўтардим, деб,
Юрак-юрагингиз ўйиб олди дард.

5.

Терек соҳилида қўшинлар саф-саф,
Нотанти Тўхтаминн от солди йироқ.
Наҳотки ўқ отдим ўз ўғлим тараф —
Добон қалбингизни ўртади-я оҳ!

6.

Дедингиз: "Эй наслим! Ёлбор худога,
Мен ҳам тилай Ҳақдан илгинга мадад.
Туркистон деб жонни этгил садоға!
Йўқдир, жон бермақдан ортиқроқ шавкат!.."

1996 йил

ТУРКИСТОН СУЛТОНИ

(*"Озод Ватан" ораториясидан*)

*Ж*аҳондан от суриб ўтгон Темурбек,
Озодлик туғини тутгон Темурбек.
Миллатнинг қалбида туғён Темурбек,
Меҳру муҳаббатдир арконинг сенинг.

Юрганда шахтингдан титрайди тоғлар,
Қарору аҳдингдан яшнайти боғлар.
Тугилган диллардан кетгувси доғлар,
Ҳазондан йироқдир бўстониң сенинг.

Туркистон султони бўлгонга салом,
Қалби юрт ишқига тўлгонга салом.
Ўғлонлар ичида ўғлонга салом!
То абад янграгай достониң сенинг!

1999 йил

БОБУР МИРЗО ЎТИТИ

Хар қачон сен душманингни
Бартараф айлайн деб,
Ўтга-чўққа урма ўзинг,
Юрма беҳуда ғам еб.
Ўз ишинг қил. Ҳақ деб сени,
Бир кун кўргизиб имдод,
Тор кўнгилли душманингни
Бартараф этгай ҳаёт!

1984

ГУМБАЗДАГИ НУР

(Достон)

I

*Ш*урибди бир бола
Мақбара қошида,
Савол-ла банд эди
Боланинг ёди:
"Гўри Амир нима?.."
"Не ичу тошида?.."
Ўзи соддагина.
Темурдир оти.

Ҳилпирар галстук,
Пирпирар киприklar,
Гумбазга термилиб
Оғрийди бўйни.
Чиқади, киради
Қабрга тириклар,
Болакай туради
Унутиб уйни.

"Во-о-о!.. Қандоқ қурганлар?
Жуда ҳам катта-ку?
Бўлганми кранлар
Аввали ҳам, а?
Домламиз дер эди:
Ўтмишда, ҳаттоки,
Арпа нон ер эди
Қари-ёш. Ҳамма!

Кран-ку, қийин гап.
Арпа нон еса гар,
Юрса гар қўш судраб,
Зор ўтган умр".
...Тушади эсига
Яна кўп гаплар,
Илашар кўзига
Гумбаздаги нур.

II

Миттигина боласан, асли
Хаёлингда қизиқ хаёллар.
Бундай ўйга боришар балки
Дунёни бир қайирган чоллар.
Уларга-ку ярашар, укам,
Уларга-ку, бу нарса одат.
Лекин сенинг ўйларинг бу дам
Мени ҳайрон қолдирар фақат.
Сенга нима дунё тақдири?
Дунё иши битгуси сенсиз.
Билсанг, мушкул бу ўйлар сири,
Катталар ҳам қолишар унсиз.
Сен-ку, бола!..

Самарқанд мана!..

Эртақдан ҳам қадимлиги рост.
Салобату шукуҳ, тантана —
Фақат буюк пойтахтларга хос.
Теграсида парвона бўлган
Зарафшон ҳам бетин югурар.
Миноралар "кўк — баланд" деган
Лофчиларнинг оғзига урар.
Мадрасалар мўйсафидлардек
Рўпарангда ўқишар дуо.
Қаландарлар кезар ҳар томон,
Тилларида: "Ҳақ дўст, ё Олло!.."
Нарироқда бозор. Тим аро

Бесаноқдир гимирлаган жон;
 Буён игна ташланса аммо
 Тушмоғига топилмас имкон.
 Буюк пойтахт яшарди гўё
 Фароғатнинг тўшагида маст.
 Лекин жангу жадаллар аро
 Етмас эди нафасга нафас...
 Темурбекнинг шахти кўп баланд!
 Еру кўкни у тақ тиндирар.
 Шу лаҳзада қайтса Самарқанд,
 Яна отта уради эгар.
 Шунчалар тез дунё суръати,
 Шунчалар тез олинди Халаб!
 Жаҳон титрар, Боязид каби
 Қолмасин деб ҳеч кимса қақшаб!
 Қайга борса ул чақмоқ қадам,
 Голиблигин айлардилар шарҳ.
 Шундай яшар эди Самарқанд
 Зафарларнинг оғушида ғарқ.

Қанчалар тез дунё суръати!
 Мунчалар зуд у берган фармон!
 Бу кун пойтахт маънос туради:
 Фано топмиш Муҳаммад Султон!
 Ўлим асли қисмати азал,
 Ҳаммининг ҳам бошида бор гап.
 Амир билар ва лекин бу гал
 Тан олгиси келмайди, ажаб.
 Энг суюкли набира қани?
 Қирқилдими лочин парвози?
 Нечун энди унинг Ватани
 Валиаҳдсиз қолмоғи лозим?
 Шак келтириб бўлмас бир орзу
 Бўлган эса наҳотки рўё?
 Манглайига тарс уради у
 Ва инграйди: "Бевафо дунё!.."

Кипригида хуноб-хуноб ёш
Жилва қилар гамдан беҳабар.
Наҳот унда йўқ эди бардош?
О, чораси бўлсайди агар,
Агар келса тирилиб ўғлон,
Амир Темур, фотих, ўшал он
Тахтидан ҳам кечарди ҳатто!

Йиғи олар кўнгил дардини,
Гарчи битмас, нимаки синди.
Оламгирнинг кўз ёшларини
Артиб қўяр ўзгалар энди.

Фармон қилар ниҳоят амир:
"Чорлағайсиз меъморларни бот!
Хазинани кўрсатинг бир-бир
Ва этсунлар саъи-ижтиҳод!
Набирамнинг исмиға атаб
Қурсинларки шундай соғона,
Истаганин олсунлар тилаб,
Фақат даҳма бўлсун шоҳона!.."

III

Уопар зоти — худди замона!
Чақмоқдай тез у минган тулпор!
Жам бўлишди пойтахтда, мана,
Ўн икки жон, ўн икки меъмор.
Бухородан келмиш сангтарош,
Фарғоналик гилкор ҳам бунда.
Наққошини юборибди Шош,
Хоразмлик ганчкор ҳам бунда.
Донишмандлар бежиз демаслар:
"Меъмор боши — палахмон тоши!"
Не тонг, турли эдан келса гар
Муҳандису кошинтароши?

Кеча-кундуз фарқсиз ўтадир,
Қўл тегмайди бош қашувга ҳам.

Субҳу шомин шунда кутади
 Кўз илғамас тумонот одам.
 Ўн икки жон, ўн икки меъмор.
 Бир нуқтада гимирлар хаёл.
 Лой пишитар чапани гилкор,
 Фишт теради тетиккина чол.
 Ганчкорнинг ҳам юмуши душвор:
 Ганч қотгуси шошилмаса гар,
 Сўнгра ҳамма заҳмати бекор,
 Унда яна бошидан бошлар.
 Наққош иши ундан-да мушкул!
 Лекин очса ганчнинг бағрини,
 Ёқа ушлаб дейсан: "Наҳот гул
 Тош ичида ётмиш яшриниб?"
 Кошинпазнинг қўлида сопол
 Кунгуралар айлар ихтиро,
 Найкамалак парчаси мисол
 Нигоҳларни эркалар жило.

Енг шимарди катта-кичик эл,
 Танғилди-ку тағин пешона!
 Ҳароратдан чатнаган кўнгил
 "Сув! Сув!" дея зорланар яна.
 Йигитларнинг қараши кескир,
 Қайтаради қилич дамин ҳам.
 Фақатгина собит ва эски:
 Лабда — кулгу, кўзда — қотган нам...
 Хоразмда, олис қишлоқда
 Қай бирининг қолган онаси.
 Қай бирининг Фарғона ёқда
 Бўм-бўш ётар кулба — хонаси.
 Қай бирининг балки аёли
 Бўталоқдай ўғил кўргандир?
 Тандирга ҳам ёлчимай, нолиб
 Ён уйда нон ёпиб юргандир?
 Ҳов, ёшроғин уйида балки
 Умр кўшки берилди барбод, —
 Кекса ота сўнгги бор қалқиб

Қиблага юз бургандир, ҳайҳот.
 Балки, балки, энг кенжа меъмор
 Ўй-ташвишсиз юрибди бунда?
 Балки, билмас — нима дард, озор,
 Доғ бор демас нурафшон кунда?
 Балки ўзга уйга бўлиб зеб,
 Суйган ёри ғамга ботгандир?
 Бедарак деб, номард экан деб,
 Лаънат тошин унга отгандир?..

"Бўл, ҳа, бўл!

Ҳей!

Анграйган ким у?

Имилаган қайси бадкирдор?.."

Одамлар ҳам шошиб қолди-ку,

Улар доим ниқтовдан ҳушёр.

"Ҳа!" — дейилса бас. Ҳамманинг ҳам

Кўз олдида туради жони.

Мунча энди севмаса одам

Яшамоқни, ёруғ дунёни?

IV

Ў умбаз... Рангми ёки зарҳал из,

Ё қуёшнинг нури жилвагар?

Бўларди у якка-ю ёлғиз,

Кўк — такрори бўлмасайди гар!

Қаранг, гумбаз қобирғалари

Бир-бирига вазмин нур ташир.

Қодир қисмат йўлидай бари

Бир нуқтага бориб бирлашур.

Жанг-жадалдан йўқ бунда асар,

Йўқ, дунёнинг шўриш — ғавғоси.

Фақат бунда жимгина ётар

Улуғбекнинг буюк бобоси.

Зиёратга одамлар келгай,

Теваракка боқурлар бир-бир.

Кўнгиллар ҳам ҳайратга тўлгай.

"Қарангиз, о!.. Фотиҳ, жаҳонгир!
Бир вақт унга дунё эди тор,
Кичик қабр унга кенг энди".
Ҳа, Тему́рбек оқсоқлиги бор,
Тан олмаслик жуда қийиндир.
Даштга чиққан олмасди пичоқ
Бўлмасайди яшашдан илинж.
"Ҳоким", дея сўз айтилган чоғ
Акс садодай янграйди "қилич".
На бу ҳайрат, на бу таажжуб!
Гарчи ҳайрат дерлар ҳар сафар.
Йўқ! Бу мангу фармони вожиб
Эскирмаган қари фалсафа!

Тему́рбек, ҳеч эдими раво
"Фотиҳ" деган номни олмоқлик?
Кўҳна тарих майдони аро
Аросатда туриб қолмоқлик?
Қайгадир от сурмоқлик, нега?
Наҳот сени тўйдиролмаган
Тупроғи зар бўлган шу ўлка?
Не-не элни боққан шу Ватан?
Истабмидинг ёки шон-шараф,
Истабмидинг ё мол-дунёни?
Ҳар нарсада бор икки тараф,
Таёқнинг ҳам икки томони.
Европага панжа ургали
Ул Боязид — усмоний арслон
Ер титратиб улгурмай ҳали,
Бўлганида ер билан яксон,
Россияни ютмак қасдида
Оғиз очган сахройи аждар —
Олтин Ўрда қипчоқ даштида
Ер юзидан кетганда бадар,
Тему́рбек, Европа чеҳраси
Сенга кулиб боқди ўшанда!
Кўп фаройиб тарихнинг иши,
Илтифоти қизиқ экан-да...

Регистонга ёниб қарайман,
Тасаввурдан қуваман жангни.
Кошинларни аста силайман,
Кафтим олар ғубору чангни.
Чаппар нақш йўриқларида
Фарҳод орзу қилган тилсимот.
Шоҳи Зинда гириҳларида
Ўз қисматин кўради ҳаёт.
"Бибихоним" гумбази турар
Бекасидан кўнгли яримта.
Кўз ўнгимда шаҳар югурар,
Оқиб борар нигоҳларимда.

О, кўрмаган роҳат тўшагин,
Жанг-жадал деб туғилган инсон,
Меъморликка меҳринг тушмаги,
Менинг учун таажжуб ҳамон!
Наҳот, қаҳру гумонлар аро
Гулдан нозик кўнги яшайдир,
Ки юрт аро, майдонлар аро
Нафосатни кўрмакка шайдир?
Ҳа... Бир гап бор, қадимдан келгай,
Гапки, ҳануз айлар мени маст:
"Агарчи бор шиша ичра май,
Ичмай, кучин ҳеч билиб бўлмас!"

V

Кечиргайсиз, азиз ўқувчим,
"Ўн иккилар" хусусида гап.
Асли улар мавзу мен учун,
Асли улар — дилдаги матлаб.
Оталар дер келтириб имон:
"Савоб бўлар ҳеч бўлмаганда —
Ўтганларни эслаб ҳар қачон
Гул дасталаш ушбу чаманда".
Ошкоралар ичида пинҳон

Ўн икки жон, ўн икки меъмор, —
 Булутларга кўмилган осмон.
 Ёмғирларга зориққан баҳор.
 Насибангиз — ғаройиб қисмат,
 Қисматингиз — аччиқ насиба.
 Тик боқару тарихдай хилқат,
 "Ожизман..." деб турар беибо.
 Сиздан на бир қолибди хабар,
 Сиздан на бир қолибди исм.
 Ўн икки жон — йўқолган гавҳар,
 Ўн икки жон — очилмас тилсим...
 Хаёллардан сўрайин десам,
 Хаёл қурғур ўзи омонат.
 Тарих сари юрайин десам,
 Оёқларим чалишар фақат.
 Чаман туси бўлмаса сариф,
 Ҳатто телба кўриб, "куз" демас.
 Тўхта бир зум, эй кўҳна тарих,
 Чархи фалак айланмай тур, бас!
 Энди менга ҳал қилиб бергил,
 Бир бошимда минг битта савол.
 Саҳифангни варақла бир-бир
 Тарих номли, эй, донишманд Чол!

VI

*А*жаб, кўм-кўк турибди гумбаз
 Аза тутган аёл сингари.
 Одамлар ҳам бир лаҳза тинмас,
 Кўрмагандек мақбара, бари —
 Кўзларини тикар ҳавасманд,
 Ўтмиш кезар эди кўзгуда,
 Мақбара ҳам қошона монанд,
 Қабринг борми деса, дегудай...
 Лол турарлар сеҳр қошида,

Калимага келмайди тиллар.
Деворларнинг гажжак қошида
Қотиб қолган қайси бир йиллар?
Нима бордир? Тоқи муқарнас
Нималарни демоқчи шу тоб?
Ақлга ҳам ҳатто бўй бермас,
Ўқилмаган бу кўҳна китоб, —
Йўқ, амирнинг сағанасимас,
"Ўн иккилар" ҳайкали эрур.
Йўқ, амирнинг сағанасимас,
Ўн икки қалб жо этган ғурур!
Ўн икки жон, нақшлар ичра
Ҳаётингиз кезади ҳануз.
Сиз тарихнинг даштлари ичра
Даврларни ёритган фонус!
Ўн икки жон, ўн икки меъмор,
Сизга боқар одамлар шу пайт,
Дерлар: "Ана нафосат, виқор!" —
Ўзингизни кўришмас фақат.
Илиқ сўзга хасис одамлар
Сизга таҳсин айтишар қат-қат.
Дерлар: "Ана маҳорат, самар!" —
Ўзингизни эслашмас фақат.

VII

Яна келдим, эй Тарих бобо,
Сендан яна талаб қилурман.
Ўз ҳаққимни қилмоқни даъво —
Ҳақиқатнинг йўли билурман.
Ўн икки жон, ўн икки меъмор,
Ўн икки ғам, ўн икки севинч.
Тингловдингми лорақал бир бор
Сен уларнинг эртагини ҳеч?
Билмасанг гар сўйлаб бераман,

Саҳифангга қайд айласанг бас.
...Не-не аср, не-не Аҳриман
Йўлларингда қолган мисли хас.
Валломатлар учиб гард каби,
Паст бўлгандир ҳаддидан ошган.
Лекин бошқа менинг талабим!
"Ўн иккилар" йўриғи бошқа!

Мақбара. Уй. Йўқ! Кўҳна мозор,
Сукунатнинг сўнгги марраси.
Жунжиктириб баданни эсар
Асрларнинг совуқ нафаси.
Кошин, гирих кўринар аранг,
Биров лабин қимтияптими?..
Ҳув пештоқда жимирайди ранг,
"Қараётган ким?" деяптими?..
Ажаб ҳолат: эй Тарих бобо,
Сукунатнинг портлашини кўр!
Ҳазин-ҳазин келмоқда садо,
Тунда хира тортган каби нур:

*"...Биз ўн икки жон эдик,
Биз ўн икки жон эдик,
Толеи паст ер қадар,
Ҳиммати — осмон эдик,
Ҳиммати — осмон эдик.*

*Умрдан-ку кўнгил тўқ,
Афсус деган гаплар йўқ,
Бизлар камтар бир одам,
Номимиз аммо қутлуғ,
Номимиз аммо қутлуғ.*

*Қурдик не-не иморат,
Аммо билмадик горат,
Умр деган бу савдо
Меъморликдан иборат,
Меъморликдан иборат!.."*

Боқ, эй Тарих, оҳиста елар
Не йилларнинг дудли сабоси.
Тинглайсанми, қулоққа келар
Кетмонларнинг гурс-гурс садоси?
Хаёлларинг кўряптими, айт,
Осмонларга кўчганин тўзон?
Манглайини артар ўша пайт
Ўн икки, йўқ, ўн икки минг жон!
Фарғонанинг катта канали
Ростламакда қаддини шитоб.
Сипо эрлар бутун жангари,
Қўлда — кетмон, бош узра — офтоб...
Водий аро кезарди байрам.
Шу водийда қишлоқ бор — Бешгул.
"Мен — шу ёқдан!" деб чиқди отам —
Бекназарнинг ўғли Аҳмадқул.
Ўзбекнинг шўх, чапдаст ўғлони,
Ўттиздаги тинмас бир йигит.
Билагида кучи тўлғанур,
Иштиёғи синмас бир йигит.
Бир дуррани асрайди доим,
Гарчи шунча йиллар ўтибди.
"Яша, мард!" — деб Тамарахоним
Дуррасини бериб кетибди!..
Бу дуррани танғиб олган-да,
"Ҳай-ё, ҳўйт!" деб ишлай берган у.
Қирқ беш кеча-кундуз деганда
Канал ичра чаппар урди сув!
О, кўзларга қўнди табассум,
Кўз ёш ювди юздаги чангни,
Тингла, Тарих, тингла ушбу зум
Қаҳ-қаҳ уриб келган оҳангни:

*"Бизлар минг-минг бор эдик,
Оға-ини, ёр эдик,
Кўнгиллар-ку азал кенг,
Аммо сувга зор эдик,
Аммо сувга зор эдик..."*

Садо келар, тинглагил яна,
Садо эмас, шерлар наъраси.
Айланади Сирда пўртана,
Гумбурлайди Фарҳод дараси!
Чўкичлардан қочар ушоқ тош,
Харсангларда чақнайди учқун.
Яна белин боғлар кекса-ёш,
Яна отам йўл олар бутун!
Тўрт йил умр не бўлти ахир?
Лекин отам пешонасига
Бир камликни битибди тақдир
Смоленск остонасида.
Гарчи йўқдир аввалги кучи,
Шижоати гарчи қолганмас, —
Турулмади! "Четга чиқувчи
Бу улусда ҳали бўлганмас!
Мажруҳ бўлса агар битта қўл,
Кўнгил — бутун, бутундир умр!
Қани, бизга тилангиз оқ йўл,
Оримиз бор, йигитмиз, шукур!"
Ўзлигини англамак учун,
Инсонлигин билиш-чун чиндан,
Не ёруғ тун, не-не қора кун
Кураш кетди майдон ичинда!
Эркин юрган дарё бўйнига
Сиртмоқ тушди, бўлди жуда соз!
Тингла, Тарих, шовқин қўйнидан
Сизиб келар қудратли овоз:

*"Нур ҳам келди, келди сув,
Дилдан ювилди қайғу.
Илгимизда қолгани
Озод, эркин ҳаёт бу!
Озод, эркин ҳаёт бу!"*

Тингла, яна садо келадир
Садолардан чиқариб қанот.
Кошонадай Катта театр

3— Амир Темур чамани

Бўлаётир Тошкентда бунёд.
 Бухородан келган сангтарош,
 Фарғоналик гилкор ҳам бунда.
 Хоразм-чи, йўллабди наққош,
 Самарқандлик ганчкор ҳам бунда.
 Андаккина кексайган отам
 Қўшолмади бу ишга улуш.
 Йиғилганди ва лекин олам,
 Шовқин-сурон, ҳаракат, жунбуш.
 Кечалари мизғимас меъмор,
 Муҳандисга ором бермас ўй.
 Ганчкор ажиб яратса гулзор,
 Наққош гули таратади бўй...

Чекиниш

Оҳиста-оҳиста
Кезишар икков,
Нуроний мўйсафид,
Миқти ўспирин.
Мўйсафид кўзидан
Сачрайди олов,
Ўспирин бепарво
Ташлар кўз қирин.
Безакли деворлар,
Зарҳал кунгура.
Фусундан яралган
Ажиб кошона.
Лайлига дарс айтар
Тилсиз қайғулар,
Саҳролар ортида
Мажнун — девона...
Мўйсафид йиғитни
Туртар: — Ёсуман!..
Суратга термилар
Йиғит бепарво.
Сўнг четга боқади:

— *Ўзиям, дейман,*
Талай пул кетгандир
Қуришга, бово?..

Бир лаҳза суратдан
Кўзин олар чол,
Ғижимланган соқол,
Чимрилган қошлар:
 — *Э, шунақа жойда*
Шунақа савол.
Шаккок-да, кўп шаккок
Ҳозирги ёшлар!

Унутиб қўйишди
Андишани ҳам,
Фақат ҳисоб-китоб
Булар билгани.
Бу, ахир, санъат-ку!
Қай маҳал, бўтам,
Арзонга тушибди
Санъат дегани?..

Ҳаёт кузги япроқдек қалқиб,
Ўлим унга сурганида от,
Менинг халқим, фидойи халқим,
Кифтинг узра яшади ҳаёт!
Жангу жадал майдони аро
Ётганида не-не вайрона,
Меҳнат ўпган қўлларингдан, о,
Қад кўтарди шундай кошона!
Халқим! Нокас эрур ул фарзанд,
Гар сени деб бўлмаса фидо!
Тингла, Тарих, тингла, донишманд,
Шиддат билан келмоқда нидо:

*"Юксак эрур азмимиз!
Ҳам уғуму расмимиз:
Хоҳ қиш бўлсин, хоҳи ёз
Меъморликдир касбимиз!
Меъморликдир касбимиз!"*

Қулоқларинг бўлдим батанг,
Бардошинг ҳам бўлдим адо?
Наҳот шундай ер қаттиқ, заранг,
Келмоқда-ку даҳшатли садо?
Дағдағага азал парвосиз —
Ер, кафтига қўйиб расмана,
Тошкентдайин шаҳарни, эсиз,
Қўғирчоқдай ўйнатар мана.
Жароҳатга бормикин малҳам?
Ер тинчишин кўрарми кўзлар?
Шунда, бизлар чақирмасак ҳам,
Қўл чўзишиб келишди дўстлар.
Дўст дегани ортиқ бўлурму?
Дўстлик офир кунда билинур.
Тинчитиб-ку бўлмади Ерни,
Лекин қалба бор эди ғурур:

*"Норинг бўлса қаторда,
Қолмайсан ҳеч хатарда.
Омон бўлсак хатар ҳам
Бир кун ўтар-кетар-да!
Бир кун ўтар-кетар-да!"*

Жам бўлишиб уста-ю меъмор,
 Уй ҳақида юритишса сўз,
 Ерни кучган метин пойдевор
 "Макон бўлдим!" — деб қувнатса кўз,
 Солланганда шоқулнинг ипи,
 Уюм-уюм фиштлар ётганда,
 Девор ичра шажара каби
 Темир синчлар томир отганда,
 Осмонўпар кўркамгина уй
 Кўрсатганда бўю бастини,
 Мен кўраман барчасида, ҳув —
 "Ўн иккилар" аҳди-шахтини!

...Лой пишитар чапани гилкор.
 Кошинпазнинг илгида — сопол.
 Наққош.

Бўёқ...

Девор.

Нақшинкор.

Меъмор.

Орзу.

Хаёл ва хаёл.

*"Йил ўтса ҳам йил оша,
 Қўлдан тушмас пойтеша...
 Она халқим, жон халқим,
 Қўлинг гулдир ҳамиша!
 Қўлинг гулдир ҳамиша!"*

VIII

*Н*едан менинг шодлигим дуркун,
 Недан ғамгин кулишим маним?
 Тарих тилга киради бир кун,
 Бугунча мен айтай билганим:
 Гўри Амир қўр тўкиб мағрур,
 Паҳлавондай менга тикилар.

Кўзларимга чалинмас қусур,
Бунда бордир фақат зар, зар, зар.
Бунда бордир бир дунё илм,
Фиштлар аро яширинган роз.
Ҳамма бордир, ҳамма ва лекин
Ўн икки жон бунда йўқ, холос!..
Зулмат ичра қолгандай ногоҳ,
Нарсани кўз илғамас чоғдир.
Саҳролардай кенгу бегиёҳ,
Тарихнинг ҳам вароғи оқдир...

Недан менинг шодлигим дуркун?
Недан ғамгин кулишим маним?
Тарих тилга киради бир кун,
Бугунча мен айтай билганим:
Кўҳна Тарих, сура берма ўй,
Ҳайратланиш сенга ҳам даркор!
Рўбарўнгда чарх урмоқда-ку
Ўн икки жон, ўн икки меъмор!
Ҳа, ҳа, улар! Йўқ, ўзга эмас!
Самарқанддан биттаси, ана!
Бири ҳануз умридан сармаст
Андижонда топмиш бошпана.
Пойтахтда бири кун кўрар,
Ўзгасига маскан — Бухоро.
Бир қўл каби, мушт каби юрар
Бу ҳамсаф эл, ҳамсаф фуқаро.

Недан менинг шодлигим дуркун?
Недан ғамгин кулишим маним?
Тарих тилга киради бир кун,
Бугунча мен айтай билганим:
Ўн икки жон ажиб қисматдир,
Худди йилнинг ўн икки ойи.
Ёзин-қишин сайр айла, бир-бир —
Далаларда кўргайсан доим.

Далалар, ҳе, бир чети мағриб,
 Бир четида ухлайди машриқ.
 Далаларнинг ям-яшил бағри
 Деҳқон учун энг кўҳна тарих!
 Юлдузсифат очилган чаноқ —
 Ҳайратга мос буюк жангнома!
 Ғўзадаги ҳар битта япроқ,
 Тарих, сенга битилган нома!

Недан менинг шодлигим дуркун?
 Недан ғамгин кулишим маним?
 Тарих тилга киради бир кун,
 Бугунча мен айтай билганим:
 Фазоларга қарар мунажжим,
 Улуғбекнинг илғар нигоҳин.
 Юраги ҳам симиради жим
 Милт-милт қилган юлдузлар оҳин.
 Аторудга кўз югуртар у,
 Суҳайлни тун ичра истар.
 Сўнг уйига ҳорғин қайтару
 Боғчага сув очар оҳиста.
 Суронларга қўшиб овозин
 "Мана, мен!" — деб кўксига урмас.
 Бахтин баҳам кўришга рози,
 Лекин, лекин қайғусин бермас!

Недан менинг шодлигим дуркун?
 Недан ғамгин кулишим маним?
 Тарих тилга киради бир кун,
 Бугунча мен айтай билганим:
 Бастакор ҳам ўзича ёнур,
 Куй тарашлар тонгларни кутиб.
 Шеърятдан излаб қолар нур,
 Навоийнинг руҳин шод этиб.
 Қоғоз узра нақшлар чизгай —
 Роҳат топиб салгина жони.

Юрагининг чигилин ёзгай
Сўнги нуқта қўйгани они.
Куй. Қанчалар сафоли куй бу!
Садоланган қайси гулшанда?
...Ўйин бўлса, "Пахтакор"га у
Тушмоқни ҳам қилмайди қанда.

Недан менинг шодлигим дуркун?
Недан ғамгин кулишим маним?
Тарих тилга киради бир кун,
Бугунча мен айтай билганим:
Ўқитувчи дўстим ҳар сафар
Қуш уйғонмай отланар ишга.
Намозшомда боғчага кирар
Интиқ турган ўғлин олишга.
...Бу — уйсоздир, тинмайди мана,
Пойтахтига излайди даво.
"Олтмиш олти" деган бир сана
Хотиридан чиқмайди асло.
Буниси-чи, шоир, жангари,
Манглайига битгани олов.
...Вақт топилса, жам бўлиб бари
Чойхонада дамлашар палов.

Недан менинг шодлигим дуркун?
Недан ғамгин кулишим маним?
Тарих тилга киради бир кун,
Бугунча мен айтай билганим:
Мана, яшар инқилобчи чол,
Хотиралар ичра кўмилиб,
Манглайида кўради иқбол
Набиралар дуосин қилиб.
Ўғли эса дастгоҳ бошида,
Мурватларда кўрар келгусин.
...Бу — чўлқувар, бола ёшидан
Дашт елида қорайган юзи.

Ҳаммасида бир аъмол эзгу,
 Битта ташвиш, биргина ният.
 Қўнгиларни банд этган ҳам шу —
 Яратмоқдик улуғ жамият!

Недан менинг шодлигим дуркун?
 Недан ғамгин кулишим маним?
 Тарих тилга киради бир кун,
 Бугунча мен айтай билганим:
 Рост гап, дўппи айланар бир бор
 Юз йил, минг йил деганларида.
 Собит тургай ўн икки меъмор
 Ўзбекистон чаманларида.
 Ўшанда ҳам кезгайлар мағрур,
 Бу дунёни кўргайлар обод.
 Ўшанда ҳам юракда сурур.
 Қўлларида улғаяр ҳаёт.
 Ўшанда ҳам тарих энтикиб,
 Эслолмаса ёшлигин, инон:
 Менинг каби бир шоир чиқиб,
 Ўшанда ҳам ёзгуси дoston!

IX

*Ш*урибди бир бола
 Мақбара қошида,
 Кўзида хаёллар
 Патирлар унинг.
 Эй дўстлар, у кимдир?..
 Дилимда нашида!
 У бола укамдир,
 Укамдир менинг!

Бунчалар хаёлкаш
 Бўлмоқни қўйсанг-чи,
 Ўқи, ўрган, укаш,

Фанни гангитиб!
Дўстларингни топиб
Ўйноқлаб юрсанг-чи,
Югуриб, тўп тепиб,
Майдон чангитиб!

Вақт кеч. Юр, укам,
Оёқларинг толган,
Уйингда онанг ҳам
Бўлгандир интиқ.
Сабабин айтарсан.
Бугунги хаёлга
Истасанг, қайтарсан
Эртами, индин.

Ўн икки қаҳрамон —
Қай бири шу пайтда
Кўзингда ғалаён
Кўрмакда балки.
Ҳайратингни кўриб,
Ўзи ҳам ҳайратда
Меҳр-ла термулиб
Турмакда балки.

Гумбазда ўйнайди
Ўша нур, ўша нур,
Уфқ аста ямлайди
Офтобни, қара!
Заволлар.
Саволлар.
Юр, укам, қани, юр!
Олдинда хаёллар.
Ортада мақбара...

1967 йил

СОҲИБҚИРОН ТАШРИФИ

КОНИГИЛДА ТИКИЛГАН ДОР

(*"Сарбадорлар" тарихий дилогияси*
иккинчи китобидан парча)

Самарқанд сарбадорлари султони Абу Бакр Калавий Наврӯз сайлидан қайтиб келганда, шом бўлиб қолганди. Ҳовлида сумалак пиширилган катта қозон тўнқарилиб қўйилганди. Қозонни кўрди-ю, Абу Бакр Калавий тўйнинг эртаси куни гавжум ҳовлининг ҳувиллаб қолиши кўнгилни қандай сирқиратса, ўшандай ҳолга тушди. Тўхтамай ётоққа шошилди, қаттиқ ҳориган эди. У буни кун бўйи бир жойда қоқилиб ўлтиришдан, хийлагина майхўрлик қилганидан эмас, балки игнанинг устида бориб келгандек бўлганидан деб билди. Ҳарқалай, амирлар билан мулоқот ҳазилакам иш эмас... Амирлар ва сарбадорларнинг дўст бўлмоғи улус учун бахт-саодатдир...

Абу Бакр Калавий қаттиқ уйқута кетди. У ғалати туш кўрди, мана шу ҳовли эмиш. Ҳовлида қулаб тушган кўшк атрофида Мавлонозода, Хўрдак Бухорий, Уста Кулол... хуллас, ҳамма дўстлари тўпланган. Ҳаммалари жам бўлиб эгнига пахтагуллик жома ташлаган муаллими соний Абу Насрал-Форобийга тикилиб туришар, ул зотнинг сўзларини тинглар эмишлар. "Фозил жамоа қурғонларингизни эшитиб кўрғони келдим, қулун! — дер эмиш Абу Бакр Калавийга қарата. — Киши қонини тўкмак, ҳибс этмак фозил жамоага ярашмайду. Кимсага тиф кўтармак бадхўйликду. Бу Аллоҳга ҳам ёқмайду. Сизлар кўпларнинг умрига зомин бўлиб-сиз, кўпларни озурда этибсиз. Тенгхуқуқли жамоа хусусинда фалсафа сўқасиз, вале қулларни занжирдан фориг айламайсиз, қулун..." Муаллими соний кўп гапирган эмиш. Абу Бакр Калавий ҳаммасини эслай олмайди. Ниҳоят Ал-Форобий қўлларидаги китобни очиб ниманидир ўқий бошлабди.

Абу Бакр Калавийнинг кўзлари ҳам китобнинг қуйидаги сўзларига тушибди: "Фозил шаҳар сардориди жаъми фази-латлар бўлса-ю, донишманд бўлмаса, шаҳар ҳалокатга юз тутадур..." Шу ерда қизиқ ҳодиса рўй берибди. Китобнинг "Донишманд бўлмаса, шаҳар ҳалокатга юз тутадур...", "...шаҳар ҳалокатга юз тутадур...", "...ҳалокатга юз тутадур..." сўзлари жаранглаб бутун Самарқандга таралар эмиш! Бирдан "ҳалокат" сўзи саҳифадан кўчиб чиқиб, йириклашиб Абу Бакр Калавий кўзларини ёруғ олам-жаҳондан берки-тиб қўйибди! Кўз олдини зулмат қоплаб олибди. Қулоғида эса муаллими сонийнинг ўша сўзлари йироқлаша бориб, охири эшитилмай қолганмиш.

Абу Бакр Калавий чўчиб уйғонди. Фира-шира тонг отиб келарди. Майдан оғриган бош озроқ беҳузур қилмоқда эди. "Босинқираб қолибман-ку, — деди ўзига ўзи калима келти-риб. — Салтанат юмушлари билан бўлиб муаллими сонийни ҳам фаромуш этдим. Руҳлари безовта бўлибдур".

Сарбадорлар султони ўрнидан туриб, таҳорат олди. Жой-намозни ёзиб, бомдод намозини ўқишга тутинди. У бугунги тоат-ибодатини астойдил муаллими соний Абу Наср ал-Форобийга бағишлади. Намоздан кейин ҳам, қимирламай, узоқ тиловат туширди. Сўнг қўлини фотиҳага очиб, дуосини:

— Аъзама қадроху каррама важҳаху, илоҳо омин! — сўзла-ри билан якунлади.

Эрталабки салқин баҳор ҳавосининг сеҳрими ёки ихлосу ибодатнинг шарофатими, ҳарқалай Абу Бакр Калавий бир оз енгил тортди. Энди бош оғриғи тарқаган, нохуш тушни ҳам хаёлидан нари қувгандай бўлди.

У об-ҳавога эътибор қилди. Ажабо, бутун билан кечаги кун ўртасида еру осмонча фарқ бор эди. Куннинг кўзи кўринмас, осмон ҳам қовоғини уюб олган, булутли, гўё қан-дайди сирни пинҳон сақлаётгандай, ниманидир яшираёт-гандай туюларди.

Чошгоҳ бўлиб-бўлмай Самарқанд сарбадорлари салта-нати кенгаши аъзолари Чорсу майдонидан Конигил томон йўл олдилар. Абу Бакр Калавийнинг негадир оёғи тортиб-тортмай борар, аммо буни бировга билдиргиси келмасди. Гарчанд кечаги майхўрликдан озгина ланжлик бўлса ҳам,

кўплар тетик, бугун бўлажак зиёфату маишатнинг завқу ҳавоси дилларни аллаларди. Айримлар Наврўзнинг биринчи кундаги сайил тафсилотларидан сўзлашар, таассуротларни ўртоқлашар эдилар. Айниқса, Абумансур жуда хурсанд, каламуш башарасига табассум ёйилиб, сарбадорлар шаънига мақтов гаплар ёғдирарди:

— Биз, сарбадорлар андоқ қудратлимизки, ҳатто Мовароуннаҳр ҳукмдорининг ўзи меҳмонга чорлайдур! Қўрқишадур, ҳа, бизлардан ҳайиқишадур! Бу шундоқ кўриниб турибди. Мовароуннаҳрда якка-ю ягона ҳоким бўладурмиз ҳали, мартабаларга эришадурмиз!

— Бисёр хурсандсиз, Абумансур? — сўради гаши келиб соҳибдевон Мавлонозода. — Важи не экан? Билсак бўлурму?

— Важи?.. Ҳи-ҳи-ҳи... — Абумансур отини соҳибдевон томон бурди-да, секин деди: — Ахир яқинда дўстимизнинг тўйларида кайфу сафо айлайдурмиз... Хурсандчилигимизнинг важи шу!.. Қувонмайликму ё?.. А?..

Абумансур шундай деса ҳам, ичида бошқача ўйларди: "Кимнинг тўйида ким сафо айлашини ҳали кўрасен! Сенинг қайлигинг Жаҳон бика билан ўзим айш-ишрат қурамен! Қозикалон бўлиб, Самарқандда давру даврон сурамен!.."

Мавлонозода индамади. Чунки у тўй, қайлиги ҳақида бировлар билан ошкор гаплашини хуш кўрмасди.

Сарбадорлар гавжум Чорсу майдонидан, Кулоллар кўчасидан ўтиб, Конирилга яқинлашиб борардилар. Улар шу палла ўзлари куйган, ёнган, севган, қадрлаган она шаҳар Самарқанд билан бир умрга хайрлашаётганларини, Конирилга бўлган юриш дунё билан видолашув эканлигини хаёлларига ҳам келтирмас эдилар...

Амир Ҳусайн чодирини олдида бугун кечагидан кўпроқ одам тўпланганди. Одатдагидек, сарбадорлар ташрифига "Шодиёна" куйи чалинди; карнай, сурнай ва ноғора авж пардага чиқди. Мамнун сарбадорлар, ҳеч нарсадан беҳабар элик қадамча берида тўхтадилар. Отдан тушар эканлар, Амир Ҳусайннинг саропардадан чиқиб келганлигини, кеча дастурхон ёзилган ерга етганда, уч бор қарсак урганини эшитдилар. Шу палла ҳукмдор: "Отил!" деб қичқирди. Қаёқдандир норғул-норғул аскарлар пайдо бўлиб, ҳайратда қотиб

қолган сарбадорларга ташландилар! Кўз очиб юмгунча ҳаммасини қуролсизлантириб, қўлларини орқасига боғладилар. Фақат Абумансурга тегмадилар, аксинча у амирлашкар Хўрдак Бухорийни, Мавлонозодани банди қилишда аскарларга кўмак берди.

— Бадбахт! Сотқин! — тиш орасидан деди Мавлонозода. — Ҳақиқий башаранг энди очилди!

Абу Бакр Калавий бу гапни эшитди-ю, Мавлонозоданинг "Абумансурни салтанатга яқинлаштирмак хатарлидур..." деган сўзларини эслади. Афсус, сарбадорлар султони адданганларини кеч билди.

— Не қилмақдасиз, эй феъли ғалатлар? — деди у аскарларга. — Эй, Амир Ҳусайн, бу не қилиқ? Мардлар ишиму бу найранг? Ҳеч нарсани англамайдурмен!..

Амир Ҳусайн эшитмагандай жавоб бермади. Амирлашкар Тему́рбек эса негадир кўринмасди.

— Лойи пишитилган бўлсин ишқилиб, дер эдим-а... — деб қўйди Уста Кулол.

— Тахири чиқиб кетди-да... — ўксинди Қодир Ҳалвойи.

— Салтанат чокидан кетди, чокидан! — алам билан деди Исоқ этиқдўз. — Тоб ташлаб юборди, эсиз...

— Сизга нима ёмонлик қилдик, ҳибсга оласиз? — қичқирди бирдан Нозим Меҳмет бутун фожиани англаб етиб, — Не истайсиз ўзи?..

У одати бўйича бурнини ушлаб қўймоқчи эди, қўлига чилвир ботди.

— Нима ёмонлик қилдик?.. — қўшидди Лакшман ҳам.

Тақдирнинг бу ўйинига ҳайрон қолган Мавлонозода ўз ўзига деди: "Нима бўлмақда ўзи? Сарбадорлар амирларга душманлик зоҳир этмадилар-ку! Амир Ҳусайн-ку, тўғри, у феъли бад бир махлуқ, ҳатто Жаҳон бикага совчи юбортирибди, ножинс! Ҳай, у билан ҳисоб-китобни соҳибдевон кейинга қўйиб қўйғон... Аммо Тему́рбек-чи? Тему́рбек қаерда? Нега Тему́рбек кўринмайдир? "Менинг кўнглим сарбадорлар тарафиндадур..." демағонмиди?.. Мавлонозода кенгаш аъзолари олдида, Абу Бакр Калавий билан Хўрдак Бухорий олдида нима деган одам бўлди энди? Ахир бу гапни Обимашҳад ариғи бўйидаги суҳбатда Мавлонозода айтган,

шерикларини Темурбекка ишонтирган эди-да! Аҳд-паймончи? Ахир ҳар иккиси оталари гувоҳлигида, то ҳаёт эканлар, бир-бирларини қўллашларини изҳор этиб аҳд-паймон айлادилар. Аҳд-паймон эмас, қуруқ сўз экан-да? "Фақат юлдузларгина бу дунёда абадул-абaddур, — деганди падари бузруквори Яҳё Ҳасан барлос. — Улар умр деган оқар дарёнинг сўл томонидан макон қидирадурлар, бизлар бу қирғоқда қолаверамиз. Дарё эса азим дарёдир, қурдим дарёдир. Дарёнинг у ёрида туриб, пайт келганда сенга қўл узатмайди, буни ёдингда сақла!.." Мавлонозода шу пайтгача бу сўзларга тушунмай келганди, мана энди тушунди..."

Амирлашкар Хўрдак Бухорий лом-мим демас, ҳозир сўзнинг шамолга сочилган қумдек бенафу бефойда эканлигини билар, тишини тишига қўйганча саропарда томонга қараб турарди. Гапирмаслигининг бир жиҳати, унинг Абу Бакр Калавийга айтган ҳадигу гумонлари исботлангани ҳам эди. Бу ҳақда оғиз очса, сарбадорлар султониға таъна бўлиб туюлмасин, деган андишаға борди, дўстини аяди. Бусиз ҳам унинг аҳволи аён. Ана, саропарда рўпарасида шитоб баланд дор тика бошладилар. Ўттиз етти ёшға кирган амирлашкар Хўрдак Бухорий ёш туриб ўлиб кетишдан қўрқмайди, бир бошға бир ўлим ҳамиша бор. Фақат фозил жамоа қурмак орзуси амалга ошмай қолаётганидан, бунга эса ўзлари, ҳа, ёлғиз ўзлари айбдор эканликларидан жони ачирди, холос. Аксига олиб, бутун лашкар ҳам тарқатиб юборилган, вофил аскарлар сайил қилиб турли жойларда юрар эдилар...

Сарбадорлар султони Абу Бакр Калавий ногаҳоний ғазабдан тили боғланиб қолган, инсон зотининг бу қадар маккору айёрлиги, тақдирнинг бу қадар буқаламунлигидан ҳайратда эди. Кечаги зиёфату мана бу фалокат... Кеча улар амирлар билан бир дастурхон атрофида ўлтирган, маишат қилган эдилар. Бутун эса ана бу саропарда билан мана бу тикилаётган дор ўртасида даҳшатли тубсиз жарлик ётибди. Шу пайт Қавомиддин қозининг арра овозидай кулгуси эшитилди. Нега қозикалонни омон қолдирди? Абумансур-чи? Сарбадорлар султони хуфия сафи сардори бўлиб туриб, ганим учун от сурғон экан! Ё раббий! Сарбадорлар султони ўзини тўғрисўз, ҳалол деб билади... Наҳотки тўғрисўз, ҳалол

одамга кун йўқ бу оламда? У Амир Ҳусайн билан Темурбекларга ишонди, йўқ эса Хўрдак Бухорий айтганига кўнганда, бундай фалокатга йўлиқмасдилар. Кўнгилни қийнайдиган жойи шуки, сарбадорларнинг сардорлари дорга тортилмайдилар, балки улусни бахт-саодатли қилмак ғояси, тенг ҳуқуқлилиқ аъмоли, мақсади, нияти дорга тортилади! Халқ такрор калтабин, мартабалар ишқибози — ўшал мансабпараст ҳокиму амирларга қул бўлиб қолаверади, қолаверади... Барча айб Абу Бакр Калавийда, ҳа, авлодлар билиб қўйсинларки, Самарқанд сарбадорлар салтанати инқирози фақат Абу Бакр Калавий бўйнидадир! У амирларга кўр-кўрона ишонди, менинг ниятим яхши бўлгач, ёмонлик кўрмаймен, деб ўйлади. Ёнида қиличи борларга ҳеч ишониб бўладими, эй Абу Бакр Калавий! Ҳайҳот!..

Сарбадорлар султонининг қорайиб кетган юзига аччиқ кулгу ёйилди.

Чодир ичида ўлтирган Амир Ҳусайн мамнун, қисик кўзларида кулгу ўйнар экан, дунёда энг ашаддий душмани бўлган сарбадорларни осонгина қўлга туширганига ишонмасди. Яна у Мовароуннаҳрнинг якка-ю ягона ҳокими!

— Салтанат тузган ялангоёқлар! Хе-хе-хе! Тахтга миниш осон эканму? — кулди Амир Ҳусайн. — Тахтимга кўз тикканлар ана шундоқ қон ютадур! Шағолни шер боласисен, деб алдадилар, у ишонди. Шервачча деб чақирсалар, маҳдиё бўлиб чоҳга тушганини билмай қолди. Ўзидан кетишнинг оқибати шулдир. Заковатсиз кишилардан йилқи афзал!

Амир Ҳусайн "менинг тахтимга кўз тикканлар..." деганда ғойибона Темурбекка ҳам теккизиб ўтди. "Жуда ўзингдан кетма, бир кун сен ҳам шундай аҳволга тушасен" қабилида маънони жойлади у назарида ўзининг гапига.

Иттифоқо, амирлашкар Темурбек саҳар шаҳарга, эгачиси Қутлуғ Туркон оқаникига кетган, улар Наврўзнинг иккинчи куни Шоҳизиндага бориб, азиз-авлиёларни зиёрат этишни дилга тутишганди. Икки ой олдин вафот этган Улжой Туркон оқа ҳам шу ерга дафн этилганди. Амир Ҳусайн пайтдан фойдаланиб қолмоқчи эди. Икки амир ўртасида пинҳона кураш ҳеч тинмас, ҳар ерда ҳар лаҳза давом этарди.

Қавомиддин қози билан Абумансур ёнларига аскарлардан олишиб, сарбадорлар раҳбарлари дорга осилишини билдиргани шаҳарга кетдилар.

Абумансур тўрт аскарни етаклаб, бошқа кўчаларни ора-лаб бўлгач, кейин Арк кўчасига боришга қарор қилди. Унинг мақсади гўзал қиз Жаҳон бикани қўлга киритмоқ эди. "Абу Бакр Калавий ҳам, Мавлонозода ҳам дорга тортиладир, — деб ўйларди у от чоптириб бораркан. — Энди Абумансур олдида ҳеч қандай тўсиқ йўқ! У Жаҳон бикага уйланиб, даври даврон сурадир! У мана шундай кунларни орзу қилиб келди. Хайрият, ниятига етди!..." Унинг шилпиқ кўзлари қувончдан юмилди.

Бирпасда машъум хабарни эшитиб, дор атрофига одам ёғилиб кетди. Бу томоша сайилдаги жаъми томошалардан кескин фарқ қиларди.

Нақоралар қоқилди. Ташвишли садолар юракларни сирқиратиб ўтди. Саропарда олдида қўйилган тахтда Мовароуннаҳр ҳукмдори салобат тўкиб ўлтирибди, атрофда эса Бадахшону Боғлон, Андҳой ва Шибирғон, Қаршидан йиғиб келинган кўшин саф тортган. Дор теварагида Самарқанддан, узоқ-яқин қишлоқлардан сайилга келган одамлар туришарди. Улар ичида сарбадорлар ҳам бор.

Амир Ҳусайн издаҳомга қараб деди:

— Эй, аҳли Самарқанд! Маълумингизким, бадбахт мўғул билан юз берган жангда бевафо омад биздан юз ўтириб, чекинишга мажбур бўлди... Ҳукмдорингиз Жайхуннинг у томонида, амирлашкар Темурбек эса бу томонида аскар йиғиб, кучдан қолғон салтанатни оёққа турғизмак ташвишида кўп азият чекди. Юртнинг улуғлари шундоқ машаққат гирдобига ботғон бир пайтда Самарқандда бир тўда ялангоёқ, гадо, рунуду авбош ўзларини сарбадор атаб, фақат Чингизхон авлодларига мансуб бўлғон ҳукуматга қасд қилиб, иқтидор курсисига ўлтурдилар, ярим йил мобайнида идора этдилар. Қуввату ихтиёрлари кўп бўлғон бу ялангоёқлар бошларига ғурур боди хаёли тушиб, жасорат оёғини ўз ўрнидан баландроқ кўтардилар ва ғазабли ёвуз қўлларини қон тўкишга, фасод чиқаришга чўздилар... Ҳукуматга

тажовуз айлағон бадхулқ бандалар дину мусулмончиликни поймол этишда илғорлик кўргиздилар, расамадни буздилар...

Саропарда ёнидаги одамлар орасида мударрис, яъни Хожа Лутфуллоҳ, имом Қутбиддин, шайхулислом Абулворис Самарқандийлар ҳам бор эдилар. Шайхулислом Совғончи қишлоғига бадарға қилингандан бери мударрису имом билан илк бор учрашиб тургандилар.

— Бало-қазосидан сақласин, бало-қазосидан сақласин! — дерди имом Қутбиддин.

— Сарбадорлар ўзлари ёмон одам эмас эдилар, — сўзланди шайхулислом афсус билан. — Аммо юрт бошқаришни билмасдилар, ахир ота-боболари юрт бошқариб келишмағон...

— Ажаб... Ажаб... — демақдан нарига ўтмасди мударрис.

— Чинос жангига бораётиб, раҳматли Садр Сулаймондан сарбадорлар ҳақида ташвишли гаплар эшитиб эрдим... — давом этди Амир Хусайн. — Бир кун қолиб, бори тўнгбўйинларни қиличдан ўтказиб бормагим лозим эди. Эсини ўнглар, деб йўлдан қайрилмадим. Ҳимматимизни англашмади бу кўсқилар! Аксинча, ўлпондан бош тортипти, муҳорабамизни ворагга чиқаришди, қочиб қолғон амирларнинг ҳоли вой, деб айюҳаннос солишди. Бу оламда ҳар нарсанинг жавоби бордир. Мовароуннаҳр хони Қобулшоҳ фармони билан ўзларини сарбадор деб атаган гумроҳлар дорга тортиладур! Ахир сарбадорларнинг эътиқоди "бошимиз дорга тортилсун" деган сўзларда жам эмиш-ку... Фармон ижро этилсун!

Амир Хусайн Темурбек қайтгунча сарбадорларни саранжом этиш ташвишини чекарди. Нақоралар овози кучайди. Биринчи бўлиб сарбадорлар султони, кўллари боғлиқ Абу Бакр Калавийни дор тагига олиб бордилар. У ҳеч нарса демас, кўй кўзлари одамлар оша йироқларга, тоғларга тикилган, уларда афсус-надоматдан белги кўринмасди. Ҳа, олам кенг, бепоён, аммо ҳозир бу оламда бор-йўғи беш-олти лаҳзалик умр қолган эди, холос... Унга бир нарса қаттиқ ботди, одамлар ичида сарбадорлар сийрак тортгандай кўринди, сабаби, айрим сарбадорлар пахтагуллик жомаларини ечиб қўлтиққа урган эдилар. Водариф!

Аскарлардан бири унга сиртмоқ солмоқчи бўлди. Абу Бакр Калавий бўй бермади.

— Шошилма, эй феъли хунук! Битта бош бўлса сеники бўлур!

Иккита аскар унга ёпишишиб, қийнай бошладилар. Шу пайтгача индамай ўлтирган амир Кайхусрав аскарларга ғазабли қичқирди:

— Нечук султонни хор қилурсен? Тийил! Гуноҳкор бўлса ҳам ул сарбадорлар султонидаур! Абу Бакр Калавий калима келтирмакчи! Имкон бер!

Аскарлар чекилдилар.

— Улусимиз, халқимиз сарбадордир! — деди Абу Бакр Калавий. — Ҳокимлар зулму истибдод туғин юксак кўтардилар, афсус, биз зулм туғини йиқа олмадик, зулм занги ҳаёт оиналаридан кетмади... Барчани тенг ҳуқуқли этиб бўлмади. Самарқандни фозил шаҳарга айлантириб улгурмадик. Начора, Аллоҳнинг иродаси шундоқ экан... Сарбадор отабоболар хатоси сарбадор фарзандларга сабоқ бўлсин! Биз ҳозирча енгилдик. Қутлуғ йўлда мағлуб бўлдик... Бас, бошимиз дорга тортилсун! Сарбадор!

Абу Бакр Калавий энди мағрур бошини сиртмоққа тутиб берди. Шу пайт бирдан эрталаб кўрган тушини эслади. У тушини Қорасоч бикага айтмоқчи бўлган, лекин шерикларини кутдириб қўйишдан андиша қилиб, шошилиб буни кейинга қолдирганди. Афсуслар бўлсинки, Қорасоч бика энди бу туш тафсилотини ҳеч қачон, ҳеч кимдан эшита олмайди. Абу Бакр Калавий охирги марта Конигилга қаради, Самарқанд томонга тикилди, бир лаҳза Қорасоч бикани, қизи Жаҳон бикани кўз олдига келтирди, Шамсулмулкни ҳам... Сарбадор Хожа Қурробий ёдига тушди. Сабзаворда сарбадорлар элхоний Туға Темурхонни ўрдасига бориб меҳмон бўлиб, ўлдириб қайтгандилар. Бу ерда эса сарбадорларни меҳмондалик пайтида ўлдиришмақда... Тақдирнинг тескари ўйинлари... Бирдан ўйлар, хотиралар кесилди, сиртмоқ бўғиб, ёруғ жаҳон қоронғи бўлди-қолди.

Амирлашкар Хўрдак Бухорий бир оғиз ҳам сўзламади, фақат дор тагида мағрур туриб "Сарбадор!" деб гулдираб овоз берди.

Камонмерганнинг дордаги паҳлавон гавдасини кўрган амир Мусо: "Шундай лашкарбошиларинг бўлса экан, — деди ўзига ўзи. — Паҳлавон бекорга кетди-я..."

Нодирбек ибн Яҳё — Мавлонозода, сарбадорлар салтанати соҳибдевони ҳам умрининг санокли онлари қолганлигини билди. Эндигина йигирма тўрт ёшга кирган йигитнинг орзу-ҳаваслари бир олам эди, икки-уч кундан кейин Жаҳон бика билан тўйи бўлиб ўтарди... Йўқ, йўқ, бари энди ортда қолди! Тақдир уни ўзгача сийлашни лозим топди.

Аммо у зинҳор ўксинмайди. Умрини сарбадорларнинг улуғ эътиқоди йўлида балогардон қилди. Юрт ташвишини чекди, эл-улус ғамини еди. Бир фарзанд учун шу кифоя қилур, иншоолло... Аммо, Темурубек қай ерда?.. Темурубек?.."

Қошлари қоп-қора, олифта мўйлаби бор Мавлонозода бошини ғоз тутиб, дор тагига қараб юрди. Дорга тикилдию, бир пайтлар Лакшманнинг уйида кўз олдига келган дорни эслади. Ажабо, ўшанда дорда аввал Мавлонозоданинг мисқоли салласи осилган, кейин салла бошга айланиб қолган эди. Мана, яна дор... О, қисмат!..

Шу топда:

— Тўхта!!! Тўхтангиз!!! — деган кучли овоз эшитилди.

Ҳамма овоз келган томонга қаради. Уч юз қадамлар нарида шаҳар ёқдан кимдир от чоптириб келарди. Бу Темурубек эди. У Шоҳизинда қабристонига бориб, эндигина Қусам ибн Аббос мақбарасини зиёрат этиб чиққан, Улжой Туркон оқа қабрига эса ҳали ўтолмаган эди. Одамларнинг оғзидан: "Кониғилда фалокат юз берибди! Сарбадорларни дорга тортишмоқда экан!" деган сўзларни эшитиб қолди. Эгачиси Қутлуғ Туркон оқага қараб:

— Яна Амир Ҳусайн иш кўргизибдур!.. — деди-да, узр сўраб шитоб Кониғилга от қўйди.

— Нега тўхтадинг?! Ос дорга, даюс!! — бақирди Амир Ҳусайн дор ёнидаги навкарга.

Навкар каловланиб, Мавлонозоданинг бўйнига сиртмоқ сола бошлади. Одамлар дам дорга, дам иш суст кетаётгани-

дан гижинган Амир Ҳусайнга, дам эса узоқдан отига қамчи босиб келаётган Темурбекка қарар эдилар.

Рикобдор чопиб бориб, амирлашкарга тушишга кўмаклашди. Темурбек ҳеч ким билан салом-алик қилмай, тўғри дорга қараб юрди. Баланд бўйли чорпахил амирлашкарнинг шиддат билан келаётганини кўрган навкар беихтиёр ортига тисарилди. Темурбек ранги оқариб кетган Мавлонозоданинг бошини сиртмоқдан чиқарди ва пастга олиб тушди. Бу пайт нариги дорда Уста Кулол билан Қодир Ҳалвоийларни осиб бўлган эдилар.

— Бу ёғи қандоқ бўлди, Ҳусайнбек?! — сўради Темурбек, ниҳоятда дарғазаб эса-да, билдирмасликка тиришиб. — Бу бечора сарбадорларнинг гуноҳи не? Булар ҳам худонинг бандалари-ку?..

Амир Ҳусайн тахтда ўлтирар экан, Темурбекнинг бирдан келиб қолиб ишга халал берганидан ранжиганини яширмас, Темурбекка боқмай, ҳадеб навкарни жеркир эди:

— Ландовур! Латта! Олиб бориб йигирма дарра урингиз! Сендайларнинг орқасиндан салтанат пароканда, турли ялангоёқлар юртни эгаллашга уринмоқда!..

— Ҳусайнбек!!!

Темурбекнинг кучли овози ҳаммани ўзига қаратди. Улжой Туркон оқанинг тўсатдан вафот этиши ораси асли яхши бўлмаган икки амирнинг ўзаро муносабатларини ортиқ чигаллаштириб юборди. Сарбадорлар воқеаси бунга қўшимча бўлди, ўрталаридаги сиркани тағин ачитди.

— Ҳусайнбек! Сиздан сўраётирмен: сарбадорларнинг гуноҳи не? — Темурбек тахт олдига яқинлашди. — Бу қандай мусулмончилик ахир?

— Аҳ-ҳа!.. Темурбек!.. Мана энди кимлигингиз аён бўлди! — деди кутилмаганда Амир Ҳусайн. — Энди кимлигингиз аён бўлди.. Ҳа-а!.. Сиз ҳамиша менинг тутумларимга қаршилиқ этиб келдингиз! Биламен, мен сизга ёқмаймен!.. Ҳа!..

— Гапни опқочманг, Ҳусайнбек! — Энсаси қотди Темурбекнинг. — Гап сарбадорлар устида кетмоқда, сизнинг ҳақингизда эмас!..

— Ўзингиз опқочмоқчисиз гапни, Темурбек! Тўртта-бешта ялангоёқни деб, орамизга совуқчилик тушиб турибди...

Бўлаётган гаплардан амирларнинг ҳар бири ўз ҳолича иш тутишлари кўриниб турарди. Нариги дунёнинг оғзидан қайтиб келган Мавлонозода атрофга аланглари, бу остин-устун оламга ҳайратда боқиб, ўзича пичирларди: "Нега дўстларим ўладилар-у, мен омон қоламен?" Ҳеч кимнинг у билан иши йўқ, ҳамманинг хаёли икки амирда эди. Бирдан Жаҳон бика йигитнинг ёдига тушди. Ҳа, у шу қизни деб тирик қолиши керак! Қизнинг ҳоли не кечди экан?.. Кўнгли ғаш йигит одамлар орасидан аста сирғалиб чиқди, қайдандир қилич топди-ю, тўғри келган отни миниб, шаҳар томон учиб кетди.

— Мен сўзимнинг эгасимен, Ҳусайнбек! — деди Темурбек вазминлик билан. — Ўн сўзни сўзласанг, бирини айтвил, тўққизини тийғил, дейдилар. Бас, тўққизини тийиб, бирини айтғоймен, ўшал сўзимда турғоймен.

— Нима, Мовароуннаҳр ҳукмдорининг сўзи иккитадурму? Ул айтғон сўзида турмасму?

— Буни бандаси билмайдур, Аллоҳ биладур, илло айтмайдур, — киноя билан жавоб қилди Темурбек. — Қуръони каримни ўртага қўйиб дўсту биродар бўлдик... Шундан сўнг Чекчек дараси ёнида қўлга тушириб ўлдирмоқни ўйладингиз. Салтанат хизматини яхши адо этмади, деб баҳона қилиб менинг йигитларимга товон солдингиз... Чинос ёнидаги жангда атайлаб сусткашлик этдингиз, енгилмоғимиз сабаби ёлғиз ўшалдирки, яна душманнинг бирор ўқига учрар деб кутдингиз... Чопаримнинг тилини кесиб, оғзини қонга тўлдириб жўнатдингиз. Барча-барчасини пинҳона менинг бағримни ўймоқ учун қилдингиз!..

— Зинҳор! Зинҳор! Мен ҳаммага бирмен, менга хосу ом баробардур! — ён бермасди Амир Ҳусайн. — Аммо... мени сарбадорларга, анови қўсқиларга бунчалик меҳрибончилик кўргиза ётғонлигингиз ҳайратга соладур... Улар билан қилғон аҳд-паймонларингизни бузиб қўйдимми, дейман, а, Темурбек?

— Сарбадорлар мард одамлардир, Аллоҳ олдида айтадурғон сўзим шулдир! Мен мардларга тан берурмен! — деди Темурбек. — Сиз билан биздай амирлар қилолмағон ишни ўшалар адо этдилар, юртни душман ғоратидан асраб қолди-

лар! Сиз билан биз эса, Ҳусайнбек, андоқ қилодурмиз, бундоқ қилодурмиз, деб, биримиз Амударёнинг у томонида, биримиз бу томонида жонимизни сақладик... Сўнг бизлар уларга маншури давлат юбордик. Улар бизларни одам деб ўйладилар, ишондилар... ишониб Конигилга келдилар, дилларида ёмонликни ўйламадилар. Биз шундай яхшиликка нима билан жавоб бердик?.. Дорга осиб билан!.. Билингизким, бундай ноинсофликни Аллоҳ кечирмайдур! Келажак насларга Амир Темур ўз улуси одамларини ўзи дорга осибдур, деб масал бўлғоним алам қиладур, холос... Афсус, гафлатда қолдим, бир умр юрагимга топн бўлиб ботадур бу нарса! Чунки сиз яна менинг бағримни ўйиш учун бегуноҳ сарбадорларни дорга торттирдигиз!..

Ҳамма жим, ҳеч ким орага қўшилолмас эди. Амир Ҳусайн Темурбекнинг мантиқли сўзларини эшитиб, оранинг узилкесил бузилишини пайқади, уларни бирлаштириб турган синглиси энди йўқ...

— Э-ҳа... билмабмиз-да, Темурбек... Сарбадорлар сизнинг дўстларингиз экан-ку, — Амир Ҳусайн шартта шаллақиликка ўтди. — Биламен! Мени пандавоқи деб ўйламангиз, биламен!.. Сиз кўпдан тахтимга кўз тикасиз, ўзингизга бино қўйиб, Мовароуннаҳрга хону хоқону шаҳаншоҳ бўлиб даврон сурмакчи бўласиз... Мен эса йўлингизга ғовмен!.. Энди сарбадорлар билан тил бириктириб, Амир Қозоғон зурёдини орадан олиб ташламакчи эдингиз! Худди шунинг учун ҳам сиз Самарқандга маншури давлату у-бу юборайлик деб, эсингиз кетди-да! Шунинг учун ҳам, сарбадорларнинг ҳокимиятни ўз қўлларига олғонлиқларини мақбул ҳисобладигиз-да! Нима, улар ҳокимиятни сизга беришмакчи эдиларму?.. Аҳд-паймон ё шундоқ эдимиз?.. А?..

Темурбекнинг бир лаҳза тили боғланиб қолди, лекин даров ўзини ўнглади.

— Туғлуқ Темурхон Мовароуннаҳрга бостириб келғонда менга ўзининг бобоси Қобулхон билан менинг бобом Қочувли баҳодирларнинг аҳдномасини кўрсатғон эрди. Ўша пўлат тахтачада шундай сўзларни ўқигондим: "Хонлиқ Қобулхон авлоди қўлида, амирлашкарлик эса Қочувли баҳодирхон болаларида бўлсун, улар бир-бирлари билан ёвлаш-

масунлар". Кейинроқ эса бешинчи жаддим Қорачар нўён Чингизхон қўлида амирлашкар бўлгон. — Темурбек Амир Ҳусайнга тик боқди. — Э, Ҳусайнбек! Мен амирмен, иншо-оллоҳ, амирлигим ўзимга етадур! Менга амирлашкарлик ота меросдир, ҳар доим амирлашкарлигимни қилурмен! Борди-ю Аллоҳ юрт бошқаришни фақирга насиб этса, бил-сунларким, мен ўзимни хон, хоқон ё шаҳаншоҳ деб атамас-мен! Асло! Менга ёлғончи шон-шуҳрат, сохта обрў ҳожат эрмас! Мен Амир Темурмен... Амир Темур бўлиб қоламен!..

Темурбек гапирар экан, беихтиёр қўли қиличга бориб қолар, Амир Ҳусайн эса ўрнидан туриб кетай дерди. Икки томоннинг амирлари, мабодо иш қиличга бориб тақалгудай бўлса, нима қилиш кераклигини ўйлаб, шай ҳолда қараб турар эдилар. Ҳеч ким ён беришни истамасди. Темурбек авваллари бундай ҳолларда шайтонга ҳай бериб, кечириб кетаверарарди. Ҳозир ундай бўлмади:

— Бас! Сўзини иккита қиладурғонлар билан ортиқ бир йўлда юрмасмен! — қатъий деди Темурбек.

Амир Ҳусайн ҳам қараб турмади. Шу ондаёқ Темурбек-дан амирлашкарликни олиб, ўрнига амир Мусони тайин қилди. Амир Мусо бундан хижолат эди.

"Яхши бўлмади!", "Хунук бўлди!" дейишди одамлар.

Темурбек Аббос баҳодирга буюрди:

— Сарбадорларни Шоҳизинда қабристонига дафн этур-миз... Аллоҳнинг буюрғони бу, начора... Кулли нафсин заи-қатул мавт!...

Аббос баҳодир Шаҳриёр, Нозим Меҳмет, Лакшман, Исҳоқ этиқдўзлар ҳаммалари биргалашишиб дафн ишлари билан машғул бўлдилар. Кониғилдаги Наврўз байрами ҳам азага айланди.

1989 йил

¹ "Ҳар бир тирик жон ўлим шарбатини тотеди". ("Қуръони карим"дан.)

СОҲИБҚИРОН ТАШРИФИ

Тарихий ҳикоя

Тодшолик мартабасида илк бор Самарқандга қадам қўйган Амир Темур эгачиси Қутлуғ Туркон оқанинг кенг ва мўл ҳовлисига келиб тушди, бу арқдан унча узоқ эмасди. Бодомқовоқ, хушрўй, онасидан кўра кўпроқ отасига тортган, юмалоқ юзли Қутлуғ Туркон оқа хурсандчилигидан ўзини қўйгани жой топа олмай қолди. У, ҳали соҳибқирон Балхда экан, шавкатли амирни қандай кутиб олиш ғамини ея бошлади. Худога шукур, шундай кунларга ҳам етди! Шавҳари¹ Амир Довуд дуғлат ҳам ҳумоюн уғруқ Шаҳрисабзда тўхтаб турганидаёқ, худди шу ниятда Соҳибқирондан ижозат олиб, бир неча кун аввал Самарқандга жўнаб кетади.

Нуфузли дуғлат амирининг ўғли Амир Довуд дуғлат Темурбек эгачисига уйлангач, келиннинг пойқадами ёқибми, Самарқанднинг эътиборли кишиларидан бирига айланди. Ҳайҳотдай ҳовли ҳамиша меҳмонлар билан гавжум. Йигирма йилдирки, Амир Довуд дуғлат ва Қутлуғ Туркон оқа шу ҳовлида умргузаронлик қилишади, тўйлари ҳам шу ерда ўтган. Аллоҳ таоло уларни тўрт йил фарзанд йўлига қаратди. Биринчи фарзандлари Сулаймоншоҳ туғилганда бу ҳовлида катта тўй бўлиб кетди. Ўшанда Амир Тарағай билан Текина хотунлар набираларнинг кетма-кет туғилганларидан шошилишиб қолдилар. Битта гижинлаган тойни етаклашиб, безатилган олтин бешикни олишиб, Самарқандга келишиб улгурмай, орқаларидан Шаҳрисабзда Темурбек хонадонидан парвардигорнинг инояти билан бир ўғил туғилганлиги, келинлари Турмиш оқа юкидан бўшаб олганлиги

¹ Шавҳар — умр йўлдоши, ёстикдош маъносига.

ҳақида хабар етди. Сулаймоншоҳ Жаҳонгир Мирзодан ойига катта эди, холос.

Аввалги ҳаражу мараж¹ замонларда Темурбек вақт-бе-вақт, кўпинча кечаси, яшриниб бу ҳовлига кириб келар, дунё тор бўлиб қолганда шу ердан паноҳ топарди. Самарқанд деганда, Темурбек даставвал меҳрибон эгачисининг фариштали ҳовлисини кўз олдига келтирар, бундан кўнгли сув ичар, вужуди яйрарди. Чорпахилдан келган, бақувват, гулдираб босиқ оҳангда гапирадиган Амир Довуд дуғлат қачон, қай вақтда юз беришидан қатъи назар Темурбекнинг ташрифидан, шижоатли амир билан дийдорлашганидан мислсиз қувончларга ботарди. Ўлимдан тап тортмас дуғлат амирининг ўнг юзида билинар-билинемас қилич изи кўри-ниб турарди. Темурбекнинг келар кунлар ҳақидаги сўзларини эшитганда унинг қисик кўзлари мамнунликдан ўйнаб кетарди. Эгачи ҳам, почча ҳам ҳамиша шаҳрисабзлик амирга кўмак қўлини чўзишга тайёр турардилар.

Олий мартабали меҳмон кўш табақа дарвозадан ичкарига кириши биланоқ, пойига бир жонлиқ сўйдилар. Меҳмонни ҳовли ўртасидаги, атрофига қалин толлар экилган, зилол сувлари лиммо-лим ҳовуз томон бошладилар. Ушбу ҳовуз бўйида ўлтириш Темурбекка азалдан хуш ёқарди. Ҳар келганида тол тагидаги супада шойи тўшакда парқувга ёнбошлаб, зилол сувга термилиб, бир-бир эсган шабадада яйраб ўлтиришни яхши кўрарди. Қутлуғ ташриф саратоннинг сариқ кунда юз беришини, кун иссиқ бўлишини назарда тутиб, эгачи билан почча, соҳибқирон бироз роҳат қилиб ўлтирсин, дея ҳовуз устига атайлаб чиройли панжарагулчин сўри ясатдилар. Тўртта нақшин устунга ўрнатилган кўшксимон нилийранг том ҳавода муаллақ туриб қолгандек вазнсиз туюларди. Амир Темур, кўшк унинг ҳурматига махсус бунёд этилганини билди, эгачиси билан поччасига меҳри қалбида ортиқ жўш урди...

Ҳовлининг ўнг томонидаги очиқ айвон тагидан дилтортар наволар тараларди. Юртда номлари машҳур найчи Султон Аҳмад, қонунчи Хожагин Жаъфарий, удни қийворади-

¹ *Ҳаражу мараж* — анархия маъносида.

ган Султон Муҳаммадлар қамишдан бел боғлаб хизматда эдилар.

Амир Темур даставвал пири муршид Мир Саййид Баракани сўрига таклиф этди:

— Марҳамат кўргузсинлар, пийрим!

Мир Саййид Барака эҳтиромлари учун Соҳибқиронга шукроналар келтириб, сўрига биринчи бўлиб чиқишдан ўзини тийди ва қўлларини кўксига қўйиб:

— Биз ризодурмиз! Биз ризодурмиз! Ўзлари бошлаб берсунлар, Амир соҳибқирон! Ўзлари!.. — дея мулозамат билдирди.

Навбатма-навбат Суюрғатмишхон, Амир Жоку барлос, Амир Сайфиддин некўз, Амир Муайяд арлот, Давлатшоҳ бахши, Аббос баҳодир ва бошқа амирлару баҳодирлар ҳам сўридан жой олдилар. Аҳли салтанат жамулжам эди. Ёз неъматларидан безанган дастурхонга бир-биридан мазали таомлар тортилди. Жамбилу райҳонлар ҳиди анқиб турган умоч ошдан сўнг, титрама кабоб, ортидан коваток буғлама келди. Ора-орада равочдан тайёрланган таом, каллапоча, яхна жигарлардан ҳам тановул айлаб қўярдилар.

Мамлакат пойтахти фирдавсмонанд Самарқандга қадам қўйгандан кейин ҳам Амир Темурнинг кайфиятида бирон бир ўзгариш билинмади. У шаҳар, эл, раоё аҳволини кўриб-ми, ҳар хил ўйлар оғушида қолгандек эди. Катта бир чўққига чиқиб, ортга, пастда қолиб кетган ўтилган йўлга назар ташлаган сайёҳга ўхшарди соҳибқирон шу паллада!.. Сайёҳ энг баланд чўққига чиқдим, мақсудимга етдим, дея мағрур бош кўтариб атроф оламга назар ташлайди, назар ташлайди-ю забт этган чўққисининг кичиклигини, юксак чўққиларнинг эса олдинда савлат тўкиб турганлигини кўради... Қалбини ярим голиблик туйғуси, ярим ўкинч ҳисси чулғаб олади. Чўққиларга чиқмоқ учун ҳали кўп тер тўкмоқ кераклигини англайди.

Шу пайт зарчўва палов келтирилди.

— Кўп таомларни тановул этсак-да, паловга ҳамиша жой топилур! — ҳазил аралаш сўзланди пири муршид. — Биз... бошладук! Олсунлар, Амир соҳибқирон!

Амир Темур фаффурий лаганга қўл юборди. Кейин ўзга амирлар ҳам иштаҳа билан хушбўй ҳиди таралиб турган олтинранг паловни тановул қилишга киришдилар.

— Эй соҳиби шараф амирларим! Бизлар Турон ерининг болаларидурмиз. Фарзандларига мулк улашғонда Чингизхон ҳоқон юртимизни ўғли Чигатойхонга раво кўрмиш... Маълумингизким, Чигатой улуси ушбу дамларда парокандадур...

Соҳибқирон кучли, ўктам овоз билан гапирарди, шошилмас, овозида кишини ўзига жалб қилгувчи қандайдир жозиба, сеҳр мужассам эди.

— Оре, рост... — деб қўйди пири муршид.

Бу пайт ош ейилиб, лаганлар йиғиштириб олинганди.

Офтоб тиккага келган бўлса-да, толлар орасидаги сўрида мўътадил салқин ҳаво ҳукм сурарди. Шавкатли амирлару баҳодирлар ҳамон сукут сақлаб келаётган соҳибқироннинг ногаҳон сўз бошлаб юборганидан ҳушёр тортидилар. Суюрғатмишхон Амир Сайфиддин некўзга қаради, у одатдагидек томоқ қириб қўйди-да, рўбарўда тиз чўккан Амир Жоку барлосга кўз ташлади, Амир Жоку барлос Амир Муайяд арлотга. Амир Темур сўзларди:

— Хоразм Танвадой авлоди Сўфийлар қўлидадур, Жета бўлса Қамариддин ва Анқо Тўра каби қайсар амирларга тобе... Улар улуснинг қўллари етган бўлакларини малолсиз ўз ҳукми қарорлари қабзасига киритиб, жаҳон яғонасимен, деган хаёл этагидан тутмишлар. Аллоҳ инояти бирлан кўнглимизда улуғ мақсадлар, мулку миллат тамойиллари устувордур, бас, қадим улусни тикламак шарт, бор саъй-ҳаракат, шахту шижоат юзини унга қаратмак лозимдур. Аллоҳ таоло биз бандаларига қулай имкон ато этди, бундай чоғда фурсатни, келиб тургон омадни илиқдан бермак — кечирилмас жиноятдур!.. Аллоҳ берган омад — Турон юртин тикламакдур, фурсат ҳозирдур, ушбу лаҳзалардур!..

Салтанат акобирлари соҳибқирон сўзлари мағзини чақишга уриндилар. "Аллоҳ берган омад — Турон юртин тикламакдур!" — дея пичирлади ичида Амир Довуд дуғлат. Амир Сайфиддин некўз соҳибқироннинг мантиқан кучли мушо-

ҳадаларига яна бир бор тан берди ва бир лаҳза ўзаро бош-бошдоқликлар тинган, дориломон Турон мамлакатини кўз олдига келтирди.

— Мақсудни ҳамиша катта қилмак керак... — пири муршид бирдан ҳали соҳибқирон сўзлаш ҳавосида эканлигини англади-ю жим бўлди. Чиндан ҳам Амир Темур сўзида давом этди:

— Катта давлат машаққатлар эвазига келадур. Даставвал ўз уйимизни ўнглаб олайлик. Жаҳон элини бахтиёр қилмакка бел боғлагон султон иморати мустаҳкамму собит бўлмоғи зарур. Давлатимиз туғининг марказига айланажак Самарқанд шуҳрати-ю доврўғи оламдаги барча макону манзилларга етиб борсун! Шаҳарда олиймақом бинолар, тиллакори саройлар бунёд этилсун!

"Иншооллоҳ", "Бунёд этилсун!" деган сўзлар янгради. Амир Темур пойтахт Самарқанд, унда қурилажак иморатлар, хусусан, Кўксарой ва Бўстонсарой қасрлари, шаҳарни камар янглиғ ўраб оладиган девор, ўқдек кесиб ўтадиган кўчалар, кўчалар бўйидаги маржондек тизилажак савдо расталари, масжиду мадрасалар ҳақида завқ-шавқ билан гапирди. Айниқса, шаҳар атрофида барпо этиладиган ажиб хушманзара боғларни шундай таърифладики, ўлтирганлар ўзларини бу дилрабо боғларда кезиб юргандек, сарин ҳаволардан нафас олгандек ҳис қилдилар.

— Салтанатнинг зафар дарвозаси олислардан савлат тўкиб турсун! — давом этди ҳаяжонда Амир Темур. — Ушбу юмушларимиз бағоят хайрли ва эзгудир. Давлату салтанат кўшқини эзгу ва хайрли ишлар пойдевори устига бунёд этилса, унинг қадри ва қудрати, иншооллоҳ, фалак кунгиралари қадар сарбаланд бўлғай!

— Барҳақ эгам ўз марҳаматидан дариг тутмасун! — қўлидаги садаф тасбеҳни айлантирар экан, Мир Саййид Барака тилак билдирди. — Зеро шаҳар қурмак, бунёд этмақдан ўзга хайрлироқ, эзгуроқ юмуш йўқдур! Ал-ҳамду лиллаҳир раббил оламин!

— Рост сўзладилар! Рост сўзладилар! — пири муршидни қўллаб-қувватлади Амир Сайфиддин некўз.

Атрофдан ҳам маъқулловчи овозлар эшитилди.

— Бас, фирдавсмонанд Самарқанд овозаси оламшумул Бағдод шаҳрини лол айласун, токи аламли кўз ёшлари Дажла бўлиб оқсун! Миср рашку ҳасаддан ўзини дарёи Нилга отсун! Қўстантиния эса дардини Шўрдарёга айтиб йиғласун!

— Айтғонингиз келсун, илоё, соҳибқирон! — гулдиради Амир Довуд дуғлатнинг овози. Амир Темурнинг сўзлари ҳаммадан ҳам Самарқанд доруғасини қувонтириб юборди. Ўлтирганларнинг юзларига ёқимли табассум ёйилди.

Амир Темур кўзлари билан кимнидир қидира бошлади. Амирлару баҳодирларнинг ҳар бирида, соҳибқирон мени қидирмаётганмикинлар, деган тараддуд сезилди. Пири муршид Мир Саййид Барака ҳам шундай ҳолатга тушди. Олий назар ҳаммадан ўтиб, қуйироқда тиз чўккан амирлардан бирида тўхтади:

— Амир Оқбуғо!

Амир Оқбуғо найман шитоб ўрнидан қалқди ва қўл қовуштиргунча деди:

— Амрингизга мунтазирмен, Соҳибқирон ҳазратлари!

Амир Оқбуғо найман қирқларга борган баланд бўйли, товоқ юзли, кетмонсоқол бир киши эди.

— Монанди йўқ пойтахтимизни ободу фаровон этиш юмушларига бош қўшингиз! Барча харажатни хазинадан олурсиз. Харажатлар устидан мутасадди эурсиз, амир жаноблари!

— Бошим устига, соҳибқирон ҳазратлари! Олий ҳимматлари учун қуллуқ!

Амир Темур мамлакатда уй қураётган фуқаролардан биринчи йил ҳеч қандай хирож олинмаслигини Самарқанд доруғаси Амир Довуд дуғлатта уқтирди. Сўнгра эртага тонгсахар бўлажак қурултойга мавжуд туманлару ҳазоралардан амирларнинг келган-келмаганларини суриштира бошлади.

Ховлининг ичкараси ҳам ташқарисидан қолишмайдиган даражада гавжум эди. Ҳар ёқдан хотин-халажнинг қийчуви эшитиларди. Бошига гулгун такана ташлаган, мовийранг ипак кўйлак устидан олача ҳошияли авра тўн кийиб

олган Қутлуғ Туркон оқа чарчаш нималигини билмас, ҳовлида чарх уриб юрарди. Муштипар эгачининг ушбу воқеадан нечоғлик мамнуну масрур эканлигини муҳтарам ўқувчиларимиз тасаввур этсалар керак. Дунёда якка-ю ёлғиз инисининг баланд мартабага эришганидан, ўзини ўтга-чўққа уриб тинмаган Тему́рбекнинг юрт бошига келганидан беадад бахтиёр эди у.

Қутлуғ Туркон оқа Амир Тему́рнинг аҳли аёлини эҳтиром ила кутиб олишга қаттиқ саъй-ҳаракат кўргизди. Эгачи, айниқса, инисининг Сароймулкхоним билан бир ёстиққа бош қўйганидан бағоят қувонди. У илгарилари ҳам Сароймулкхонимни иқи суюб юрарди. Қозон Султонхоннинг номдор қизи, юриш-туриши, тутуми, одоби, ҳусни-малоҳати билан диққатни ўзига тортарди. Аммо ҳеч қачон уни бир кун келиб иниси Тему́рбекка ёстиқдош бўлади, деб хаёлига ҳам келтирмаган эди. Тақдир экан. Қудратли подшоларга гул юзли маликалар керак! Сароймулкхоним Тему́рбекка жуда муносиб малика. Тему́рбекнинг ўзи ҳам энди Чингизхон авлодига куёв бўлди, ҳа, Чингизхон авлодининг куёви! Эҳ-ҳе!.. Хон авлодидан эмассан, деб укасини ҳамиша камситиб келадилар, ҳар сафар шундай гапни эшитганда, Қутлуғ Туркон оқанинг бағри увалгандай бўлади. Энди гапириша олмайди ғаразгўйлар, ичи қоралар! Тему́рбек хон авлодидан бўлмаса ҳам, хон куёви! Куёвни эса пайғамбаримизнинг ўзлари сийлаганлар!..

Эгачининг эсида, Шаҳрисабзда, уларнинг тўйида хурсандчиликдан кўз ёши ҳам қилиб олди. Ясаниб безанган, мушку анбарларга кўмилган келинчакни чимилдиқ хонасига кузата ётиб, пешонасидан ўпаркан: "Илоё, Тему́рбек билан қўшақариб, мункиллаб-сункиллаб юрингизлар!" деди, деди-ю кўнгли бўшашиб кетди, аммо кўзларига қалққан ёшни бировга кўргизмади. Мана ҳозир, келинлик саодатидан чиройи гул-гул очилган, тўпигигача оппоқ ипакка бурканган, латофати барқ уриб турган Сароймулкхоним билан кўришар экан, хаёлидан: "Ҳа, қизга бергисиз жувон бор, тойга бергисиз ғунон!.." деган сўзлар кечди. Ёнида шукрчи¹ катта

¹ *Шукрчи* — соябон кўтариб юрувчи хос хизматкор.

соябон тутиб соя қилиб келарди. Келиннинг қирмизи оқ юзлари офтобданми ё ҳаяжондан яна ҳам ол ранг касб этган, жон офати бежирим ёқут лаблари қимтинган, чап юзидаги кичкина қора холи эса, нима бўляпти ўзи, дегандай атрофга ҳайрон боқарди. Сароймулкхоним дарвозадан киргани ҳамон:

— Ассалому алейкум, ғамгузорим, меҳрибоним эгачим! — дея таъзим бажо айлади ва ўзини Қутлуғ Туркон оқанинг қучоғига отди.

— Аллоҳга шукур! Аллоҳга шукур! — эгачи ардоқли келинини бағрига босганча, узоқ вақт қўйиб юбормади...

Эгачи-келин ушмундоқ дийдорлашиб турганларида, машшоқлар эндигина "Уззол" куйини бошлаган эдилар, Сулаймоншоҳ тенгқурлари Жаҳонгир Мирзо, Умаршайх Мирзо ва Жаҳоншоҳ ибн Жокулар билан бирга ҳовлига кириб келдилар.

Ўн беш ёш атрофидаги ўсмир йигитлар, катталар ўз ўзлари билан бўлиб эътибор қилмаганларидан фойдаланишиб, бир оз Арк кўчасида кезиб юришни ихтиёр этдилар.

— Валинеъмат соҳибқиронга жаҳон тахти муборак бўлсун! — Жаҳонгир Мирзо билан Умаршайх Мирзоларни қутлади Сулаймоншоҳ.

— Муборак бўлсун! — қўшилди Жаҳоншоҳ ибн Жоку.

Жаҳонгир Мирзо "Қулмуқ!" дегандай таъзим қилди. Йигитларнинг катталарникига ўхшамаган ўз завқ-шавқлари, ташвиши-ю муаммолари, йиғилиб қолган турфа сирли гаплари бор эди, бир-бирлари билан тезроқ ўртоқлашмоқ истардилар. Ҳали уй кўрмаган салт йигитларнинг учрашганда илк гаплари кўпинча муҳаббатдан, ёрдан бўлади. Кейин бошқа гапларга навбат. Жаҳонгир Мирзо Сулаймоншоҳ билан Жаҳоншоҳларга кўнглидаги туйғуларидан, Хоразм ёқлардан сўз очмоққа, айни пайтда дўстларининг фикрларини билмоққа шошиларди. Аммо ёнгинада укаси Умаршайх Мирзо борлигидан истиҳола этиб, сир айтишни бошқа вақтта қолдирди. Дўриллоқ овозли, елкадор Сулаймоншоҳ билан бурни суйридан келган, ияги учли, шартаки Жаҳоншоҳлар буни сезишиб, бир-бирларига маъноли қараб қўйишди. Авваллари ҳам кўп бор оғаларининг сирли гапларидан бенасиб қол-

ган табиатан биров қўрс Умаршайх Мирзо, ярим ёш бўлса ҳам, ёш-ёш экан-да, дегандай ичида фикриниб қўйди.

Суюкли амирзода кўринавермаганидан кўнглининг бир чети хижил Қутлуғ Туркон оқа дарвоза томонга назар ташлади-ю суюниб кетди. Темурбек салтанатининг келажаги бўлган амирзодалар келишмоқдайди. Жаҳонгир Мирзо! Фарзанди аржуманд, салтанат тожининг дури, подшоҳлик айвонининг устуни, иқбол бўстониининг гули! Тоза кўнгли Темурбек ва моҳичеҳра Турмиш оқа — икки фаройиб покиза тийнатнинг ошқору тансиқ меваси! Қутлуғ Туркон оқа Жаҳонгир Мирзонинг тиниқ юзларига, ёрқин кўзларига тикиларкан, бу кўзлар тубида қандайдир исмсиз бир мунг кўрарди, сабабини эса тушунолмасди. Балки волидаи муҳтарамаси Турмиш оқанинги вафот этганидандир? Турмиш оқа — Жаҳонгир Мирзо билан Оқа Беги хонимларнинг онаси — дунёдан эрта кетди. Онасизлик изтироби амирзодани тинч қўймаётганмикин?..

Амирзода Қутлуғ Туркон оқага қаттиқ боғланиб қолган, сирларини айтар даражада яқин эди, тез-тез дилини ёриб турарди. Ўз навбатида соҳибқирон эгачиси ҳам амирзодани ўз фарзандидай, балки ундан ҳам ортиқроқ авайлаб ардоқлар, сўраб-суриштиришдан чарчамасди. Балх муҳорабасида амирзоданинги оёғига ўқ текканини эшитиб, то аниқ хабар олгунча юраги так-пука бўлиб юрди. Шаҳрисабзда, Темурбек билан Сароймулкхоним тўйига борганда соғлом ва дуркун амирзодани кўриб Аллоҳга шукурлар қилди. Ўшанда қизиқ бўлди. Югуриб келган Жаҳонгир Мирзо энаси билан саломлашиб ачомлашгач, негадир одатдагидек нари кетмади, эркалик қилибми суйкалиб тураверди, нур тўла жавдирган кўзларига қараганда зарур гапи борга ўхшарди. Энаси ҳушёр тортиди.

— Амирзодам... сиҳҳатингиз тузукми?.. — хавотирланиб сўради у.

Жаҳонгир Мирзо жилмайди.

— Аллоҳга шукур! Тузук-да!.. Сиҳҳатим тузук... эна.

У худди онасига суйканган қулундай ёндошди-да, онасининг қулоғига яқин келиб, ҳаяжон ичида нималарнидир шивирлай бошлади. Қутлуғ Туркон оқа эшитар экан, авва-

лига тушунмай ҳайрон бўлиб турди, кейин чиройли юмалоқ юзларига табассум ёйилди-ю оғзининг таноби қочди:

— Вой!.. Вой ўзим гиргиттон! Ўзим гиргиттон! Бўйингиздан айланайин-а, бўйингиздан!.. Хоразмда-я, Хоразмда... Хонзода хоним... Эсимда, эсимда...

Юзлари қизариб кетган Жаҳонгир Мирзонинг ёрқин кўзларида бироз хижолат шарпаси сезиларди, бора-бора ўрнини табассум эгаллади.

Қутлуғ Туркон оқа тушунди: Жаҳонгир Мирзо бу "юмуш"-ни, яъни Хоразм маликасига совчи юбортиришни нуфузи кучли, сўзи тош босадиган энасининг зиммасига юкламоқчи. Бу ҳақда падари бузрукворимга айтингиз, демоқчи... Шу томонларини ўйлаб қўйингиз, дея яна эслатмоқчи... Ўйлайди энаси, ўйлайди. Нафсиламрини айтганда, энаси уринишни бошлаб юбордям. Соҳибқирон билан кенгашиб ҳам кўрди. Амир Тему́р эътироз билдирмади, фақат мийиғида кулиб қўйди. Соҳибқироннинг фарзандлар тақдирини ўйлашда, уларни уйли-жойли қилишда жуда инжиқ эканлигини эгачи яхши биларди. Қон тоза бўлиши лозим, дер эди Амир Тему́р очиқчасига.

Шуларни хаёдан ўтказар экан, Қутлуғ Туркон оқа тили марҳабоба безанди:

— Келингизлар, келингизлар!..

Дуркун амирзодаларнинг расида бўйларига қараб қувонган Қутлуғ Туркон оқа Жаҳонгир Мирзодан бошлаб барчаси билан кўришиб чиқди, ҳар бирининг пешонасидан ўпиб елкасига уриб-уриб қўйди.

— Сулаймоншоҳ! — ўғлига буюрди Қутлуғ Туркон оқа. — Сизларга ана бу чекка хушманзара айвонда жой ҳозирланган. Борингизлар! Чақ-чақлашиб ўлтирингизлар!

Кенг ҳовлида "Уззол" оҳанглари янграрди.

Амир Тему́рнинг иккинчи хотини кўзлари қийиқ Улус оқа, Амир Баён сулдузнинг қизи, орқароқда соябон остида хиёл эгилганча одоб билан Қутлуғ Туркон оқаниннг холи бўлишини кутарди. Сарик ипак матодан кўйлак кийган йигирма беш ёшлардаги Улус оқаниннг бўйи Сароймулкхонимга қараганда пастроқ эди. Беш қадамча нарида соҳибқироннинг башанг кийинишган ҳуриликко канизаклари кўринди.

Умаршайх Мирзонинг онаси Тўлин оқа, Мироншоҳ Мирзонинг онаси Менгли бика ва Тоғай Туркон оқалар ним табассум ила муҳтарама эгачининг катта хоним билан кўришишаётганини кузатиб турардилар.

— Марҳабо, хонадонимизга хуш келибсизлар! — уйга таклиф этди эгачи қувончи чексиз, меҳмонлар билан кўришиб бўлгач.

Барча остонасига оқ пояндоз тўшалган уйга қараб юрди. Олдинда Сароймулкхоним, орқароқда Улус оқа ва канизаклар оҳиста қадам ташлаб келишарди.

— Бисмиллоҳир раҳмонир раҳим! — Сароймулкхоним оппоқ ипак кўйлаги барини хиёл тортиб назокат билан пояндозга қадам қўйди.

Хонадон соҳиббаси муҳтарама меҳмонларни ичкарига чорлади. Деворларига лов-лов ёниб турган гиламлар осилган хона кенг ва чиройли. Бежирим токчаларда зарҳал идишлар, фағфурий коса ва пиёлалар, ироқий кўзалар териб қўйилган, у меҳмонхонадан кўра кўпроқ янги тушган келинчак хонасига ўхшарди. Маликалар шоҳона безатилган дастурхон атрофига тиз чўкишди. Дуои фотиҳа тортилди.

— Барчангизга подшолиқ қутлуғ бўлсун, ардоқли келинларим! — деди Қутлуғ Туркон оқа қўлларини кўксига қўйиб.

Келинлар ва канизаклар ўринларидан турдилар-да, тавозе билан эгачига бош эгдилар:

— Ўзингизга ҳам қутлуғ бўлғай, эй бонуйи кубро¹ ҳазрати олиялари!

— Илоё кам бўлмангизлар! Ўлтирингизлар!

Дастурхондаги ноз-неъматлар нигоҳларни ўзига сирли имларди. Нон синдирилди. Бир неча "Олинг!", "Олинг!"лардан кейин Сароймулкхоним қимтинибгина дастурхонга қўл чўзди ва хиноли икки нозик бармоғи билан қатлама нондан жиндай ушатиб, оҳиста оғзига солди. Ўртадаги катта баркашда мева-чевалар — олма-ю мурут, ўригу гилос, узуму шафтоли — баридан бор эди. Моҳича деган хамири майда-майда кесилган суюқ овқатдан келтирдилар. Барча роҳат қилиб тановул айлади. Шўртаккина бу мазали таом Улус

¹ Бонуйи кубро — энг улуғ аёл маъносида.

оқага айниқса жуда ёқди, яна ичкиси бор эди-ю, сўрашга ийманиб ўзини тийди.

Маликалар ўзларини ҳур ва малолсиз ҳис этсунлар, деган маънода соҳиббаи хонадон Қутлуғ Туркон оқа шундай деди:

— Ҳар банданинг манглайини Аллоҳ ёруғ қилсун! Бандасини ўзи сийласун! Темуրбекдек бор саъй-ҳаракатини шариату миллатнинг равнақ топишига қаратган, дину давлатни ўйлаган инсон оламда камдур. Ана шундай бир инсонга сирдош бўлмак, унинг шабистонига маҳрамлик вазифасини адо қилмак сиз парирухсорларга буюрибдур. Бу Аллоҳнинг буюк илтифоти... — Эгачи бироз жим қолди. — Наргизга боқингиз: бедорлиги учун ҳам олтин тож сингари тилларанг кўринадур. Кўзга яқиндур! Ҳушёру бедор турингиз, соҳибқиронингиздан ҳамиша огоҳ бўлингиз!

— Қуллуқ, ғамгузор эгачи! — миннатдорчилик билдирди Сароймулкхоним. — Соҳибқирон ҳазратларининг сарварлик савдоси тушган азиз бошлари, илоё, тошдан бўлсун!

— Аллоҳнинг лутфи муҳофазаси, бемисол карами соясида басаломат юрсунлар, илоё! — қўшилди қийиқ кўзлари чақнаб Улус оқа.

Канизаклар ҳам хусравона шахту шижоатлар соҳибига ҳақиқа дуо қилар эдилар.

Хонага жимлик чўқди. Ҳамма одоб сақлаб, ерга тикилган, кимса сўз демасди. Ҳовлида айвон тагидан таралаётган дилтортар наволар энди баралла эшитилар, кишида ёқимли туйғулар уйғотарди. Шу пайт машшоқлар "Дилхирож" куйини чала бошладилар. Маҳди улё¹ сайида Сароймулкхоним секин бошини кўтариб, ним табассум билан Улус оқага боқди ва ерга қараб ҳарир кўйлагининг этагини ўйнаб ўлтирган Тоғай Туркон оқага ишора айлади. Улус оқа маъноли жилмайди ва маъқул, дегандай оҳиста бош тебратди. Қопқора шахло кўзлари ёниб турадиган ўн тўққиз ёшли Тоғай Туркон оқа "Дилхирож"га жуда яхши рақс тушарди. Канизак хиром айлаганда ҳар сафар маликалар тўпланиб томо-

¹ *Маҳди улё* — луғавий маъноси: улуғ беланчак. Нуфузли маликаларга бериладиган унвон.

ша қилишар, завқларга ботишар, мунглуғ кўнгилларини яйратишар эди. Канизакни қайта-қайта ўйинга тортишардида, рақс тугагач: "Ўйинни хўп қийворасиз, қаерда ўргангансиз?.." деб сўрашар, ҳатто "Ҳазрат соҳибқиронни ҳам ўйинингиз билан ром этиб олганмисиз? Валинеъмат ҳазратларига шундай ўйин тушиб берасизми?.." қабилида тегажоғлик қилишдан ҳам тап тортишмасди.

Аммо ҳозир ҳеч ким ҳеч нарса демади. "Дилхирож" эса бутун ҳовли-ю хонани ёқимли садоларга тўлдириб, дилларни қитиклаганча жаранглашда давом этарди...

1996 йил

ПОДШО КЕЛИНИ

(*"Улуғ салтанат" тетралогиясининг
иккинчи китобидан парча*)

Соҳибқирон келини Хоразм маликаси Хонзода хоним учун совға-саломга даставвал икки сандиқ тайёрлатишни буюрди... Биринчи сандиқ тилла исирға-ю билакузуклар, ёқут кўзли шоҳонаклару кумуш камарлар, зар тақинчоқлару маржонлар, олтин зебигардону тиллақошлар, қашқар балдоғи-ю ойбалдоқлар, кўзмунчоғу туморлар, Яман ақиқи, жавоҳиру забаржад, лаълу ёқут, дурри Адан, гавҳару марваридлардан иборат бўлсин. Иккинчиси, шойи либослару ғўзапўчоқ нусха ғижим рўмоллар, шол рўмоллару барқут нимчалар, заррин чопонлару пушти авра тўнлар, чунки Хоразм маликаси кўпинча пушти рангли тўнлар киярди, пишиқ сахтиён маҳси кавушлар, кимхобу турфа хил атласлар, катону занданача ва ҳоказо тоза матоларга тўлдирилсин. Тағин. Упа-эликлар учун яна бир нақшиннигор сандиқча олинсин, унга пардоз-андоз буюмлари — мушку анбар, Бағдод сурмаси, Эрон атири, Ҳиндистон хиноси, Хўтан уфори, боққанда

ҳуснга ҳусн кўшадиган зарҳал гардишли ойдаи тиниқ кўзгулар, сурмадонлар, қошқаламлар, "олтин варақ" деб аталмиш хол ва қошга суриладиган қора бўёқлар солиб қўйилсин...

Соҳибқирон тухфасини Муҳаммад Чуроға додхоҳ олиб кирганида подшо келини сандиқларни кўриб қувониб кетди, шаҳло кўзлари нурланди. Сароймулкхоним билан Оққиз тухфаларни кўришда Хонзода хонимга кўмаклашдилар. Малика сандиқларнинг чиндан ҳам тоза ва ноёб нарсалар, тансиқ моллар билан тўлиб-тошганлигини кўриб ҳайратда қолди. Ўткинчи дунё моли ўн етти яшар, тул қолган, кўнгли ярим келинчак хаёлини ўғирлашга қодир эди. Шундай бўлди. Соҳибқиронга ҳам шу керак эди аслида, мотамсаро келини андак овунса, дунёга сал кўнгли илиса бас.

Меҳмонхона остонасида Амир Темур билан Қутлуғ Туркон оқани қўлида заррин жиякли зангори бахмал кўрпачага ўралган Муҳаммад Султонни кўтариб олган Сароймулкхоним ва ўзига бир оз оро берган, чунки шундай қилишга уни Оққиз ундади, аввалги ҳусни кам-кам ўзига қайтаётган Хонзода хоним қаршиладилар. Ажойиб бир ҳолат юз берди: бобо билан биринчи набира дийдорлашмақда эдилар!

— Келсунлар! Келсунлар!.. — эркалади соҳибқирон беқасам заррин тўнча кийдирилган гўдакни қўлига оларкан. — Паҳлавонни кўрингиз, паҳлавонни!.. Паҳлавонни!..

Амир Темурнинг Муҳаммад Султонни расмана биринчи марта кўриши эди. Жаҳонгир Мирзо вафотидан кейинги паллаларда гоҳ-гоҳ тўғри келганда чақалоқни кўришга интиямас, кўзикиб қолмасин деб кишилар олдида суюшдан кўрқар, фақат кўнгли увалганча бағрига босиб қўйиш билангина чекланарди. Мана энди Муҳаммад Султон билан илк бор юзма-юз кўришиши... Бонуйи кубро, маҳди улё ва малика соҳибқирон ёнида уни кузатиб турар эдилар.

Епинчиғни очиб, тўйган қўзидай маъраб ухлаб ётган гўдакка термилар экан, соҳибқирон қалбини аллақандай туйғу чулғаб олди. Жажжигина гўдак дунё ишларидан мутлоқ беҳабар, ҳозир уни кўрмакка улур бобоси ташриф буюргангани хаёлига ҳам келтирмай уйқуга фарқ ётарди. Бирдан, худди бобоси келганидан мамнун бўлгандай, ширингина

кулиб қўйди... Унинг кулгуси шу қадар беғубор эдики, соҳибқирон мўъжиза кўргандай алланечук ҳолга тушди, узоқ йиллар бундай мўъжизани учратмаганди! Гўдакнинг беғубор кулгуси чиндан ҳам Аллоҳнинг мўъжизасидир! Халлоқи безаволга салламно!

Амир Темурнинг борлиғига нур югургандай бўлди, кўнгли ёришгандан ёришиб кетди! Мана шу Муҳаммад Султон — ўғлининг ўғли... Ана, отасига ўхшаб турибди, қошлари, лаблари, бурунчаси, манглайи — бари худди ўзи!.. Бас, ўғлининг номи ўчмайди, изи йўқолмайди! Валиаҳднинг ўғли валиаҳд бўлғусидир!

— Кўрдингизму, паҳлавонни!.. — деб қўйди Сароймулкхоним шу палла.

Амир Темур меҳр билан юзини оҳиста набирасининг момикдай юзларига босганча бир лаҳза жим қолди... Соқол санчилганидан безовта бўлган мурраккина уйқу аралаш тамшанганча ингранди-да: "Роҳатимга халал бераётган ким у?.." дегандай, бошини бир-икки қимирлатиб қўйди...

Қутлуғ Туркон оқа болани соҳибқирон қўлидан олар экан, эркалаб бола тилидан сўзланди:

— Хуш кейибсиз, бовойон! Сизни йуда соғиндим... Мени қачон йанга обоясиз?.. Мен йанга тайёйман. Тайёйман! Фақат энагам йўйгагимни қуйуқлаб қўйсайай бўйди...

Ҳамма хандон отиб кулиб юборди. "Оббо, уни қаранглар-а!", "Жанга тайёр эмиш!..", "Йўрғагини қуруқласа бас эмиш..." қабалида сўзлар эшитилди. Хонзода хонимга ҳам нашъа қилди, у овозсиз, оғзини беркитиб қуларди. Кулги садолари орасида Муҳаммад Чуроға додхоҳнинг йўғон овози ажралиб турарди.

— Хўп, хўп, паҳлавон! Жанга боясиз! Жанга боясиз... — чақалоққа тақлид қилиб деди Амир Темур кўзларидаги ёшларни артар экан.

Сароймулкхоним эгачидан болани олди-да, бир ўпиб Хонзода хонимга узатди. Оққиз, бирор кўмак керак бўларми дея, ўша ерга шошилди. У гўдакни кўрмоқчи бўлиб дамбадам бўйнини чўзар эди. Малика ўғилчасини бағрига босганча авайлаб ёпинчигини ёпиб қўйди, кейин нарироқда кутиб турган энага Холдона бибига берди...

Меҳмонлар устига башанг дастурхон ёзилган сандал атрофига, шоҳи кўрпачаларга ўлтирдилар. Соҳибқирон жияклари барқут гулдор кўрпа остига оёқларини узатди. Ўт ҳарорати дарров зирқираб оғриб турган ўнг оёғига, сўнг ўнг қўлига етиб борди.

— Мўғулистон томонларда қийналмадингизми, Темурбек? — сўради Қутлуғ Туркон оқа мийиғида табассум билан.

— Ёғийни қочирдик... Мақсудимиз ани тутмак, бирваракайига иддаоларидан қутулмак эрди... — деди Амир Темур. — Аммо Қамариддин яна жон сақлаб қолди, худонинг айтгани бўлар экан-да...

Сароймулкхоним соҳибқиронни кўздан қийнаб келаётган ўша муртад Қамариддин ҳақидаги ёқимсиз гапларни тезроқ ўзгартиришни истарди. Маҳди улё деди:

— Амир соҳибқирон... Мол-хирож олиш ҳақидаги тузуклардан фуқаро мамнун эмиш. Раият хурсанд, ҳамманинг қўли дуода...

— Шундоғму?.. — ҳайратлангандай деди Амир Темур. — Рост, босқинчилар замонида кўп нарса издан чиқиб кетмиш эди. Раият оғир аҳволда, юрт пароканда, ҳар ёқда вайронагарчилик... Энди уни обод қилишимиз жоиз... Бу борада фуқародан мол-хирож олиш, солиқ ундириш жуда ҳам чирсиллаган муаммо ҳисобланадур...

Ҳамма соҳибқиронда бу ҳақда гапириш истаги борлигини сезди:

— Барини изга солмак лозим бўлди... — давом этди Амир Темур. — Кимки бирон саҳрони обод қилса ёки кориз¹ қурса ё бирон боғ кўқартирса, ёки хароб бўлиб ётган ерни чаманга айлантирса, биринчи йили ундан ҳеч қандай солиқ олинмасун, дедим. Бу ўшанга ажр ҳисоблансун. Иккинчи йили фуқаронинг ўзи ҳиммат қилиб берганини олсунлар. Учинчи йили қонундагидек олсунлар... Бундан бошқа, ёзги, баҳорги ва кузги экин-тикинлардан олинган ҳосил раиятнинг ўзига қолсун. Лалмикор ерларга келганда учдан бир, тўртдан

¹ Кориз — ер ости сувларини йиғиш ва уларни юзага чиқариш учун қуриладиган ер ости иншооти.

бир қоидасига кўра иш юритсунлар. Яна. Кориз, булоқ, дарё ва сойлар суви билан суғориладиган ерларни ҳисобдан ўтказсунлар ва ундай ерлардан олинган ҳосилдан икки ҳиссасини раиятга, қолган бир ҳиссасини олий саркорлик¹ учун ажратсунлар... Яна. Раият етиштирган ҳосилнинг бир харвор² буғдойини беш мисқ ол кумуш, бир харвор арпасини икки ярим мисқол³ кумуш миқдорида баҳоласунлар... Яна. Буюрдимки, солиқни яхшилиқча олсунлар, калтак, арқон ишлатиб, ишни уриш-сўкишгача олиб бормасунлар, ҳеч кимни банд этиб, занжир билан кишанламасунлар...

Амир Темур, мол-хирож масаласида батафсил тўхталаркан, адолат тамойилларига риоя қилиниши зарурлиги, раиятни қашшоқлантириб қўймаслик кераклиги ҳақида гапирди. Акс ҳолда бу салтанат хазинасини камбағаллашишга олиб келишини урғулади. Хазина камайса, сипоҳни тутиб бўлмай қолади. Сипоҳсиз салтанат салтанатми?..

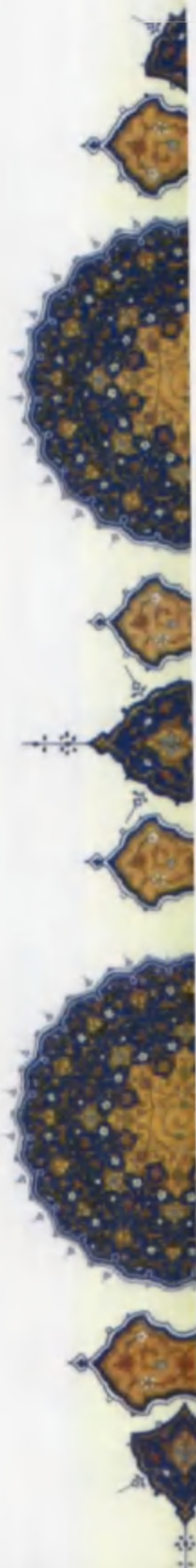
— Аъло дедингиз! Сипоҳсиз ҳеч қандай салтанат узоққа боролмайдир, Амир соҳибқирон! Кам бўлмангиз! Улус-халқнинг дуосига қолибсиз... — маъқулади Қутлуғ Туркон оқа. У мавзуни ўзгартириш учун, гарчи хабари бўлса ҳам, билмагандай сўради: — Айтгандай... Жўжи улуси шаҳзодаси қошингизга келаётган эмишму?..

— Ҳа, Мангқишлоқ ҳокими Тўйхўжа ўғлон фарзанди Тўхтамиш ўғлон шундоқ истак билдирибдур... — Соҳибқирон узун қўлларини кўрпа остидан чиқариб сандал устига қўйди. — Дашти Қипчоқ томондаги вазият мамлакатимиз учун бағоят муҳим... Жўжи улуси бизга дўст эрмас... Ва улар бизларни ёқтирмайдурлар, чунки юз эллик йилдан бери бу юртни Чингизхон авлодлари бошқардилар, эзгу одатларимизни топтадилар, мамлакатимизни хароб этдилар... Уларнинг фикрича, шундоғ давом этабермоғи лозим эди... Энди эса Туроннинг ўзидан чиқғон, подшоликка дахли йўқ, қандайдир шуҳрат таратмағон бир бекнинг ўғли юртга эгалик қилиб турибдур... Ана шу салтанат тизгинини ўзимиз қўлга

¹ Яъни салтанат хазинаси.

² Харвор — уч юз килограммга тенг оғирлик ўлчови.

³ Мисқол — тахминан 4,8 граммга тенг.

киритгонимизга чидай олмайдулар. Улар давру даврон суришлари керак, биз эса хизматкорликдан нари ўтмаслигимиз лозим эди. Ундан кейин ҳеч ким, мана шу Темурбекининг ишлари бир юришиб кетсун, Турон мамлакати гуллаб-яшнасун, деб бизга меҳрибончилик кўргизмайдур. Ҳеч қачон! Аксинча, иложининг борича ҳалал етказадилар, тўсқинлик қиладилар. Юрт ичида тесқаричилар бор, бузғунчи унсурлар кўп... Улардан фойдаланадилар. Бас... Шимолий чегараларни мустаҳкамлашимиз даркор, бизга йўлдошу қўлдошлар керак. Шу маънода Тўхтамиш ўғлон келишига умидлар боғлайдуermen, Опа... Қани келсун-чи, кўрайлик-чи... Аллох ноумид қўямасин ишқилиб... Барчаси суннати Аллохдандур, албатта...

— Худо ёрингиз!.. Тилагимиз — юртимиз тинч бўлсун... Ҳам ўзларини эҳтиёт қилсунлар, Темурбек!

— Аллоҳ ўз паноҳида асрасун!.. — қўшилди Сароймулкхоним.

— Худо пошшо эгам, деганлар... — деб қўйди ўз-ўзига айтгандек Муҳаммад Чуроға додхоҳ.

— Қулмуқ... Мана яқинда хабар етдики, қариндошимиз хоразмшоҳ Юсуф Сўфи Кот билан Хеваққа яна чопқун уюштирибдур... — деди гижингандек Амир Темур...

Сароймулкхоним ҳайратда Қутлуғ Туркон оқага кўз ташлади. Бу қарашда: "Ҳазрат Хоразм ҳақида гапириб юбордилар-ку... Сал сабр қилсалар бўлармиди. Бунга Хонзода хоним қандай қарайдир энди?.. Шўрлик келинимиз ўз дарди билан ўзи эзилиб, азоблар тортиб юрибди-ку?.." деган маъно яшринган эди. Хонзода хоним эса хотиржам ерга қараб турарди...

Малика бунга ўрганиб қолган. Амакиси Юсуф Сўфининг қайинотаси валинеъматини Амир Темур Кўрагон билан тараф муносабатларини ўйлаганда ҳамиша шўрлик маликанинг юраги қон бўлади... Нега энди икки ҳукмдор келиша олмайдилар, мураса отини тутмайдилар? Ахир шунинг учун қуда-андачилик ришталари билан бир-бирларига боғландилар-ку!.. Ох, бу қандай қисмат эканки, суйганига тегиб бахтли бўлолмаса, икки салтанатни хешу ақрабога айлантиришда

хизмат қилиши керак бўлган тўйи ҳали роҳатини туюб улгурмай азага айланса!.. Амир соҳибқирон Жаҳонгир Мирзо билан Хонзода хонимлар ақди никоҳини "салтанат ҳужжати" деб атаган эдилар... Агар Самарқандга келганига уч йилдан ошаётган бўлса, "Ана, яна Юсуф Сўфи жанг қилибдур!..", "Тагин Хевақни вораг этибдур!..", "Бухорони босибдур!.." қабилдаги пана-пастқамлардан отилган ҳар хил дашномлардан қулоғи бўшамади, Хоразмшоҳнинг ҳам босқинлари тўхтамади... Икки салтанат ўртасида илиқлик пайдо бўлишини дил-дилдан истаган малика бунинг учун нималар қилиш лозимлигини ўйлаб ўйига етолмайди. Ҳаммасига ўзини айбдордай ҳис қилади, ўз ёғига ўзи қоврилади...

— Назаримда, Хевақ билан Котга чопқун уюштириш қудамиз Юсуф Сўфининг иши эрмас... — сўзга аралашди Қутлуғ Туркон оқа оҳиста Сароймулкхоним ёнида кўрпа жиякларини ўйнаб ўтирган Хонзода хонимга бир қараб қўяр экан. — Ахир шундай қилса, у қудасига қарши борган бўладикуну! Қариндошга қилич кўтарган бўладикуну, Темурбек? Буни худо кечирмайдур!

— Шубҳасиз, Хоразмшоҳ ундай йўлга юролмайдур, — эгачини сезилар-сезилмас қўллаб-қувватлади Сароймулкхоним... — Барчаси фитначилар ишидур.

Бонуйи кубро билан маҳди улё шундай дер эканлар, Юсуф Сўфи ҳақидаги адолатни айтиш эмас, балки кўпроқ малика Хонзода хонимни ёлғиз қолдирмаслик, унга, биз ёнингиздамиз, соҳибқирон гапирсалар қудаларидан ўпка қилиб гапиряптилар, яқин кишидан ўпка қилинади-да, буни тўғри тунингиз, дейишмоқчидай эдилар.

Амир Темур бирдан бошини эгиб ўлтирган Хонзода хонимга қаради, унинг руҳан эзилаётганини кўриб, шу ҳақда сўз очганидан ичида койинди. Нима қилар эди бу ҳақда сўз очиб? Энди вазиятни ўнгламоқ лозим. Аммо қариндошлик, қуда-андачилик бошқа, давлат муносабатлари бошқа... Ўртадаги рангларнинг хилма-хил товланишларини ўзгартириш жуда қийин. Касални яширсанг иситмаси ошкора қилади, деганларидай, пинҳон тутиб бўлмайдурғон нарса. Ахир жуводдизни қопнинг ичида ҳеч сақлаб бўладими?

— Хонзода хоним, қизим... Ўғлим ўрнида ўғлим... — деди Амир Темур. — Унинг кўнглини ҳамиша авайлаб келамен... У менинг дилбандимдур, юрагимнинг бир парчасидур, тобакай тирик эканмен, қўлим унинг ёруғ манглайини силашдан, тилим бемисл ақлу идрокини мақташдан, кўзим кўрку ҳуснини кўриб қувонишдан асло толмайдур! Озор чекдириб қўймасмен. Асло! Билсунларким, Хонзода хоним Амир Темур хонадони муртазойи мукаррама маликаларидандур ва шундай бўлиб қолгувсидир!..

— Аллоҳ умрингизни зиёда қилсун, ҳазратим!.. Толеимизга дунё тургунча турингиз, илоҳо!

Хонзода хоним шундай дегач, шарт ўрnidан туриб, тавоф айлаб соҳибқирон тўни пешини ўпди... Амир Темур қизалоғини эркалаб бағрига олган отадай малика бошини оҳиста кучоқлаб ўзига тортди... Бонуйи кубро билан маҳди улё, Муҳаммад Чуроға додхоҳ, ундан нарида Муҳаммад Султонни кўтариб олган Холдона биби ва Оққизлар Амир Темурнинг катта-катта кўзлари ёшга тўлганини, икки томчи ёш маликанинг кўк рўмолига томиб тушганини кўриб турардилар. Валинеъматининг бағрига бош қўйган Хонзода хоним ҳам унсиз йиғлар эди... Эй, дунёи бевафо!.. Шу топда Амир Темурнинг ҳам, Хонзода хонимнинг ҳам кўнгилларида тугён урган армонларни, — малика учун суюкли ёридан айрилиш, соҳибқирон учун ишонган тоғидан жудо бўлиш ҳасратларини таърифлашдан... — бу бағоят мушкул юмуш эканлигидан, — ўзимизни тиямиз.

Бир оз ғамгин сукунат чўқди.

Шу пайт Холдона биби қўлидаги гўдак нимадандир йиғлаб қолди. Хонзода хоним ўғилчаси томон талпинди... Энага сўзланар эди:

— Қойинчангиз очдиму, шаҳзодам?.. Қойинчангиз очдиму?.. Вой, қойинчаси очибди...

Холдона биби шаҳзодани эмизгани қўшни бўлмага йўналди.

Меҳмонхонага жимлик чўқди.

— Аллоҳдан унинг қилган ишлари ҳақида, нега шундай қилдинг, деб сўралмас экан, Опа, ҳали ўзингиз шу ҳақда суйлағон эрдингиз... Ҳа-а... — деди жимликни бузиб Амир

Темур. — Муҳаммад Султон, Аллоҳдан умидим бор, менинг суянчигим, валиаҳдим бўладур!..

Хонзода хонимнинг шўрлик қалби қандайдир ғурурдан ожизгина титради. Ростдан ҳам, унинг фикрича, — буни бировга айтгани йўқ, — Жаҳонгир Мирзо соҳибқироннинг шаръий никоҳдан туғилган фарзанди бўлганлиги сабабли валиаҳд саналган эди, у тахт вориси ҳисобланарди. Муҳаммад Султон эса ўша валиаҳднинг ўғли...

— Худо хоҳласа, суянчиғингиз бўладур!.. Валиаҳд бўладур! — деди эгачи. — Қандай суянчиқ, денг? Чинордай суянчиғингиз бўладур, ҳа!

— Яқиндагина шаҳзодам йигит бўлиб ёнингизга кириб қоладур, ҳазратим!.. — Сароймулкхоним қувончини яширмади. — Иншоолло, келин қидиришга тушғоймиз...

— Бандаси айтғони бўлавермас экан-да... — деди оҳиста Амир Темур, бу "вазиятни ўнглаш"нинг давоми эди. — Қуда-андачилик ришталарини боғлашимиздан катта ниятлар қилғон эрдик... Бу дунёда бирлашмак улуғ ҳикматдир, бўлиғонни бўри ер, дейдилар. Агар Хоразмшоҳ Юсуф Сўфи билан яқин бўлсайдиқ, агар у оқилона кенгашларга қулоқ солсаиди, қудалар бир бўлиб юртимизни ёғийлардан асрай олар эдик-ку!.. Мана ҳозир мен билмағон, синамағон чингизийлардан бирига умид боғлаб ўлтирибмен. Йироқдаги қуйруқдан яқиндаги ўпка яхши эмасмуди?.. Агар қудамиз билан тил топишғонимизда Жетани ҳам бир ёқли қилмасму эрдик, Дашти Қипчоқ томонлар ҳам осойишта бўлмасму эрди?.. Юрт-эл, улус эмну омонлиқда кун кечирмасмуди?.. Ёғийларни тинчитиш ўрнига, ўзимиздан чиққан балолар билан савашмоғим лозим бўлиб турибди. Гоҳ Бухорога чопамен, гоҳ Хеваққа, гоҳ Андижонга.. Қолбуки, Аллоҳ Қуръони каримни ўқимақдан ва фақиру мискин ғамини емақдан ўзга ташвишни менга раво кўрмағон. Чорасизмен, ўзга иложим йўқ, тағин гуноҳ остонасида турибмен, тағин қўл ихтиёрсиз қилич қабзасига чопадур.

Амир Темур сандал устида турган қўлларини дам-бадам бир-бирига ишқаркан, хаёлга чўмди...

Маҳди улё, Амир соҳибқиронни чалғитишим керак бўлиб қолди, деди ўзича ва шикаста овозда сўради:

— Агар оёқларини уқалаб қўйсам, майлими, ҳазратим?..

У ҳозир соҳибқироннинг ўнг оёғи бир пайтлар санчилган найза асорати туфайли зирқираб оғриб турганини сезди, ҳазрат оёқларини Сароймулкхонимнинг уқалаб қўйишини истар эди-ю, аммо барчанинг олдида жони қийналганини кўрсатгиси келмади, деб ўйлади ва ортиқ қистамади. Рости, маҳди улё эсласа, фақат хос хонада ёлғиз бўлганларидагина Сароймулкхоним ҳазратнинг ногирон оёқларини уқалаб қўяр экан...

— Йўқ, Биби... Қудамизда ҳам балки айб йўқдур, — Амир Темур яна ўз фикрини давом этдираркан, қўли беихтиёр иягига чўзилди. — Ҳамма гап унинг ёнига тўпланиб олгон сотқин фитначи, ифвогарларда!.. Барини биламен!.. Анови Кайхусравнинг ўғли Султон Маҳмуд, Маҳмудшоҳ Бухорий, Абу Исҳоқ Ясовурийлар Хоразмшоҳнинг қўйинини пуч ёнғоққа тўлдириб, бизга қарши гиж-гижлағони гиж-гижлағон. Уларнинг мақсади юртни пароканда қилмак, кейин бир бўлагига эга бўлиб олиб даврон сурмак, холос...

Хонзода хоним соҳибқирон чекаётган азоб-уқубатларни яхши ҳис этиб турарди. Шубҳасиз, Хоразм маликаси биларди — ўн етти ёшли келинчакка қийин, бошига оғир савдо тушди — Жаҳонгир Мирзоси кетди... Аммо Хонзода хоним, ақлу идрокининг теранлиги, фаҳму фаросатининг ўткирлигидан кўрдик, Амир Темурнинг дарди-ю ташвиши уникидан кўра залворлироқ экан!.. У буни энди тушуниб етди. Малика қайинотасини шунчалар яхши кўрар ва эъзозлар эдик, унга тикон киришини ёки совуқ шамол эсишини ҳам раво кўрмасди. Дунёда унга яқин уч одам бор, холос: Амир Темур, Сароймулкхоним ва волидаси Шакар бика... Кошки эди, қўлидан келса-ю, Амир соҳибқирон дардларини енгиллатса!..

Бирдан унинг хаёлига мавзуни ўзгартириш лозим, деган фикр келди. У шундай фикр бўлсинки, бу гапларни эсдан чиқарсин, Амир Темур кўнглига ёруғлик олиб кирсин.

Хонзода хоним Сароймулкхонимга ўғринча назар ташлади, маҳди улё сезилар-сезилмас "Ҳа!" дегандай бош ирғаб қўйди. Амир Темур кузатар экан, улар ўртасида қандайдир сир борлигини фаҳмлади.

Чиндан ҳам, сир бор эди.

Боғи Чинорга кўчиб ўтганидан кейин, малика кўп дамларини маҳди улё билан бирга ўтказарди. Кунлардан бир кун суҳбатлашиб ўлтиришарди, ўз-ўзидан гап айланиб, соҳибқироннинг ўғиллари, қизларига келиб қолди. Аслида эса бу Сароймулкхонимнинг иши эди.

— Аллоҳнинг кўрсатғонига шак келтириб бўлмайдир, фақат тан олмак лозим. Жаҳонгир Мирзо мусибати салтанатга бало-офатдай ёприлиб тушди. Ҳаммамизни шу алам чулғабдур, қўллар ишга бормайдур, кўнгиллар ғаму андуҳдан зада... Жудолиқнинг исканжаси барчамизни, бутун салтанатни чирмаб олғон...

Сароймулкхоним уф тортди... Хонзода хоним бош экканча тинглар эди.

— Бонуйи кубро эгачи дедиларки, ҳаммаси пешонадан, фақат соҳибқиронга қийин, ота-оналари вафотидан сўнг валиаҳд деб атагон жигарбандини тупроққа қўйиш унга энг оғир кулфат бўлди. Унинг устига фарзандлари ҳам унча кўп эмас. Бандаси эртанги кунни ўйламоғи фарздур...

Хонзода хоним маҳди улё сўзларини тушунолмаб ўлтирса-да, гоҳ-гоҳ "тўғри" дегандек бош ирғаб қўяр, Сароймулкхонимнинг нимадир демоқчи бўлаётганини, ийманиб, ниятини очик айтолмаётганини кўриб турар, аммо буни сездирмасди.

— Бир нарсани ўйлағон эрдим... — давом этди Сароймулкхоним. — Муҳтарама эгачимга кенгаш солдим, ул зот ниятимни жўяли топдилар... Маликам, билурсиз, ҳазратим сизни бағоят ардоқлайдурлар, авайлайдурлар. Кўнглингизга бирон хиралик тушиб қолмаслигини ҳамиша уқтирадурлар...

— Аллоҳга шукур... Биламен, мартабалари бундан ҳам зиёда бўлсун!

— Энди амирзодам маросимларини ўтказдик... Кун кетидан кунлар келмақда... Агар сизга мақбул бўлса, бир кенгашим бор эди-да...

— Қулоғим сизда... — Ўнг қўлини кўксига қўйиб таъзим қилди Хоразм маликаси.

— Амир соҳибқирон ўғиллари Умаршайх Мирзо шиддатлари баланд, Мироншоҳ Мирзо бўлса ҳали ёшлар... Аммо

қизлари бўй етиб турибди... Айниқса, Оқа Беги хоним... Ҳам унашиб қўйилгон...

— Ох, Оқа Беги хоним меҳрибон қайинсинглим!.. — ёришди бирдан Хонзода хонимнинг юзлари. — Ҳалим табиат, юмшоқ кўнгил, тортинчоқлигини айтсангиз... Ҳамиша маънос ҳолда кўрамен, қоп-қора мунчоқдек кўзлари ҳамиша мунгли.. Амирзодамга қаттиқ қайғурди, юпатгонга кўнмайдир. Кечалари ҳеч кимга билдирмай йиғлаб чиқади...

— Шундоқ акасидан жудо бўлади-ю йиғламайдирму? Айниқса, сингил ака учун ёмон куядир...

— Чора йўқ экан-да, эвоҳ!.. — Хонзода хоним бошқа сўз қўшмади.

— Оқа Беги хонимни, биласиз, Муҳаммадбек ибн Мусога унашилгон эди.

— Биламен...

— Кўнглингизга малол келмаса, уларнинг тўйини қилсак, девдим...

— Вой, нега малол келсун?.. Вой нега ундоғ дейсиз?.. — Хонзода хоним астойдил ўпка қилар эди. — Жуда яхши ўйлабсиз, маҳди улё жаноби олиялари!.. Қандай яхши! Бечора синглим ҳам сал қайғу-аламларни нарига қувадур...

— Кам бўлмангиз, маликам, — Сароймулкхоним бир лаҳзага жим қолди. — Бироқ...

— Нечун ўйланиб қолдилар?

— Мотамдан ҳали узоқ кетгонимиз йўқ... Тўй ҳақида фақат бир одамгина оғиз очиши мумкин. Агар бизлар шундоқ тўй қилурмиз, десак, ул зот сизни аяб, ранжитиб қўймасмиканмиз... демасмиканлар?.. Ҳазратим сизни жуда авайлайдилар-да...

— Нега?.. Ундоғ демасалар керак... — Хонзода хонимнинг шахло кўзлари Сароймулкхонимга синчков тикилди. — Ҳим-м. Тўй ҳақида оғиз очиши мумкин бўлган одам ким экан?

— Тўй ҳақида оғиз очиши мумкин бўлган одам... бу фақат — сиз... маликам! Борди-ю, Оқа Беги хоним тўйини ҳазратимга... сиз айтсангиз, қандай бўларкин... Фақат сиз айтишингиз мумкин-да...

Гапнинг рости, Хонзода хоним бу ҳақда ҳеч ўйламаганди. Лекин муҳтарама Орзумулк оқа уни кўргани келганида

гап орасида, ўтай ўғлини Оқа Беги хонимга унашиб қўйганларини айтиб ўтарди.

Дунё шунақа экан... Ўтган қайтиб келмаскан, қисматга бўйсунмай чора йўқ, деб ўйлади Хонзода хоним, подшо-ю гадони, асилзода-ю фақирни бир хил баҳога сотиб оладиган қудратли харидор — ўлим от солар экан, бандаси ҳеч қаерга қочиб қутулолмайдур. Энди Аллоҳдан умид улдурки, амирзода руҳларини биҳишту ризвон уфорлари ила сийласун, мағфират чечаклари хуш бўйи ила обод этсун.

— ...Фақат мен айтишим мумкин... дедингизму?

— Албатта, маликам! Сиз айтсангиз, Амир соҳибқиронга малол келмайдир, аксинча, келиним қайинсинглисига меҳрибонлик кўргизаётир, дея мамнун бўладурлар, ҳимматингизга тағин қойил қоладурлар... Шу билан ўзингизни ҳам, соҳибқиронни ҳам аяган бўлурсиз, бу фақат савобли юмшдир, маликам!

Хонзода хоним, индамасдан, розимен, дегандай бош эгди...

Хонимларнинг мусибатли воқеалардин кейин тўйлар ҳақида илк бор сўзлашишлари эди. Орадан бир оз парда кўтарилгач, ҳар иккиси ҳам ўз кўнгилларида яширин ниятларини бир-бирларига айтиб бердилар. Сароймулкхоним Жаҳонгир Мирзо вафотидан олдин бўлиб ўтган воқеадан оғиз очди. Гап шундаки, ҳазратнинг мулозими Муҳаммад Чуроға доҳонинг сулув энага Холдона бибига майлу рағбати бор экан. Бу ҳақда энаганинг ўзи маҳди улёга ёрилибди...

Сароймулкхоним табиатан ёрдамга муҳтож кишилар ҳожатини чиқаришни яхши кўрар, ҳамиша ўзини шундай савоб ишларга урар эди. Синчков назар ташлаб юрар экан, ўз мулозиму канизаклари орасида шундай тақдирга муносиб кишиларни дарров илғаб олар ва тўйларини ўтказиб берарди. Боғи Чинор атрофидаги маҳалларда доим мана шундоқ тўйларга бош-қош бўлади, етим-есир, бева-бечоралар ҳолидан хабар олиб туради. Бир куни қирқларга қирган муштипар аёл маҳди улёга келиб, биргина ўғли борлиги, маҳаллада номи чиққан зангин одам қизига ошиқ бўлганлиги, аммо у одам рўйхушлик бермаётгани, ёлғиз ўғлининг эса озиб-тўзиб бораётгани ҳақида йиғлаб арз қилди. Сароймулкхоним ҳалиги қизга совчи бўлиб борди, тўй ҳам

бўлиб ўтди... Муштипар аёлнинг ҳали-ҳануз дуодан қўли бўшамайди...

Йигирма бирга кирган Холдона бибини уч йил аввал суйган йигитига узатган эканлар. Қиз тақдиридан жуда ҳам мамнун экан, чақалоқлари бўлибди, бўлибди-ю, афсуски, беш ойлик эканлигида кетиб қолибди. Ўша йили фалокат юз бериб, кувёви ҳам Хоразм юришида ҳалок бўлибди... Қайғуга чўмган бебахт қиз, ўшандан бери, бошқа эр отини атамай-мен, деб келаркан. Муҳаммад Чуроға додхоҳ сулув энагани суюб қолибди... Додхоҳнинг хотини бир неча йил аввал оламдан ўтган бўлса-да, ҳали-ҳануз уйланишни истамас экан... Ўшанда Сароймулкхоним саъй-ҳаракат кўргизиби, уларнинг тўйини ўтказиб берди. Тўрт ой аввал Холдона биби билан Муҳаммад Чуроға додхоҳ ўғил кўрибдилар...

Хонзода хонимнинг айтганлари ҳам қизиқ эди. Жаҳонгир Мирзонинг ўнбошиси Ахий Жаббор баҳодир билан маликанинг канизаги Оққиз ўртасида шаффоф кўнгил пардаси бор... Улар бир-бирларини жуда яхши кўрадилар. Амирзода баҳодирга энг яқин мулозимларидан бири сифатида қарар, унга ишонарди. Баҳодир ҳам ҳеч қачон панд берган эмас, ўзини аямай амирзода хизматини адо этарди. Хоразмда Қайсария карвонсаройидан кейинги муқошида Зангорикўл бўйига боришаётган Хонзода хоним ва унинг дугоналарини "қароқчи"лардан "қутқариб" қолган ҳам шу баҳодир эди...

Мотам кунларидан кейин, баҳодир юкуниб келиб: "Малика жаноби олиялари, амирзодам хизматкорларимен... Ижозат берсалар, амирзодам ҳурматлари, хизматингизда қолсам... Сизни худо ўз паноҳида асрасун, мени бошқа ёққа бериб юбормангиз!.." дея илтижо қилди. Тўғри, қолса — амирзода ҳурматлари, айни бир пайтда уни бу ерга боғлайдиган бошқа сабаб ҳам бор, бу — баҳодирнинг Оққизга муҳаббати... Хонзода хоним йиллар ўтиб канизакликдан сирдош дугонага айланган Оққизнинг баҳодир номини эшитганда титраб кетишини ҳам яхши билади.

— Оқа Беги хоним билан Муҳаммадбек ибн Мусо тўйлари бўлса, бошқа тўйларга ҳам йўл очилади... — деди Сароймулкхоним. — Раияту фуқаро мотаму вам тўрига ўралиб қолди...

— Аллоҳнинг буюргани шу экан-да... — деди холос малика... — Не десалар, розимен...

Хонзода хоним Сароймулкхонимнинг уни қанчалар авайлашини яна бир бор ҳис этди. Таклифни ҳам узоқдан олиб келиб айтдилар. Ҳа, одамни авайлаш — Аллоҳнинг иноятларидан бири, пайғамбаримиз суннатларидандир...

...Ана шуларни эслар экан, Хонзода хоним ийманганча Амир Темурга деди:

— Эй меҳрибон падари бузрукворимиз! Валинеъмат соҳибқиронимиз... Бир нарса сўрасам бўлурму?..

— Сўрангиз. Сўрангиз...

"Хайрият, — деди ичида Амир Темур. — Нима сўраса, адо этгумдир. Кўнгли сал ёзилсин..."

— Ҳусну сийратда ва суратда ягона қайинсинглим Оқа Беги хонимнинг тўйлари қачон бўладур?..

Кутилмаган бу саволдан нафақат Амир Темур, балки Қутлуғ Туркон оқа ҳам, бошқалар ҳам ҳайратга тушдилар. Хоразм маликасининг ҳимматини кўрингиз! Ўзи азада ўлтирибди, шу нарса қайинсинглиси бахтига зомин бўлиб турибди, тўй ахир баҳорда бўлиши мўлжалланганди-да. Қолиб кетди. Бу ҳақда оғиз очишга ҳеч ким ботина олмаётир. Энди олийжаноб малика ўз ҳасратларини қалбининг бир пучмоғига жойлаб, сасини чиқармасликка тиришмақда ва қайинсинглиси тўйи ҳақида ўзи тараддуд кўргизмақда, айтмақда...

Сароймулкхоним ерга қараганча мийиғида сезилар-сезилмас жилмайиб ўлтирар эди.

— Бўладур, қизим, албатта бўладур, яқинда бўладур!.. — жавоб қилди соҳибқирон.

Амир Темур Хонзода хонимни энди кўриб тургандай, тикилиб қолди.

Уч ойдан кейин Оқа Беги хонимни "ёр-ёр"лар билан Муҳаммадбек ибн Мусога узатдилар. Соҳибқирон суюкли қизига бир ҳафта тўй берди. Оққиз билан Ахий Жаббор баҳодир тўйлари унга уланиб кетди...

2004 йил

УЛУҒБЕК МИРЗОНИНГ СЎНГГИ КУНИ

4 сахнали пьеса

ИШТИРОКЧИЛАР:

Улуғбек Мирзо
Али Қушчи
Абдулатиф Мирзо
Миршаб
Полвон
Тиланчи аёл
Сарой аъёнлари, гадолар, кўча одамлари

Воқеа милодий 1449 йил 24 октябрь оқшомида
Самарқандда бўлиб ўтади.

1-САҲНА

Муסיқа

Абдулатиф Мирзонинг Мовароуннаҳр тахтига минган куни. Кўксарой. Янги онҳазратни қутлашга келган аъёнлар саройни тўлдириб базми жамшид қилмоқдалар. Шомдан бери ўйин-кулги авжига. Қийқириқ садолардан Кўксарой ҳам ўзини ўнғайсиз сезаётгандек эди. Бугун эрта-лаб Мовароуннаҳр ҳукмдори бўлган Улуғбек Мирзо, қирқ йилдан бери Кўксаройга ўрганиб қолганиданми, шогирди Али Қушчи билан беихтиёр яна Кўксаройга келиб қолади. Улар саройнинг ланг очиқ қўш табақали нақшинкор эшиги олдида базми жамшидни кузатишмоқда... Уларни ҳеч ким ичкарига таклиф қилмайди. Шодиёна суронлар ҳамма ёқни тўлдирган. Муסיқа жаранглайди, ашула янғрайди...

Улуғбек Мирзо — О, буқаламун дунё! (Али Қушчига пичирлаб). Кўрингиз, ота ўғли! Кечагина Мирзо Улуғбек пойини ўпиб, тўнининг пешини кўзига суртишни орзу қилганлар энди бошқанинг атрофида парвоналар! Улар қирқ йил султонлик қилган Соҳибқирон набирасини энди танишмайди. Водариф!

Али Қушчи — Ўкинмангиз, устоз... *(Юпатиб)*. Юлдузлар ҳамиша ўринларини алмаштириб туришларини биласиз-ку...

Улуғбек Мирзо — Биламен... Уф-ф... Кўксарой мени ҳар томондан босиб келмоқда... Мавлоно Фаридиддин Атор бу дунёни қудуққа ўхшатмиш эди...

Али Қушчи — Қудуққа?..

Улуғбек Мирзо — Ҳа, қудуққа. Қудуқ бўлганда ҳам суви қуриган қудуқнинг нақ ўзи, дейди...

Али Қушчи — Ё, алҳазар!

Улуғбек Мирзо — Худди ўша қудуққа тушиб қолгандаймен...

Али Қушчи — Ундоғ демангиз, устоз!..

Тўрда, олтин тахтда ширакайф ястанган Абдулатиф Мирзо мамнуну масрур ўлтирибди. Атрофдан қийқириқлар тинмайди.

Овозлар — Олам устунни Абдулатиф Мирзо салтанатлари пойидор бўлсун! — Аллоҳ умрларини зиёда қилсун! — Завол кўрмасунлар! — Соҳибқирон Амир Темурдек давру даврон сурсунлар! — Довруқлари етти иқлимга таралсун! — Таралсун! Тарал-с-у-у-ун!

Абдулатиф Мирзо *(ширакайф овозда)*. — Мутриб қани, мутриб?.. Айтсу-у-ун ашуласини!..

Улуғбек Мирзо *(Али Қушчига шивирлаб)* — Наҳотки ўша бошига ёқут кўзли тож қўндириб олган менинг зурёдим бўлса?.. Наҳотки?..

Али Қушчи — Ҳа-ҳа, амирзодамнинг ўзлари...

Абдулатиф Мирзо — Шўхроқ ашуладан олсун, шўхроғида-а-ан!..

Улуғбек Мирзо — Сиз ўғлим қаторидасиз, балки ундан ҳам ортиқроқдурсиз, мавлоно Али Қушчи! Сиздек фарзанди аржуманд янглиғ бир шогирд ато қилғонига парвардигорга шукурлар деймен, ота ўғли!

Али Қушчи *(қўлини кўксига қўйиб)* — Қуллуқ, устоз! Каминани бағоят қарздор этдилар... ҳа, ҳа, қарздор этдилар...

Устозу шогирд ўзлари билан ўзлари бўлиб ичкарида уларни кўпдан кузатиб турган икки амирни сезмас эдилар. Шу пайт юпун кийинган Тиланчи аёл эшик ёнидан ўта бошлайди.

Тиланчи аёл — Хайру садақа радди балодур... Хайр қилинглар!.. Султондай ўғлим бор эди... Бор эди-и-и... Худо олди. Ҳеч кимим йўқ энди... Хайр қилинглар!..

Улуғбек Мирзо ёнчиғига қўл узатади. Амирлардан бири: "Э... қаердан келиб қолди бу касофат!.. Кет! Кет!.." дея туртиб Тиланчи аёлни хайдаб юборади. Улуғбек Мирзо тикилганча қараб қолади.

Улуғбек Мирзо — Фарзандлар... Ё, Аллоҳ! Бир банданга нима қасдинг бор эдики, фарзандлардан... Йўқ. Йўқ, абас айтдим, абас айтдим, фарзандларнинг бориға шукур! Қани, бандаси фарзанднинг бир мўйини, бир тирноғини яратиб кўрсин-чи? Фарзандни ҳам парвардигор берганга беради! Лекин... неға фарзандларим бир-бирлари билан инок эмаслар-а? Неға? Не-га-а?.. Неға улар оталарининг бағрини тилаётғонларини билмайдилар, билишга уринмайдилар ҳам?.. Ахир ота, падар ҳам дунёда ягона-ку?.. Неға фарзандлар оталарини ўтга отишлари керак? Ота бўлғонлиғи учунми?.. Шу ёруғ дунёга келишларида сабабчи бўлғони учунми?.. Э, хом сут эмган бандалар!

Али Қушчи — Афу этадилар, устоз! Онҳазратнинг бунчалар надомат тўрига тушиб қолишларига, тушиб қолиш эмас, балки ўзларини ўша тўрга отишларига важ йўқдур! Шукур қилмак керак, холос...

*Мусиқа кетидан мусиқа уланади,
тахт олдида раққосалар хиром айлайди.*

Улуғбек Мирзо (*хаста овозда*) — Шукур қиламен бешак, ота ўғли, шукур қиламен! Шундоғ яратғонига шукур... Аммо, фарзандлар... (*Жимлик*). Фарзандлар... Ҳайрон қолмангиз... Кўнглим тўлиб кетди...

Али Қушчи — Устоз... Устоз... Кўнглингиз чўкмасун, устоз!..

Улуғбек Мирзо — Мен фарзандларимни ёмон демаймен. Зинҳор! Қайси ота ўз пушти камаридан бўлғон дилбандини ёмон дейди?.. Аммо, мен... Аммо, мен уларни эл суюдурғон, улус корига ярайдурғон валламатлар бўлиб камол топишларини истар эдим-ку? Ахир мен уларни Амир

Темур соҳибқирон авлоди эканликларини унутмайдурғон, оталарининг кадрига етадурғон, бир оғиз каломини ҳам ерда қолдирмайдурғон, иззат-икромини жойига қўядурғон элнинг оқил ўғиллари бўлиб бўй чўзишларини хоҳлар эдимку! Э, парвардигор! Нечун орзуларим аро йўлда қолиб кетди? Нечун? Оҳ!..

Улуғбек Мирзони синчиклаб кузатиб турган иккита амир энди уларга яқинлаша бошлайди. Сарой аъёнларининг кўзларида ҳайрат ва ғазаб учқунлари кўринар эди.

Биринчиси — Нималар деяпсиз шундоқ муборак кунда?.. Шодлик айёмида нечун надомату оҳ-воҳлар?

Иккинчиси (*гағал*) — Боядан бери озмунча гапларни гапирмадингиз, нақ илон пўст ташласа арзийдиган гаплар-а!

Биринчиси — Мовароуннаҳр султони эшитиб қолсалар, нима дейдир? Жонингизга жабр қилмакчимисиз? Ҳушингиз жойида эмас шекилли..

Иккинчиси — Бехуд бўлиб қолғон... Кўриниб турибди, йўқ эса шундоқ гапларни оғизга олармиди..

Биринчиси (*Улуғбек Мирзо қўлидан тутишга уринади*) — Қани юрингиз! Сизнинг жойингиз бошқа ерда..

Али Қушчи (*орага тушиб*) — Устозни тинч қўйингиз, тақсир! Мана, мендан сўрангиз! Нима гапингиз бўлса менга айтингиз, тақсир! Мен жавоб берай... Айтингиз!

Биринчиси — Йўқ, йўқ, сиз аралашманг, мавлоно... Аралашманг!.. Бу кишининг жойлари бу ерда эмас, бошқа жойда, ҳа!

Иккинчиси — Ҳа, ҳа, бошқа жойдадур! Бу аниқ гап!

Али Қушчи — Тақсирлар... Тақсирлар... (*Секин Улуғбек Мирзога*). Тез бу ерни тарк этингиз, устоз! Тез бўлингиз!.. Буларни овора қилиб турамен... (*Аъёнларга*) Тақсирлар! Фароғатингизни бузмангиз! Ахир ўзгаларнинг ҳам диққатини жалб қилмакдамиз... Базми жамшидни бузиб қўймайлик, дейман, тақсирлар...

Биринчиси — Майли, ризомиз. Бу ердан тез кетсун!..

Улуғбек Мирзо ҳанг-манг бўлганча саройдан йироқлашади.

Му си қа

2-САҲНА

Самарқанд кўчаси. Кечқурун. Муюлишларда кўйилган фонуслар йўлни яра-шира ёритади, одамни таниб бўлмас даражада қоронғи. Аҳён-аҳёнда шақилдоғини ўйнатиб Миршаб ўтиб қолади. Улуғбек Мирзо қаёққадир кетмоқда, аммо қаёққа эканлигини ҳам билмайди. Мунгли мусиқа янграйди. Кўксарайдан йироқлашиб борар экан, тобора Улуғбек Мирзо енгил тортар эди. Навбатдаги муюлишда, лопиллаб турган фонус тагида у ёқдан бу ёққа юрган Миршаб уни кўриб шақилдоғини кўтаради.

Миршаб (*дағдағали*) — Ҳой, ким у? Кўзингга қара!.. Қаён йўл тутарсен? Бемаҳалда нима қилиб юрибсен? Тўхта!..

Улуғбек Мирзо (*каловланиб*) — Мен... мен.. Хўп, тўхтадим, ота ўғли, тўхтадим. Мана...

Миршаб — Кимсен? Нима қилиб юрибсен?

Улуғбек Мирзо — Мусофирмен, мусофир... (*Ичига*). Мусофир! Ўз шаҳрида, бобо юртида... мусофир!..

Миршаб — Мусофир?

Улуғбек Мирзо — Ҳа, ҳа, мусофирмен.

Миршаб — Қани фонусга яқин кел-чи! Кўрай-чи... Ҳм-м... Қаердан келмақдасен, шу келишда энди?..

Улуғбек Мирзо (*енгил тортиб*) — Шошдан келмақдамен...

Миршаб — Шаҳарда тахтдан кетган Улуғбек Кўрагон одамлари изғиб юрганмиш... Мовароуннаҳр султони Мирзо Абдулатиф жаноби олийларидан фармон етдиким, шундоғ кишилар дуч келса, шитоб ҳибсга олинсун, деб... Тўртта одамни қўлгаям оддик... Сен, эй мусофир, сўраганнинг айби йўқ, мабодо ўшандайлардан эмасмусен, эй умрингни бергур?

Улуғбек Мирзо — Йўғ-е! Султон Улуғбек одамлари қайда-ю мен қайда!.. Мен бир бечора одаммен. Турарга жойим йўқ... Бошпана излаб юрибмен, бошпана...

Миршаб (*бироз юмшаб*) — Аввал ҳеч Самарқанди фирдавсмонандда бўлганмусен, мусофир? Бундай сал шаҳарни билармусен?..

Улуғбек Мирзо — Йўқ... Ҳеч бўлмагонмен...

Миршаб — Ҳечам-а?

Улуғбек Мирзо — Ҳечам. Самарқандда илк бор бўлишим.

Миршаб (*афсуслангандек*) — Э, Самарқандда бўлмабсен, дунёга келмабсен, ҳа... (*Жим қолади*).

Улуғбек Мирзо — Карвонсаройга қандай борилади, айтиб юборсалар...

Миршаб — Эса, тўғри йўлдан борасен, чорраҳадан чапга буриласен, адашма! Узоқ эмас. Карвонсарой сўл томонда бўлади, эй умрингни бергур!

Улуғбек Мирзо — Тутганинг олтин бўлсун, хуш қол...

Миршаб — Аллоҳнинг паноҳига... (*Шақилдоғини ўйнатиб, қичқириб қўяди*). Ҳой! Ким у? Кўзингга қара!..

Му си қа

3-САҲНА

Самарқанд карвонсаройи. Сўл томондан Исфаҳондан, ўнг томонда Хўтандан келган икки карвон аҳли жойлашиш умидида у ёқдан бу ёққа ивирсиб юришибди. Фала-қовур. Улуғбек Мирзо аста яқинлашади. Бирдан нарироқда турган икки чакмонли одамнинг сўзлари унинг қулоғига чалинади.

Биринчи одам — Эшитдингизму?..

Иккинчи одам — Нимани айтмоқдасиз?

Биринчи одам — Самарқандда тўполон-ку! Тезроқ жўнамоқ даркор, бу ерда кўп туриб бўлмайди. Юрт жуда нотинч экан.

Иккинчи одам — Тўғри айтасиз... Шаҳарда ҳам файз йўқ, хувиллаб ётибди...

Биринчи одам — Ўттиз йилдирки, Хўтандан шаҳри Румга карвон билан қатнаймен. Ҳеч қаерда бундай осойишта ва дориломон шаҳарни кўрмагонмен. Самарқанд деса, юрагимиз ҳаприқиб турарди. Падари бузрукворимиз ҳали Амир Темур Кўрагон замонларида бу йўлдан қатнар эканлар. Бир ҳикоялари ҳануз эсимда. Амир Темур замонда

осойишталик шу қадар зўр эканки, агар бир боланинг бошига лаган қўйсангиз, унга беш тилла солсангиз, у бола Султониядан, ҳа-ҳа, Эрондан Самарқандгача юрса, йўлларда биттаям камаймас эмиш! Ана кўрдингизму!..

Иккинчи одам — Ҳа, энди у замонлар бир бўлди-да... Ҳозир жуда нотинч экан. Тезроқ жўнаб кетиш керак, сардор жаноблари! Юрагинг сиқилиб кетади-я!

Биринчи одам — Тўғри айтасиз, бек. Бироз нафас ростлаб олсак кифоя, бир-икки кун... Ҳали сафаримиз узоқ.

Иккинчи одам — Манзилимизга етиб олгунча зимистон қишга қолиб кетмасак, бас...

Биринчи одам — Бешак-шубҳа! Зимистон қишга қолмай шаҳри Румга етиб олғаймиз, иншооллоҳ!

Иккинчи одам — Айтганингиз келсун, сардор жаноблари! *(Жимлик)*. Дарвоқе, ҳалиги отлиқ, подпониинг чопари нима деб бақириб юрибди? Мен карвон билан овора бўлиб эшитолмай қолдим...

Биринчи одам — Ҳа-а-а... Мовароуннаҳр султони Улуғбек Мирзо Кўрагон тахтдан бадарға қилинғон эрмиш. Ўрнига ўғли Абдулатиф Мирзо подшо бўлибди. Улуғбек Мирзо қочиб юрғонмиш. Агар бирон бир карвон ўзига қўшиб олса-ю яширса... *(Икки отнинг кетма-кет кишнагани эшитилади)* ... Шунинг учун кўз-қулоқ бўлингиз сиз ҳам, бек жаноблари! Юрингиз, карвондан хабар олайлик. *(Кетдилар)*.

Улуғбек Мирзо *(ўзига ўзи)* — ...бирон карвон ўзига қўшиб олса-ю яширса... Эҳ, от кишнаб гапни охиригача эшитолмай қолдим-да! Лекин, гап нимадалигини англадим! Лоҳавла вала қуввата! Ростдан ҳам, бирон карвонга қўшилиб тезроқ юртдан чиқиб кетмакчи эрдим... Ҳаж томонларга бормакни ўйлағондим, Маккаи мукаррама билан Мадинаи мунавварани зиёрат этмакка кўп орзуманд эрдим. Бу ҳам сенга насиб этмайди шекилли, эй бечора Муҳаммад! Оҳ, одам нима бўлишингни ҳеч қачон билмас экансен... Эвоҳ!..

Улуғбек Мирзо биров таниб қолмасин, дея атрофга ҳадик билан қараб, қаерга яшринишини, нима қилишини билмай боради. Ногаҳон ўнг томонда кунжақда уймаллашиб ўлтирган одамларни кўриб қолади...

...Ўртада ягона шам липллаб ёниб турибди, ўттизтача уй-жойсиз мусофирлар унинг атрофида парвоналар сингари хуш кайфиятда чақчақлашиб ўлтиришибди. Терада осилган хира фонус шуъласида ҳар ким тимирскиланиб нима биландир машғул: кимдир ухлаш пайида бошига фиштан ёстиқ қилмоқда, кимдир этигини ечиб пайтавасини қуритиш билан овора, кимдир аллақачон хурракни бошлаб юборган...

Полвон бир одам атрофдагиларга гап бермоқда, гап орасида даврадагиларга оз-оздан май улашади... Гоҳ-гоҳда "Дунё билан ишимиз йўқ! Кўнглимиз тўқ! Кўнглимиз тўқ!" дея хиргойи қилиб қўяди. Улуғбек Мирзо дунёни сув олса тўпигага чиқмайдиган бу одамлар ёнида бир лаҳза тўхтаб қолади...

Полвон — Ўйланмай келавер! Бағримиз очик, кўнглимиз ҳам очик, эй мусофир! Келавер, нега қаққайиб турибсен?.. Хо-хо, келолмай турибди... Ҳой, бу ёққа келтиринглар уни! Тез!

Ҳаш-паш дегунча бўлмай, икки одам шарт ўрнидан туриб, ханманг Улуғбек Мирзонинг қўлтигидан олишиб даврага қўшиб қўйишади.

Полвон (қосагулга буюриб) — Майдан узат! (Улуғбекка) Ана буни ол-у сипқариб юбор! Қани бўл!

Улуғбек Мирзо (ҳайратда) — Мен... мен... ичмасмен, ота ўғли...

Даврадагилардан бири — И-е... Шунини олмайдиган одам ҳам бўлар экан-да. Ҳи-ҳи..

Полвон — Йўқ, десанг оғзингдан қуямиз. Шартимиз шунақа...

Даврадагилардан бири — Ҳа, ҳа, ётқизи-и-иб қуямиз! Бир марта ҳам биттаси, шунақа ичмаймен, деди. Ётқизиб қуйгандик, бир оздан кейин ўзи сўраб олиб ичди! Хо-хо-хо!.. (Кулги).

Полвон — Ичилсун!!

Улуғбек Мирзо — Йўқ, йўқ... Ича олмаймен...

Полвон — Қани, йигитлар! Бунга бир ичиринглар-чи!

Улуғбек Мирзо (*ўзича*) — Ичиришади шекилли...
Тўхтангизлар! Аллоҳнинг ўзи афу этсин, ўзи кўриб турибди... Майли, кўзимни чирт юмай-да, бу дунёнинг заҳар-заққумини ичсам ичиб юбора қолай!.. Аллоҳнинг ўзи кечирсин!

Овозлар — Баракалло! Офарин! Э, қойил-е! Яшавор!
Тиланчи аёл (*пайго бўлиб*) — Хайру садақа радди балодур... Полвондай ўғлим бор эди. Худо олди... Энди ҳеч кимим йўқ... Хайр қилингла-а-а-р!

Улуғбек Мирзо — Мана бу тангани олингиз!
Бошқалар — Пулни олинг! Пулни олинг!
Тиланчи аёл — Илоё, тупроқ ушласангиз олтин бўлсун!
Бари ўзингизга буюрсин! (*Кетагу.*)

Бир овоз — ...Давомини эшитайлик, Полвон ака! Жуда қизиқ бўпти-ку... Шу дамларда Улуғбек Кўрагон қаерда экан? Биров кўрибдими? Кўрмабдими?..

Улуғбек Мирзо (*шошилиб*) — Улуғбек Кўрагонни... қаерда экан?.. Тутиб олишибдими?

Полвон — Йў-ў-ўқ! Ҳозирча тутишгани йўқ...

Улуғбек Мирзо (*ўзига ўзи*) — Хайрият, танишмади...

Полвон — Лекин барибир тутиб олишади-да. Қайга қочиб борарди бечора...

Улуғбек Мирзо (*ўзича*) — Бечора! Ҳалигина Кўксаройда у бегонадай эди, кўчага чиққанида мусофирлик мартабасига минди... Мана энди бечоралик тожи ҳам унга насиб этиб турибди...

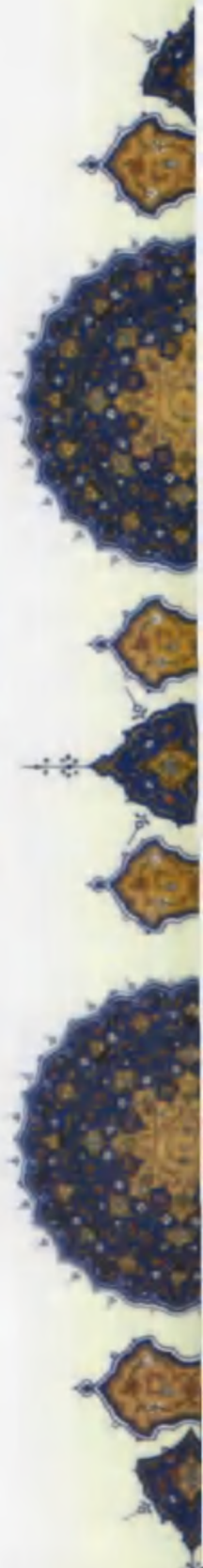
1-овоз (*косагулга*) — Косани айлантир, аканг айлансун!

2-овоз — Гардуни дун янглиғ коса айлансун!

3-овоз — Гардуни дун янглиғ коса сендан айлансун!

Полвон — Кўп айлантирма! Тез-тез қуйиб айлантир!

(Кулги)

Майкоса шитоб айланишда давом этади...

Улуғбек Мирзо (*навбатдаги косани бўшатиб, сархуш*) — Пошшо... пошшо эмас, ҳақиқий пошшо сен экансен, эй косагул! Қуй, ота ўғли!..

Кайфдан қийшайиб қолганлар сафи кўпайиб, давра сийрак тортиб боради. Улуғбек Мирзонинг боши айлана бошлайди. Полвон сармастликдан тебраниб зўрға ўлтиради.

Полвон (*хиргойи қилиб*) — ...Дунё билан ишимиз йў-ў-ўқ, адоман-ей, кўнглимиз тўқ, кўнглимиз тў-ў-ўқ...адо-о-ман-о.

Улуғбек Мирзо — Майинг... ўткир экан... Кам бўлма, биродар... (*Полвоннинг елкасига қоқади*). Ўткир экан... ҳа-а-а...

Полвон (*мамнун, сармаст*) — Ургутнинг шароби! Ургутнинг, ҳа!.. Дунёнинг роҳати шу-да!.. Роса абжағим чиқди... Энди ётамен... (*Хиргойи қилади*). Энди ётамен, хуррак отамен!..

Жимлик.

Улуғбек Мирзо (*бирдан*) — Шошма!.. Мен... подшомен... Подшомен! Подшо-о-о!..

Полвон (*бепарво оҳангда*) — Ҳа... ҳаммамиз ҳам пошшомиз... Пошшомиз. Рост айтасен... Аммо мен катта пошшомен, сен кичкина пошшосен! Билдингму? (*Қаҳ-қаҳ отиб кулади*)... Мен — катта пошшо, сен — кичкина пошшо... Кичкина пошшо-о-о!..

Ухлаганларнинг хурраклари эшитилади.

Улуғбек Мирзо — Мен сенга айтсам, кулма, ота ўғли!

Полвон — Ҳе-хе-хе!.. Кулма... кул... кулма... Хо-хо-хо!..

Улуғбек Мирзо — Мен подшомен, деяпмен сенга! (*Полвонни уйқудан уйғота бошлайди*). Подшомен!! Англадингму? Англадингму?..

Полвон (*эринчак*) — Хўп, хўп... Пошшосен... Кечаям битта пошшо келганди...

Улуғбек Мирзо (*қайсарлик билан*) — Кулма, деяпмен!.. Мен Улуғбек Кўрагонмен! Қирқ йил Туркистон султони бўлгон Улуғбек Мирзо! "Зижи жадиди Кўрагоний" китобини ёзгон подшо! Билдингму? Мен...

Полвон (*дағалик билан*) — Йў-ў-ў-ўқ! Сен Улуғбек Кўрагон эмассен! Сен Амир Темур соҳибқиронсен! Чингизхонсен! Искандари Зулқарнайнсен!.. Бўлдими? Бор энди, кўзимга кўринма! Ухлагани қўясанму ўзи?.. Йўқол!

Улуғбек Мирзо атрофга назар солади. Жимлик. Даврадошлари пишиллашиб ухлашмоқда, хуррак овозлари атрофни тутган...

Улуғбек Мирзо — Бу дунёда нақадар ёлғизмен!.. Нақадар ёлғиз!.. Бирон яқин кишим йўқ! Самарқандда ҳеч кимим йўқ!.. Падари бузрукворим хоқони сайид Шоҳруҳ Мирзо уч йил аввал у дунёга рихлат этгонлар. Жойлари жаннатда бўлсун! Волидаи мухтарамам Гавҳаршод бегим эса Ҳиротда, узоқдалар... Онажоним! Онажоним!.. Ёнингизда бўлсам эди!.. (*Йиелаб юборади*). Энди нима қиламен?.. Нима қиламен?.. Ёрабий!.. (*Жимлик*). Бу ердан кетишим керак!..

Му си қа

4-САҲНА

Улуғбек Мирзо ўрнидан туради ва кўча томон йўналади. Самарқанд шоҳ кўчаси. Жимлик. Хаёллари пароканда Улуғбек Мирзо бирдан ўзига келади, ҳушёр тортган, майдан асар ҳам йўқ.

Улуғбек Мирзо — Назаримда, ортимдан қандайдир шарпа кузатиб келмақда. Ким экан у? Миршабларданми? Билмаймен. Ана яқинлашаяпти... Қочиш керак! Тез қочиш керак!

Овоз (*узоқдан*) — Қочманг! Қочманг!..

Улуғбек Мирзо — Ё, Аллоҳ! Ана! Ростдан ҳам қувиб келишмақда!.. (*Қаттиқроқ югура бошлайди*). Ҳозир етиб олишади!.. Қаерга яшринишим мумкин? Кошки бу оламдан

шу топда қочиб чиқиб кетиш мумкин бўлса?.. Ие! Анави чуқурлик, қудуқми? Қудуқ экан! Шунга яшринсам-чи? Ҳеч ким тополмайди! Лоҳавла вала қуввата! Шайх Фаридиддин Аттор дунёни қудуққа қиёс этгон эди-я! Ўша қудуқ шу бўлса керак...

Овоз — Тўхтанг! Қочманг!..

Улуғбек Мирзо — Ҳозир келиб қолади!... Тез шу қудуққа тушайин... Хийла чуқур экан. Хайрият, суви қуриган экан... Қани, кутайин-чи... *(Жимлик)*. Тепадан бир парча осмон кўриниб турибди, холос... Ёраббий! Дунёнинг торлигини!.. Ие! Ана! Бир чақноқ юдуз жамол кўргизмакда... Бутун осмони фалакда биргина юдуз чақнаб турибди! Танидим... Алтойирсен! Алтойир юдузи! Ҳолимдан хабар олғони келдингму, эй, садоқатли дўст!

Овоз *(тепадан)* — Устоз! Устоз!..

Улуғбек Мирзо — Алтойир! Устоз деганингга шукур! Шукур... шукур.. *(Тўлиқиб кетади)*.

Овоз — Устоз! Устоз...

Улуғбек Мирзо — Аллоҳнинг карами кенг! *(Йиғидан тўхтаб)*. Юдуз гапиряпти-я, юдуз гапиряпти! Ўн саккиз минг оламга ҳаёт ато этгон ўзингсен, эй парвардигор! Ҳамма нарса қўлингдан келадур...

Овоз — Устоз! Устоз... Али Қушчимен...

Улуғбек Мирзо — Али Қушчи? Али Қушчи дейдирму? Ана... Тепада ёлғиз Алтойир чарақлаб турибди... Алтойирга айланган Али Қушчи...

Овоз — Югуриб изингиздан ета олмадим... Изламаган жойим қолмади. Худога шукур, ахийри топдим. Устоз!.. Али Қушчимен...

Улуғбек Мирзо — Ҳа-а... Али Қушчига айланган Алтойир... *(Тағин йиғлаб юборади)*. Ёраббий! Бир бандангни тубсиз қудуқда ёлғиз қолдирмаганингга шукур!

Али Қушчи — Ўкинмангиз, устоз! Тепага чиқингиз!..

Али Қушчи: "Қани, устоз! Қўлингизни берингиз!", "Қани!.." "Ҳа, яна оз қолди!.." дея Улуғбек Мирзога чиқишга кўмаклаша бошлайди. Улуғбек Мирзо мамнун қудуқдан чиқади. У осмонларга суқли боқади. Шу

топда соҳибқирон Амир Темурнинг суюкли набираси, Турон мамлакатининг қирқ йиллик султони Улуғбек Мирзо умридан бор-йўғи бир кунгина қолганини хаёлига ҳам келтирмас эди.

Улуғбек Мирзо (*хурсанг*) — Аллоҳга шукурки, дунё бир парчагина осмондан иборат эмас, мавлоно Али! Хайрият!.. Дунё кенг, осмон бепоён!.. Минг йигирма икки юдуз ўрнини аниқладим. Ҳали осмонда юдузлар саноксиз, улар мени имлашмакда, бизнинг ҳам ўрнимизни топиб бер, дейишмакда... Топамен! Улар ичида ўз юдузимни ҳам топажакмен, бешак-шубҳа топажакмен!..

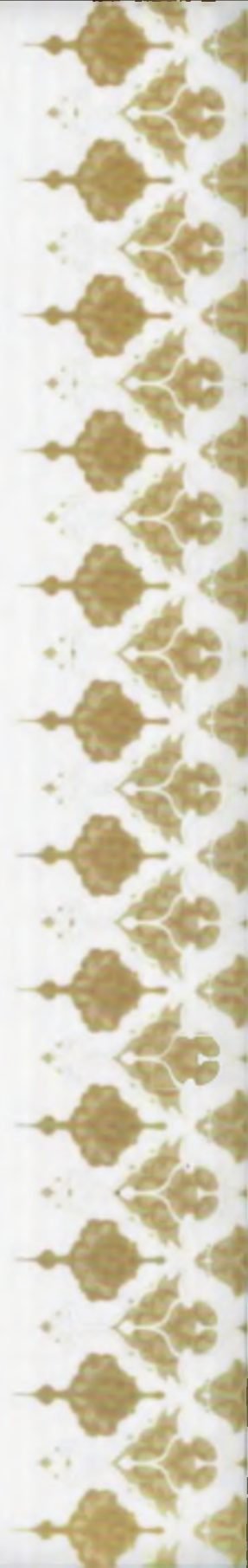
Муסיқа

Тамои

2001 йил, октябрь

ХАЛҚ ЯРАТГАН ДАҶО

САРБАДОРЛАР — ХАЛҚ КУРАШЧИЛАРИ

*("Ўзбекистон адабиёти ва санъати"
газетаси мухбири билан суҳбат)*

Журналист: — Мана, ниҳоят, сарбдорлар тўғрисидаги романга ҳам сўнгги нуқта қўйдингиз. У дўстларингиз, баъзи ижодкорлар назаридан ҳам ўтди. Катта асарнинг юки енгил бўлмайди. Ҳар қалай бу юкни кўтариш сиз учун осон бўлмагандир?

Ёзувчи: — Албатта. Лекин мен сўзим бошида бир гапни таъкидлаб ўтишни истардим. Биз яқин-яқинларгача тарихимизни, улуғ бобокалонларимизни, уларнинг қилган муборақ ишларини қоралаш билан шуғулланиб келдик. Энг ёмони, бу ишларни тарихимизни мутлақо билмаган ҳолда бировларнинг "сабоғи" билан қилиб келдик. Эндиликда эса кўзимиз сал очилиб, тарихимизни билганимиз сайин бундай гумроҳликлардан қутулаяпмиз.

Энди роман юкига келсак, асар устида кўп йиллар меҳнат қилишга тўғри келди. Аввало, материаллар тўплаш билан шуғулландим, бунга беш йилча вақт кетди. Уларни ўқиб ўргандим, ўша давр ҳақида муайян тасаввурга эга бўлишга уриндим. Тарихимиз билимдонлари билан суҳбатлар қурдим. Кейин уни беш йил ичида қоғозга туширдим.

Маълумки, XIV аср — тарихимизнинг нуфузли, бироқ зиддиятларга бой даври, унга баҳо беришда оддий китобхонгина эмас, балки тарихчилар ҳам ўйланиб қоладилар. Чунки бу асрда юртимиз мўғул босқинчилари зулмидан тозаланди, оламшумул сарбадорлар ҳаракати рўй берди, ниҳоят Амир Темур ҳокимият бошига келди, марказлашган йирик давлат барпо бўлди.

Сарбадорлар ҳаракати, энг аввало озодлик ҳаракатидир, кейин унга ижтимоий адолат талаблари, масалан, хусусий ер эгачилигини йўқотиш, ҳамма ер, бойлигу неъматларни деҳқонларнинг умум тасарруфига бериш, умум ижтимоий тенгҳуқуқлиликни ўрнатиш сингарилар қўшилди. Бу ҳаракат Хуросонда туғилиб, "Сарбадорлар давлати"ни вужудга келтирди ва бу давлат 1337—1381 йиллар давомида ҳукм сурди. Унинг таъсирида Мозандаронда (1350), Самарқандда (1365), Ғийлонда (1370), Кермонда (1373) шундай ҳаракатлар бўлиб ўтди. Буларнинг ичида, албатта, Самарқандда юз берган ҳаракат алоҳида ажралиб туради. Чунки, Самарқанд—Туркистоннинг пойтахти, Мовароуннаҳрнинг марказий шаҳри, сарбадорлар эса пойтахтда иш олиб бордилар.

Журналист: — Сиз шоир сифатида ўқувчилар меҳрини қозонгансиз, тарихий дostonлар, шеърий роман ёзгансиз. Лекин сарбадорлар мавзуига энди мурожаат қилиясиз чоғи?

Ёзувчи: — Сарбадорлар мавзуи мен учун янгилик эмас. Ўтмишимиз ҳақидаги шеърий туркумимда "Сарбадорлар қўшиғи" номли шеърим бор. Бундан йигирма тўрт йил илгари ёзган "Машраб" дostonимнинг дастлабки номи ҳам "Сарбадор" эди. Мен Машрабни сарбадорликнинг юксак нуқтасига чиқариб тасвирламоқчи эдим. Унинг қисмати ҳам сарбадорларники сингари дор билан боғлиқ-да. "Балҳда дор интизор бу дарбадарга, Қаро ер бўлғувси ёлғиз маскани. Ҳаётдан тегмиши шу сарбадорга: Аммо Навоий ҳам, Сино ҳам яъни, Умр йўлларида ким топса маъни, Ўша — сарбадордир ва уни дорга, Гар ўзи тортмаса, тортғувси риё, Ё осмон, ё замон, охири — дунё..." Бу дostonдан. Демак, "умр йўлларида ким топса маъни", у ҳамма замонларда ҳам сарбадордир, деган ғоя сингдирилган. Сарбадорлар ҳамиша бўлган, бор, бўлади ҳам! Халқни, миллатни, Ватанни ўйлайдиган кишилар, эрк учун, эзгулик учун курашаётган инсонларни мен сарбадорлар қаторига қўшгим келади.

"Сарбадорлар" — насрдаги биринчи йирик асарим. Унинг насрда ёзилишига келсак, буни мавзунинг ўзи танлади. Мен

ҳамиша ҳаётни кенг эпик кўламда тасвирлаш тарафдориман, буни дostonларимда, "Боқий дунё" шеърӣ романимда ва эпик дostonларни таржима қилганлигимдан ҳам кўрса бўлади. Наср ижодкорга катта имконлар беради. Наср — катта шеърӣят.

Журналист: — Сарбадорлар ҳаракати юз берган даврни ўрганишда қандай манбаларга мурожаат қилдингиз?

Ёзувчи: — Жуда кўп. Шулардан айримларини келтириб ўтишим мумкин. Абдураззоқ Самарқандийнинг "Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн", Давлатшоҳ Самарқандийнинг "Тазкират уш-шуаро", Фасиҳ Ҳавофӣйнинг "Мужмали Фасиҳӣй", Ибн Баттутанинг саёҳатномаси, Шарафиддин Али Яздӣйнинг "Зафарнома", В.В. Бартольднинг "1365 йилда Самарқандда халқ ҳаракати" ва Туркистон тарихига оид бошқа мақолалари, И. Петрушевскийнинг "Хуросонда сарбадорлар ҳаракати", Р. Набиевнинг "XIV асрда Ёрта Осиёда сарбадорлар кўзғолони" китоблари... Саналган асарларнинг ҳар бири ўз ҳолича илмӣй қимматга эга. Айниқса, "Мужмали Фасиҳӣй" ҳақида сўз айтмай илож йўқ. Бу ноёб хазина деса арзигулик китобни шарқшунос Д. Юсулова рус тилига таржима қилиб, — албатта ўзбек тилига ҳам таржима қилинади деган умиддаман, — 1980 йили нашр этдирди. XIV асрдан XV аср ярмигача бир юз қирқ йиллик даврни ўз ичига олган бу китобда Хуросон ва Мовароуннаҳр ҳаётига оид жуда ҳам қимматли маълумотлар тўпланган. Бўлиб ўтган воқеалар ойма-ой, йилма-йил кўрсатиб берилган, ишончли манба. Шу даврга оид бошқа китоблардаги фактларни бу китоб билан солиштириб кўп янгиликлар топиш мумкин. Фасиҳ Ҳавофӣй сарбадорлар ҳақида ҳам нодир маълумотлар келтириб ўтади.

Журналист: — Романингизда сарбадорлар сардорлари — Қалавий, Мавлонозода, Хўрдак Бухорӣй каби қаҳрамонлар образлари бор. Нима, улар тарихӣй шахсларми?

Ёзувчи: — Сарбадорлар оддий кишилар, улар халқ вакиллари. Тарихӣй манбалар бизга фақат юқорида сиз номларини санаган кишилар ҳақида маълумотлар беради. Улар тарихӣй шахслар. Сиз Қалавий деяпсиз, Бартольд бу исмни

шундай қабул қилишни таклиф этган. Л. Строева деган олима "Қулуий" деб ўқиш керак, дейди. Менинг назаримда, бу пахта тозаловчилар маҳалласи оқсоқоли Абу Бакрнинг нисбасидир. Демак, унинг исми юқоридагидек тарзда эмас, балки "Калава" шаклида ёзилиши керак, чунки анъанага кўра, касб эгалари номига касб моҳиятини ифодаловчи сўзлар қўшилади¹. Мавлонозода — мадраса толиби, Хўрдак Бухорий сипоҳий... Улар Самарқандни фозиллар шаҳрига айлантириш орзусида ёнадилар, инсон инсондек яшасин, ҳамма тенг ҳуқуқли бўлсин, сингари талабларни ўртага ташлайдилар. Улар 1365 йилнинг кузида мўғулларни Самарқанддан қувадилар ва ярим йил давомида ҳокимият тепасида турадилар.

Мўғуллар бу мағлубиятдан кейин Мовароуннаҳрга бошқа кела олмайдилар. Жасоратли, мард сарбадорлар ҳақидаги гап-сўзлар бутун Мовароуннаҳру Хуросонга тарқалади.

Амир Ҳусайн бобоси Амир Қозоғоннинг меросхўри сифатида Туркистонда ўз ҳокимлигини ўрнатиш ташвишида эди. Шу мақсадда у қўрқмас ва ақлли Амир Темур билан яқинлашишга ҳаракат қилади, унинг салоҳияти, тадбиркорлигидан фойдаланмоқчи бўлади. Амир Темур ҳам айнан шу йўлдан боради, чунки бу — ҳокимиятга яқинлашишнинг бирдан-бир йўли эди. Икки амир Қуръони Каримни ўртага қўйиб дўст тутинадилар. Амир Темур Ҳусайннинг Улжой Туркон оқа отли синглисига уйланади. Аммо дўстлик юзаки бўлиб қолаверади, улар ўртасида пинҳона рақобат давом этади.

Энди тарих майдонида учта куч — Амир Ҳусайн, Амир Темур ва сарбадорлар пайдо бўлади. Амир Ҳусайн сарбадорлардан ҳайиқарди. Амир Темур эса жасоратли кишиларни ўз томонига оғдиришни ўйларди, юрт тузишда улардан фойдаланишга интилади. Чунки Амир Темур ҳам, сарбадорлар ҳам шу тупроқнинг фарзандлари эдилар, душманлари битта — мўғуллар эди. Ана ўша бўлажак иттифоқдан ҳайиққан Ҳусайн пайт пойлаб сарбадорларни дорга тортиради, кеч қолган Амир Темур фақат Мавлонозодани кутқариб қолади, холос. Содда, ишонувчан, мард сарбадорлар

¹ Романда «Калавий» тарзида олишга қарор қилдик. (М.А.)

эса амирлар ўртасидаги муносабатнинг қурбони бўлиб кетадилар...

Романда талай тўқима образлар ҳам бор. Булар романдаги Уста Кулол, Қодир Ҳалвойи, Ахий Жаббор, Абомуслим, Жаҳон, Худобанда, Садр Сулаймон кабилардир.

Журналист: — Келгусида ижодий режаларингиз?

Ёзувчи: — Романни ўқиганлардан баъзилари бу мавзуни давом этдириб, Амир Темур даври ҳақида ҳам асар яратинг, деган фикрни билдирмоқдалар. Тўғри, бу даврни имкон қадар ўргандим, лекин ҳали бу ҳақда жиддийроқ ўйлаб кўрганим йўқ. Ҳозир эса кўпдан кўнглимда туғилиб келаётган ниятим — бир саҳна асари устида ишни давом эттиряпман. Бу мавзу ҳам ўзимга қадрдон — Бобораҳим Машраб мавзуси...

Журналист Мирза КАРИМ суҳбатлашди

*"Ўзбекистон адабиёти ва санъати" газетаси,
1990 йил 2 ноябрь*

"АМИР ТЕМУР" ФИЛЬМИ ЛИБРЕТТОСИ ҲАҚИДА

Жаҳон тарихида ўчмас из қолдирган буюк шахслар ҳаётини ўрганиш, улар ҳақида асарлар, фильмлар яратиш авлодлар бўйнида турган катта бурчдир, ҳақиқий виждон ишидир. Бу ҳар қанақасига қўллаб-қувватланишга муносиб бир шижоатдир. Мен "Амир Темур" фильмига ёзилган либреттони ўқишга киришар эканман, ана шуларни ҳаёлимдан ўтказдим.

Амир Темур сиймоси ҳамда унинг ҳаётига ёндошилганда, тарозига тошни баробар қўйиш кераклиги муҳим шартлардан бирига айланади. Чунки бу ҳаёт уммони шунчалар мазмунли, қизиқ, фаройиб, шиддатларга тўлиб-тошиб ётибдики, чамалашга киши дабдурустдан ожизлик қилиб қолади. Унда ҳамма нарса — юртга муҳаббат, бирлашиш туйғуси,

дўстга садоқат, ўз сўзига беклик, душманга аёвсиз нафрат, маҳбуба ишқи, ҳаром-ҳаришга тоқатсизлик, эл маданиятига меҳр, илм соҳибларига ҳомийлик, давлат шукуҳини мустаҳкамлаш, муҳофаза қилиш, қудратини ошириш ниятида ўзга мамлакатларга қилинган ҳарбий юришлар, меъморлик ишларида фидойилик, ўзбек (турк)ка хос бўлган оиладаги қаттиққўллик, аёлларга ҳурмат (аёллар номидаги мадраса, хонақоҳ, масжиду мақбараларни эсланг), фарзандларга меҳрибонлик — барча-барчаси мужассамдир. Алишер Навоий "Лисон ут-тайр" достонида инсон яратилиши ҳақида ёзиб, сувни оловга душман қилиб яратди, шамолни эса тупроққа зид қилди, дейди. Яратувчининг қудрати билан ана шу бири-бирига зид тўрт нарса (унсур)инсон хилқатида бир бутун ҳолда бирлашди. Бу сўзлар худди Амир Темур ҳақида ёзилгандек туюлади. Унда чиндан ҳам сув ва олов, шамол ва тупроқ бир сиймода бирлашгандир. Шу маънода, фильм либреттосида бу улуғ шахснинг кўпроқ икки жиҳати олинганлиги (яъни "олов" билан "шамол"), унинг бунёдкорлик, ҳаётбахш ("сув" ва "тупроқ") фазилатларига эса кам эътибор берилганлиги кўзга ташланади.

Албатта, фильм учун кенг майдонлар, улкан жанг сахналари, янги-янги қаҳрамонлар зарур бўлади, бари уни қизиқарли қилади. Фильмда асосий сахналарни хориждаги воқеалар ташкил этади. Эрон, Ҳиндистон, Туркия, Озарбайжон, Гуржистон, Миср ва ҳоказо мамлакатларда кечади воқеалар. Демак, ўз-ўзидан Амир Темур сажиясидаги "олов" ва "шамол" хислатлари, уларнинг ҳам салбий қирралари — оловнинг ёндириши (иситиши эмас!), шамолнинг совуриши — олинмоқда. Улар асли моҳиятан ҳаётбахш унсурлардир, лекин ҳамма гап уларга қандай нуқтаи назардан ёндошишда. Демак, асосий диққат улуғ амирнинг ҳарбий юришларига қаратилмоқда, ўзига хос саргузашт фильм яратишга йўналтирилмоқда. Афсуски, фильм муаллифи ҳам Амир Темур шахсига, тарихимизнинг долзарб ва муҳим даврига эскича қарашлар исканжасидан қутула олмабди, унда биз янгича тафаккур, янгича қараш меваларини кўришни истар эдик...

Унутмаслик лозимки, Амир Темур ҳақидаги фильм бир-гина амир ҳақидаги фильм эмас, балки у мансуб бўлган халқ — ўзбек (турк) халқи ҳақидаги фильм ҳамдир. Бу халқнинг иззат-нафси, нафсонияти, миллий туйғуси билан боғлиқ жиҳат фильм ижодкорларидан ҳаминча хушёр туришликни талаб қилади. Фильм Амир Темур ҳақида, унинг халқи ва Ватани ҳақида нотўғри тасаввур тарқатувчи манбага айланиб қолмасин; унда мураккаб бир замонда яшаб, юртни бирлаштириб қудратли давлат туза олган, олам тарҳига таҳрирлар киритган, юртнинг равнақи-ю илму тамаддун ривожи учун тарихий шарт-шароитлар пайдо қилган фавқулодда салоҳиятли саркарда, мард ва қаттиққўл (қаттиққўллик ўрта асрларда яшаган барча миллат ҳукмдорларига хос хислатдир) давлат арбобининг зиддиятларга тўла ҳаёти намоён бўлсин. Шундагина фильм тарих олдидаги ўз бурчини адо этади, томошабин ардоқлаб юрадиган санъат асарига айланади.

"Халқ сўзи" газетаси, 1992 йил 20 октябрь

АМИР ТЕМУР ВА САРБАДОРЛАР

*("Ўзбекистон адабиёти ва санъати"
газетаси мухбири билан суҳбат)*

М. Абдулла: — Муҳаммад Али ака, маълумки, узоқ йиллардан бери Амир Темур ҳақида матбуотда ҳолис фикр юритишга турли йўллар билан ғов солиб келинди. Эҳтимол ана шунинг учун ҳам Амир Темур шахси кўп мунозараларга сабаб бўлмоқда. Сарбадорлар ҳақида роман ёзаётиб, албатта, сиз тарихнавис адиб сифатида Темурбек шахсини четлаб ўтишингиз мумкин эмасди. Сиз бу борада қандай қийинчиликларга дуч келдингиз?

М. Али: — Мен бутун материалларни ўрганиб чиқиб, асарни ёзишга қизғин киришган чоғларим, десангиз, бир пленум бўлиб ўтди. Унда Темур, Бобур ҳақида кўп асарлар ёзилапти, деган маънода сўз кетди. Пиримқул Қодиров ижоди танқид қилинди. Мен бу пайтлар ёш Темурбек ҳаёти ҳақида қалам сурмақда эдим. Қўлим қалтираб қолди... Роман муҳокамасида буни тўғри кўрсатиб ўтишди. Кейин бариини тузатишга ҳаракат қилдим, албатта...

Ҳамма бало шундаки, биз Амир Темурга ўз кўзимиз билан эмас, бошқалар кўзи билан қараб келдик. Амир Темур забт этган мамлакатлар олимларининг фикрига суянишга мажбур бўлдик. Бу тарихий шахсга ҳалол баҳо бериш йўли бўла олмайди. Бир мисол: Амир Темурни қароқчи, ўғри, деган тушунча чувалиб юради. Бу қаердан чиққан? Расмий тарих, деб ёзади В.В. Бартольд "Улуғбек ва унинг замони" китобида, Темурнинг 1360 йилгача ҳаёти ҳақида ҳеч қандай маълумот келтирмайди. Кейин эса бундай дейди (айнан): "Из рассказов Клавихо и Ибн Арабшаха можно заключить (!) что молчание официальной хроники объясняется другими(?) причинами; подобно Чингизхану (?), Тимур начал свою деятельность в качестве атамана разбойников, вероятно (!), в смутные годы после смерти Казагана".

Сарбадорлар ҳаракати ҳақида ажойиб илмий асар муаллифи И.П. Петрушевский бундай ёзади: "... А.Ю. Якубовский, ёшлигида ёлланма кондотъер ва саргузаштлар ишқибози (!) бўлган Темурнинг сарбадорлар билан қандайдир алоқаси бор эди, деб тахмин қилади. Бу жуда ҳам ҳақиқатга яқиндир..." (Таъкидлар бизники — М.А.)

Бу ерда биз "кондотъер" сўзининг атай таржимасини бермадик, ўқувчи холис баҳолай олсин, деб шундай қилдик. "Кондотъер"нинг икки хил маъноси бор: 1). Ўрта асрларда Италияда ёлланма аскарлар бошлиғи; 2). Пул учун ҳеч нарсадан қайтмайдиган одам, сотқин.

Бартольддай одам Темурбекни қароқчилар бошлиғи (буни қаердан олганини олим, афсуски, айтмайди) деб атаганидан кейин Якубовский ҳам "кондотъер" сўзини Амир Темурга нисбат берганда, унинг иккинчи маъносини кўзда тутгани кишида шубҳа уйғотмайди. Бу — биринчидан. Иккинчидан,

олимларнинг бири "дейиш мумкин", "чамаси", "эҳтимол" каби мажҳул тушунчаларни ишлатади, бошқаси "тахмин қилади...". Учинчисида бу "тахмин" "ҳақиқатга яқин" деб баҳоланади. Илмий тарих бундай ноаниқликларни кўтара олмайди. Модомики, **расмий тарих** бирон-бир маълумот келтирмаган экан, илмий тарихда у ҳақда баҳо беришдан тийилиш керак, вассалом! Илмий тарихда фаразларга ўрин бўлмаслиги лозим. Роман устида иш олиб борар эканман, Амир Темур ҳақида муқим бўлиб қолган ана шундай "баҳо-лар" билан кураш — энг асосий қийинчиликлардан бири бўлди.

М. Абдулла: — Бизга тарихдан маълумки, Амир Темур тож-тахтга эришишда сарбадорлар ҳаракатидан фойдаланган. Баъзан улар тарихий жараёнда бирга юрган ҳам бўладилар. Бироқ Амир Темур тахтга мингач, сарбадорларга вафо қилмайди. Улар ўртасида муайян ихтилофлар келиб чиқади. Мақсуд Шайхзоданинг "Мирзо Улуғбек" фожиасидаги Пири Зиндоний образини эсланг. У ҳатто ҳукмдор сифатида Улуғбекка ҳам кек сақлаб: "Мен ҳукмдор Улуғбекка асло бош эгмайман. Мен аллома Улуғбекка бош эгаман", дейди. Бу ўринда тарихий ҳақиқат бузилаётгани йўқми?

М. Али: — Аввало, Амир Темур тож-тахтга эришишда сарбадорлардан фойдаланди, дейиш ноўриндир. Сарбадорларнинг ҳаракати 1366 йилда барҳам топади. Амир Темур эса бу пайтда юрт бошлиғи эмас, балки амирлашкаргина эди, холос. Юрт бошлиғи Амир Ҳусайн эди, эҳтимол, бу гапингиз унга нисбатан тўғри чиқар. Темурбек билан сарбадорлар бир тупроқнинг фарзандлари эдилар. Темурбек ҳам юртни сарбадорлардан кам севмас эди. Уларнинг душманлари битта — мўғул босқинчилари эдилар, душман бир бўлгач, уларни ҳамфикрлар, маслақдошлар дейиш ўринлидир. Албатта, Темурбек буни пинҳон сақлаган, ахир у зўр сиёсатчи-да, бошқача бўлиши мумкин ҳам эмас. Бу ерда учта катта сиёсий куч ўртага чиқади: юрт ҳукмдори Амир Ҳусайн, урушқоқ амирлар бошини бириктириб катта давлат тузишни орзу қилган Амир Темур ва икки амир ҳам

қила олмаган ишни қилган, яъни мўғулларни юртдан ҳайдаб чиқарган жасур сарбадорлар. Халқимизнинг табиати содда, ишонувчан. Сарбадорлар мана шунинг учун ҳам, ўта ишонувчанликларидан қурбон бўлиб кетадилар. Шу воқеадан кейини — бунга Тему́рбекнинг завжаси (хотини), Амир Ҳусайн синглиси Улжой Туркон оқа вафоти ҳам қўшилади, — икки кучли амир ўртасига совуқчилик тушади, улар бир-бирларига ашаддий душман бўлиб қоладилар. Бу ҳақда Шарафиддин Али Яздий хабар беради. Бартольд ҳам унга суяниб шундай хулосага келади. 1370 йилда Амир Ҳусайн амир Кайхусрав томонидан қатл қилинади. Амир Тему́р эса ўзини бу юмушдан тияди, чунки улар Амир Ҳусайн билан Қуръони каримни ўртага қўйиб биродар бўлган эдилар. Табиатан мард, ҳалол одам бўлганлигидан Амир Тему́р ҳеч қачон, ўз аҳдига, берган ваъдасига хиёнат қилган эмас, дейдилар.

Энди Амир Тему́р ва сарбадорлар ўртасидаги ихтилофларга келсак, бундай ихтилофлар ҳақидаги гаплар тағин ўша ҳар хил "тахмин"лар маҳсулидир. Аввало, Амир Тему́р тахтга минган вақтда Мовароуннаҳрда сарбадорлар ҳаракати — ҳаракат маъносида — йўқ эди. Бу ҳолда қандай ихтилофлар бўлиши мумкин? Иккинчидан, Тему́рбек замонида Мовароуннаҳрда сарбадорлар номи остида бирон-бир қўзғолиш, хуруж борасида тарихий китобларда ёзилмаган... Қолаверса, сарбадорларнинг нияти босқинчиларга қарши кураш эди. Амир Тему́р вақтида эса худди шу ният амалга ошганди. Ватан тупроғи босқинчилар оёғидан тозаланганди...

"Ўзбекистон ССР тарихи"нинг биринчи жилдида Сабзавор сарбадорларининг сўнгги султони Хожа Али Муайяднинг Амир Тему́р олдига келиб, унинг давлатини тан олганлиги ҳақида ёзилган ва сарбадорлар давлатини топширганлиги айтилган. "Бу нарсанинг ўзи, — дейилади "Тарих"да, — Тему́р билан Хуросон сарбадорлари ўртасида қандайдир қалингина дўстлик алоқалари бўлганлигини кўрсатади" (447-бет). "Мужмали Фасихий"да сарбадорлар давлати султони Хожа Али Муайяднинг 1386 йилда ўз ажали билан ўлганлиги хабари келтирилади. Муаллиф Фасих Хавофий сўнг ёзади: "Амир соҳибқирон Хожа Нажмиддин Али Муайяднинг

жияни — Хожа Имомиддин Маъсудни Сабзавор ҳокимлигига тайин қилдилар" (109-бет).

Лекин айти шу воқеани И.П. Петрушевский бундай шарҳлайди: "Али Муайяд унинг (Амир Темурнинг — М.А.) истиқболига ошиқди ва таъзим бажо келтириб ўзининг тобелигини билдирди (783-ҳижрий — милодий 1381-82). Темур Али Муайядни ўз саройида сақлади, унга давлат бошлиғи сифатида қарашар, иззат-икром кўргизишар, аммо Темур аскарлари томонидан ишрол қилинган (!) Сабзаворга юбормас эдилар. Бир неча йилдан кейин Темур ошиқча матоҳ бўлиб қолган Али Муайяддан қутулиш учун уни ўлдиришга фармон берди (788-ҳижрий — 1386 йили)". ("Хуросонда сарбадорлар ҳаракати" китобидан. 157-бет). Бир нарсанинг турли талқинларига эътибор беринг.

М. Абдулла: — Кечирасиз, Темурбек замонида Мо-вароуннаҳрда сарбадорлар номи остида бирон-бир хуруж бўлмаган, дедингиз. Яқинда Ибн Арабшоҳнинг "Амир Темур тарихи" асарини ўқиб қолдим. Унда қандайдир "Самарқанд бузуқилари ва шутторлари" ҳақида сўз кетади...

М. Али: — Аввало, Ибн Арабшоҳнинг ўзига хос қомус даражасидаги бу асарининг ўзбек тилида нашр қилиниши диққатга сазовор ҳодисадир. Арабшунос олим ва таржимон Убайдулла Уватов бу борада катта саъй-ҳаракат кўргизди ва тарихшунослигимиздаги мавжуд кемтикни тўлдириб, бизни Амир Темур тарихига оид яна бир муҳим манба билан яқиндан танишишга мушарраф этди. Таржимага батафсил изоҳлар илова қилинган, бу нарса нашрнинг илмий қимматини оширган, пойдор айлаган.

Чиндан ҳам, Ибн Арабшоҳ "Темур билан Самарқанд бузуқилари ва шутторлари орасидаги можаро" ҳақида тўхталиб ўтади. "Самарқандда кўпдан-кўп бузуқилар тоифаси бўлиб, — деб ёзади Ибн Арабшоҳ, — улар ичида ҳар хиллари: полвонлар, найзабозлар, муштлашувчилар ва шифокорлар бор эди. Етарли ҳайбати борлигига қарамасдан, улар томонидан ўзига (қарши) бирон қайсарлик ва хилоф (иш) бўлишидан Темур хавфсираб юрарди. Агар у бирон томонга юриш қилмоқчи бўлса, зинҳор ўрнига Самарқандда ноиб

(тайинлаб) қолдирар эди. У шаҳардан узоқлашиши биланок, албатта, ўша жамоадан бир тоифаси хуруж қилиб, ноибни ағдариб ташлар ёки у билан (биргалашиб) хуруж қилар ҳамда (Темурга) мухолафат билдирарди... Бу аҳвол тўққиз мартача такрорланади..." ("Амир Темур тарихи", 1-китоб. 84—85-бет).

Бу ерда гап "бузуқилар ва шутторлар" ҳақида бормоқда. Гарчи, Ибн Арабшоҳ "сарбадор" деган сўзни тилга олмасанда, ўша "бузуқи ва шутторлар"ни уларга нисбат бериш илмий таомилга кириб қолганлигидан (буни Ибн Баттута бошлаб берган) Самарқанддаги "бузуқи"ларни ҳам сарбадорлар деб тушуниш кучли. Бу эътироз туғдиради. Биринчидан, Ибн Арабшоҳнинг Самарқанд сарбадорлари ҳақида келтирган маълумотлари, афсуски, илмий аҳамиятга молик эмас. Сабаби, уларда на бир сана, на бир сарбадорнинг исми, на бир воқеа содир бўлган жой номи келтирилади. Бу нарса Ибн Арабшоҳнинг сарбадорлар ҳақида материални чуқур ўрганмай, эшитганларинигина ёзиб қолдирганини кўрсатади. Унинг Шайх Ҳасан Журийни¹ Сабзавор ҳокими, деб чалкаш маълумот бериши ёки Шайхнинг Сабзаворда Амир Темурга ҳадялар билан пешвоз чиқиши каби анахронизмдан иборат мисоллари бунинг далилидир. Шундан бўлса керак, Бартольддай олим Самарқанд сарбадорлари ҳақида мақола ёзар экан, Низомиддин Шомий, Шарафиддин Али Яздий, Абдураззоқ Самарқандий ва Муъиниддин Натанзийларнинг асарларига суянади, аммо Ибн Арабшоҳга бирон марта ҳам мурожаат этмайди. Бу жуда ибратли фактдир.

Иккинчидан, ана шу маълумотларга суянганидан машҳур тарихчи олим Б. Фафуров ҳам, табиий, ноўрин хулоса чиқариб, тарих олдида хижолат бўлганини билмай қолади. У ёзади: "... Темур давлати юзага келгач, ҳар сафар у юртдан узоқ бўлганда Самарқанд халқи (!) кўзғолон кўтарарди. 18 йил (1370—1388) давомида тўққиз марта шундай кўзғолон юз берди; Темурнинг барча шафқатсизликларига қара-

¹ Агар Шайх Ҳасан Журийнинг бу воқеалардан анча олдин 1342 йилдаёқ оламдан ўтиб кетганлиги назарда тутилса, бу чалкашлик яна ҳам ойдинлашади. (*Тахририят*).

май самарқандликлар мардларча озодлик (?) учун кураш олиб бордилар".

Қандай "озодлик учун кураш", "қўзғолон"лар ҳақида гап кетаётипти? Афсуски, булар бари далилсиз, асоссиздир. "18 йил"деган муддат ҳам қаердан чиққанлиги номаълум, ҳарқалай Ибн Арабшоҳ бундай рақамни келтирмайди, унинг китобида бундай гап йўқ. Таниқли олим эса ўз асарида бу фактларни Ибн Арабшоҳдан олинди, дейишга журъат этади. Бу кишини ўйлантириб қўяди. Ҳолбуки, Амир Темури замонида сарбадорларнинг ҳокимиятга қарши хуруж қилиб чиқишлари ҳақида бошқа бирон-бир манбада маълумотлар учрамайди. Яна бир жиҳати ҳам борки, сарбадорлар — бизнинг ота-боболаримиз "бузуқи ва шуттор" эмаслар, улар Ватан озодлиги йўлида жонини аямаган мард инсонлардир. Шу пайтгача уларга нисбатан бўлган ноҳақ муносабатларга, баҳоларга мутлақо чек қўйилмоғи керак. Мана шу маънода Ибн Арабшоҳ фикрларига танқидий кўз билан қарашимиз лозим бўлади.

Пири Зиндонийга келсак, у асарига романтик руҳ беришга уринган ижодкорнинг хаёл маҳсули, холос.

М. Абдулла: — Амир Темурининг шахсияти, тийнатию сийрати жуда қизиқтиради. Кўплар назарида у гўё фақат қирон келтириш учун туғилгандек.

М. Али: — Йўқ, албатта! Саволингизнинг биринчи қисмига Ибн Арабшоҳ жуда гўзал қилиб жавоб берган. Мен "Сарбадорлар" тарихий романи устида ишлар эканман, Амир Темури худди шундоқ, "баланд бўйли, бўла, кучли ва салобатли, ўлимдан қўрқмас, вазмин, ёлғонни ёқтирмас, бўлиб ўтган ишга азият чекмас, ютуқдан шодланмас" бир инсон сифатида тасаввур қилар эдим. Зеро, юрт беги шундоқ бўлмоғи керак. Саволингизнинг иккинчи қисмига келсак, ўз даврининг фарзанди бўлган Амир Темури яхшига — яхши, ёмонга эса ёмон эди, аммо зинҳор шунга бир ёмонлик қилиб қўяй, ўтмишини унуттириб юборай, хароб қилай, қирай, ёндирай дейдиган ҳукмдорлардан эмасди. Унинг неча марта Тўхтамиш ўғлонга ёрдам берганини эсланг, аммо Тўхтамишхон шуни билмади, қадрига етмади. Ана шундай калонди-

моғлик туфайли турк султони Йилдирим Боязид ҳам Амир Темур қаҳрига учради... Ёмонга ёмон бўлишга яна бир ёрқин мисолни келтирай. Амир Темур 1362 йилда Амир Ҳусайн иккиси Сеистонда саваш қурадилар. Душманнинг сардори Амир Темурнинг ўнг қўли ва ўнг оёғини қаттиқ ярадор қилади. Эндигина йигирма олти ёшга кирган амир бир умрга ногирон бўлиб қолади. Шарафиддин Али Яздийнинг ёзишича, 1383 йилда Амир Темур Сеистонда ўша сардорни кўриб қолади ва уни камондан отиб ўлдиришга фармон беради.

1362 йилда Амир Темур билан Амир Ҳусайн Мохон деган жойда Алибек Жониқурбоний фармони билан бургаларга тўла зах ва қоронғи ертўлага ташланадилар, улар 62 кун қамоқда азоб тортадилар. Мохоннинг бой туркманларидан бири Муборакшоҳ амирларга ёрдам беради, қийин паллада қўллаб юборади, уларни от-улов, пул-зар билан сийлайди. Шарафиддин Али Яздийнинг гувоҳлик беришича, Муборакшоҳнинг нафақат ўзи, балки авлодлари ҳам бу яхшилиги учун Амир Темур авлодлари олдида иззат-ҳурматда бўлиб келганлар. Булар яхшига — яхши бўлишга айрим мисоллардир.

М. Абдулла: — Қизиқ бир муқояса қилмоқчиман: сарбадорлар тенглик тарафдори эдилар, ноз-неъматлардан барча баробар баҳраманд бўлишини, фозил жамоа қуришни истардилар. Лекин уларнинг нияти амалга ошмади. Шу маънода большевиклар билан сарбадорлар ўртасида қандайдир ўхшашлик бордек... Большевиклар ҳам бойларни камбағаллар билан тенг қилмоқчи эдилар ва шунга, сарбадорлардан фарқли ўлароқ, эришдилар: ҳамма камбағал бўлиб бир-бирлари билан тенг бўлди... Аммо барибир большевиклар ҳам ўзлари ният қилган "коммунизм"ларини қура олмадилар. Демак, Озод жамоа қуриш ғоясининг замини бўшмиди? Бу йўл ўзини оқламайдиган йўлмиди ё?..

М. Али: — Инсониятнинг азал-азал орзуси фозил жамоа қурмоқ, озод ҳаётга эришмоқ бўлиб келган. Халқ ўзининг эртақларида, қўшиқларида шундай ҳаётнинг ҳаёлий манзараларини чизган. Бундан минг йиллар муқаддам бо-бокалонимиз Абу Наср Форобий ер юзида фозил жамоа,

шаҳарнинг пайдо бўлишини орзу этганди. Самарқанд сарбадорлари муаллими сонийнинг ғояларини рўёбга чиқармоқчи эдилар... Йўқ, фозил жамоа қуриш ғоясининг замини бўш эмас! Ғоя сифатида у сарбадорларда ҳам, большевикларда тўғри танланган эди. Лекин у ғояни амалга оширишда йўллар, усуллар бошқа-бошқача бўлди. Сарбадорларнинг нияти ниятлигича қолди: тақдир уларга фозил жамоа қуришга вақту имкон бермади; сарбадорлар давлати бор-йўғи ярим йил ҳукм сурди, холос. Большевиклар эса сўзда шу ғояни маҳкам тутдилар, амалда тескарисини қилдилар, ғоя ғоялигича қолди. Бразилиялик машҳур адиб Жоржи Амаду "Известия" газетасида босилган суҳбатида (1990 йил 20 октябрь) худди шу ҳақда ғаройиб сўзларни келтиради. Социализмнинг ривожланиши нотўғри йўлдан кетди, дейди у, ҳамма нарсани диктатура қўлига олди, ғоя бутунлай сохталаштирилди, фирт ёлғон остида қолди. Кўрдингизми, гап ғояда эмас.

М. Абдулла: — Сўнгги йилларда Темур ва темуршуносликка оид фанимиз олдида қатор муаммолар вужудга келмоқда. Бир жиҳатдан Салоҳиддин Тошкандийнинг "Темурнома", Ибн Арабшоҳнинг "Амир Темур тарихи" сингари бир қатор бадий асарларнинг ўқувчиларимиз қўлига тегиши кўп бизга ноаниқ бўлган, босқинчилар мафкурасига хизмат қилган хато қарашларни ўзгартиришга олиб келган бўлса, иккинчидан, шу муносабат билан Амир Темур даври воқеаларига янгича кўз билан қарашга имкон бермоқда. Айни пайтда ҳали чуқур ўрганилмаган жуда кўплаб воқеа-ҳодисалар ҳам кўзга ташланиб қолмоқда. Маълумки, тарихий асарларда Амир Темурнинг ёшлик йиллари ҳақида маълумот кам. Бадий асар ва ривоятларда эса унинг ҳаёти афсонавий қаҳрамон даражасига кўтариб талқин этилган. Бу нарса турли тадқиқотчилар ўртасида турлича фикрлар туғилишига олиб келди. Сиз адиблар Поён Равшан ва Жумақул Қурбоннинг Амир Темурнинг ёшлик йилларига доир шу чоққача номаълум бўлган ҳақиқатларни ривоятларда, ривоятлардагина эмас, ярим ривоят, ярим тарихий, ярим бадий асарларда талқин этилган воқеа-ҳодисалар изидан бориб, уларни тарихий

жойлар ва тарихий асарлардаги мавжуд манбаларга таққослаб ўрганиш йўлидаги изланишларига қандай қарайсиз?

М. Али: — Тарихимизни энди расмана ўрганишга киришаяпмиз, ҳадиксираб эмас, бемалол фикрларимизни айтишга ўрганапмиз. Ахир бор-йўғи тўрт йил олдин бир эсседа: "Эй халқим, ўз-ўзингни англаб ет, буюк ўтмишингни ўрган, қадингни кўтар!" деган фикрни айтганим учун Марказий Комитет бюросида муҳокама бўлишимга оз қолувди. Худога шукур, энди бу борада кенг изланишлар бошланаётир. Шу нуқтаи назардан адабиётшунос олим Поён Равшан ва ёш адиб Жумақул Қурбон изланишларини ҳар тарафлама қўллаб-қувватлайман. Ахир изланишсиз ҳақиқатнинг тагига етиб бўладими? Биз изланишларимизда француз файласуфи Рене Декарт йўлини тутишимиз лозим. Декарт фалсафа тарихини, схоластикани ўрганишда шубҳа усули (методи)ни ўйлаб топган. Бунга кўра, фалсафага, ундаги изланишларга шубҳа кўзи билан қараш керак, шундагина ҳақиқатга эришилади. Албатта, бундай шубҳа ҳамма нарсани инкор қилишга олиб келмаслиги керак. Бевосита бу изланишларнинг илмий қимматига келсак, бу ҳақда фикр билдиришга эрта деб ҳисоблайман, чунки бу изланишлар ҳали поёнига етиб, ҳамма нарса равшан бўлганича йўқ. Чиндан ҳам, Занжирсарой Қарши—Бухоро йўли устида жойлашган тарихий масканлардан бири, Амир Темур аждодлари бу ерларда кўп марта бўлганлари аниқ. Лекин маълум-машҳур китобларнинг қарийб барчасида П. Равшан билан Ж. Қурбон қарашларидан бошқача фикрлар мавжуд... Амир Темур ота-оналари қабрлари Кешда, ҳатто ўзларига тайёрлаб қўйган қабрлари ҳам худди шу жойда... Шарафиддин Али Яздий ҳам, соҳибқироннинг туғилиши ҳақида "...Каши дилкаш вилоятида... кун киби зоҳир бўлди" деб ёзади. Шуларга қарамай, дўстларимиз Амир Темурнинг киндик қони тўкилган жойни аниқлаш масаласини ўртага қўйишмоқда. Юқорида таъкидлаганимдек, изланишлар давом этмоқда, охир натижалар ҳақида илмий жамоатчилик ҳали ўз фикрларини айтади, албатта. Аммо бир нарса аён: улар бу билан барчанинг диққатини буюк Амир Темур шахси ва ҳаётига қаратдилар, ўрганиш муҳимлигини, ўзимиз билган

хақиқатларга янгича кўз билан қарашимиз лозимлигини эса солдилар. Бу эса савоб ишдир.

М. Абдулла: — Маълумки, ўз "Тузуқлар"ида Темур бобомиз "Куч адолатдадир" деб иншо этганлар. Менимча, шу биргина сўз унинг маънавий қиёфаси, давлат тузуми, жамиятга, инсонларга муносабатини рўй-рост кўрсатиб турибди. Бундай ақидага бутун ҳаёти давомида амал қилган инсондан ўзга бир нотанти ҳукмдор яратишга уриниш беҳудадир.

Амир Темурнинг ҳуқуқий қарашлари, у тузган поёнсиз салтанатдаги ҳуқуқий мезонлар, ҳуқуқий тизимларнинг ўзи бугунги давримиз учун ҳам ниҳоятда фойдали бўлур эди. Ўзбек ҳуқуқшунослари, ҳуқуқчи олимларимиз Амир Темурнинг ҳуқуқий қарашларини чуқур ўргансалар ғоят қимматли иш бўлур эди. Зеро, у буюк ватандошимиз амалга киритган ҳуқуқий мезонлар бугунги кун учун ҳам фойдадан холи эмас. Сиз бунга тарихчи адиб сифатида, Амир Темур даври билан боғлиқ манбаларни чуқур ўрганган олим сифатида қандай қарайсиз?

М. Али: — Жуда тўғри айтасиз. Амир Темурнинг ҳуқуқий қарашлари, ҳуқуқий мезонлари, тизимлари бугунги давримиз, мустақил Ўзбекистонимиз учун ҳам бағоят фойдали бўлур эди. Бизлар демократия деймиз. Мана бу сўзларга эътибор беринг: "Амр қилдимки, қачонки асил сипоҳлардан иш кўрган, жанг-жадал билан суюғи қотган ўн киши йиғилса, булардан қайси бирининг шижоати, ботирлиги ортиқроқ бўлса, қолган тўққизтасининг розилиги ва маъқуллаши билан уни ўзларига бошчи сайлаб, отини ўнбоши деб атасинлар. Ўн нафар ўнбоши жам бўлса, ўз ичларидан энг иш кўрган, жанг майдонларида тобланиб тажриба ортирган, баҳодирликда номи чиққан бировини амир қилиб, уни юзбоши деб номласинлар. Агар ўн юзбоши йиғилса, амирзодалардан ақлли, шижоатли, баҳодир бир кишини (таниш-билишни эмас! — М.А.) амир этиб сайлаб, уни мингбоши десинлар ва амири ҳазора деб улуғласинлар... "(Таъкидлар бизники — М.А.) Бу ерда изоҳнинг ҳожати бўлмаса керак. Бошлиқларнинг одил сайлов йўли билан сайланишини кўринг! Одил демократиянинг содда ва тўғри йўли бу.

Амир Тему́р давлатини, Б. Аҳмедов таъкидлаганидек, етти вазир бошқарган экан. Шулардан тўрттаси мамлакатдаги ички сиёсат билан, учтаси, уларни давлат ҳайъати (холиса) деб аташарди, ташқи сиёсат, яъни сарҳадлар ва тобе мамлакатлар ишлари билан шуғулланишар эди. Бу етти вазир девонбегига бўйсунушарди. Бундан бошқа яна юртни идора этишда арзбеги (арз-додларни тинглаб адолат кўргизувчи), бош садр (сайидлар ва бошқа арбоблар, аллома, фозилу фузалоларга суюрғол тариқасида берилган ерлар назоратини олиб боргувчи, ислом қозиси (шариат ишлари) ва аҳдос қозиси (дунёвий ишлар билан шуғулланади), махсус котиб, муншийи маҳрам (махфий-яширин кенгашларни дафтарга ёзиб боргувчи), салтанат идораларидаги кирим-чиқимларни, кундалик харажатларни ёзиб бориш учун котиб, ва ниҳоят, соҳибқирон ҳазратларига арзлар, чиқарилган ҳукмлар, мажлисларда кўрилган мамлакат аҳамиятига молик ишлар — барча-барчасини дафтарга тушириш вазифаси юклатилган бир неча котиб (мажлиснависон) иштирок этардилар. Ибрат олишга арзигулик ҳол.

Бизлар ҳуқуқий давлат барпо қилиш умидида яшамокдамиз. Ўзбекистон Республикасининг Асосий Тузути¹ тайёрланиб қабул қилинмоғи керак. Бу йўсинда ҳуқуқшуносларимиз буюк давлатимизнинг қонуну тартиботидан, унинг асоси бўлган "Тему́р тузуклари"дан унумли фойдаланишлари керак, деб ўйлайман. Унда бизлар кўпдан қидириб юрган муаммолар алақачон ўз ечимини топгандир.

М. Абдулла: — Муҳаммад Али ака, мана сиз бугун эллик ёшга кирдингиз. Ўзбек китобхонлари сизни, аввало, ўз сози, ўз овозига эга бўлган шоир, моҳир таржимон, қолаверса, мана энди ажойиб тарихнавис носир сифатида ҳам яхши билишади. Жумҳуриятимиз адабий жамоатчилиги сизнинг эллик йиллик тўйингизни нишонлашга тайёргарлик кўрмоқда. Менинг назаримда умр йўлларида дастлабки бир босқични "Сарбадорлар"дай тарихий романни ёзиб қўйиб, ўз ўқувчилари олдига юзи ёруғ ҳолда келиш ҳар бир

¹ Ўзбекистон Республикаси Конституцияси 1992 йил 8 декабрда қабул қилинди. (*Тахририят.*)

ижодкор учун катта бахт ҳисобланади. Айни пайтда "Сарбадорлар" баҳона бугунги адабиётимизда Амир Темур мавзусини бошлаб берган (бобомизни сўкиб, бўҳтонлар ёғдириб асар ёзганларни биз ўқишни раво курмадик) адиб сифатида яна сизга бир савол бермоқчиман. Романингизда, эҳтимол менга шундай туюлгандир, нимадир тугамагандек кўринади. Амир Темурнинг айни қизғин тарихий саҳнага чиқиши арафасида асарнинг тутаб қолганлиги шундай таассурот туғдиради. Келажақда қандай ниятингиз бор?

М. Али: — Аввало, бу роман, номидан ҳам кўриниб турибди, сарбадорлар ҳақида, Амир Темур ҳақида эмас. Лекин Амир Темур сарбадорлар замондоши, улар билан бирга яшаган, бирга нафас олган. Табиийки, бу даврга назар ташласангиз, назарингиз сарбадорлар қатори Амир Темурга ҳам тушади. Асар сарбадорлар ҳақида бўлганидан бу ҳаракатнинг фожиаси (1366 йил) билан тугайди. Орадан тўрт йил ўтгач, Амир Темур Мовароуннаҳр тахтига минади. Романдаги воқеалар соҳибқироннинг сарбадорлар билан боғлиқ жиҳатлари нуқтаи назаридан тасвирланган. Асарингизда нимадир тугамагандек таассурот қолади, дейсиз. Тўғри пайқагансиз. Сарбадорлар ва Амир Темур — булар ягона жараён иштирокчилари, уларни бир-бирларидан узиб, ажратиб бўлмайди. Бу жараёнда босқинчиларга қарши кураш олиб борган Ватан ўғлонлари иштирок этадилар, фақат даврига кўра бири аввал фаолият кўргизади, бири кейин. Романда бири кўрсатилди, бу — сарбадорлар, иккинчиси қолди — бу, Амир Темурнинг мураккаб ва шонли ҳаёти...

Амир Темур ҳақида роман ёзиш нияти кўнглимга нур бериб турибди. Оз-моз тайёргарлигим ҳам бор. Худои таоло ўша кунларга етказсин.

Журналист Мурод АБДУЛЛА суҳбатлашди.

"Ўзбекистон адабиёти ва санъати" газетаси,

1992 йил 3 июль

УЛУҒБЕК МИРЗО ВА АБДУЛАТИФ МИРЗО

*М*илодий 1447 йилда Амир Темурнинг кенжа ўғли Хуросон хукмдори хоқони саййид Шоҳруҳ Мирзо оламдан кўз юмди. Тахт бўш қолди. Хуросонда бир томондан Улуғбек Мирзо ва Абдулатиф Мирзо, иккинчи томондан Бойсунқур Мирзо ўғиллари Алоуддавла билан Абулқосим Бобурлар ўртасида тахт учун кураш авж нуқтасига чиқди. Кураш Шоҳруҳ Мирзо набиралари ўртасида борарди. Турли музокаралардан бирон натижа бўлмагач, Мовароуннаҳр хукмдори Улуғбек Мирзо ўғли Абдулатиф Мирзо билан 90 минг аскар тўплаб Хуросонга юриш қилди. У катта ўғил сифатида падари бузруквори мулкига ўзини ворис ҳисоблар эди.

Ҳиротдан 14 фарсах¹ йўлда Тарноб деган ерда Улуғбек Мирзо Алоуддавла кўшинини тор-мор этди. Сўнг Ҳиротга юрди, Машҳадни олди, Ибришим деган дарёдан ортига қайтди. Яна бир неча жанглардан кейин Ҳиротда Абдулатиф Мирзони қолдирди, хоқони саййид Шоҳруҳ Мирзо хоқини олиб — уни улуғ бобоси ёнига дафн қилдирмоқчи эди, — дор ус-салтана Самарқандга жўнади. Ана шу Хуросон юриши ота-бола ўртасида пинҳона давом этиб келаётган ёвқарашликларни, ғанимликни яна ҳам кучайтирди.

Абдулатиф Мирзо туғилибдики, Ҳиротда Гавҳаршод бегим қўлида катта бўлди. Отасига нисбатан бемехрроқ ўсди. Ота-бола ўртасидаги тангликни ҳатто Гавҳаршод бегим ҳам чунон уринса-да, бартараф эта олмади. Тарнобда бўлган жангда Абдулатиф Мирзо жон олиб жон бериб жанг қилди. Лекин Улуғбек Мирзо бунга сезмагандай, бутун вилоятларга фатҳномани унча жангга кирмаган иккинчи ўғли Абдулазиз Мирзо номидан юборди. Бу Абдулатиф Мирзонинг кўнглига қаттиқ ботди. У Ҳирот забот этилганда Ихтиёриддин қалъасига яшириб қўйган ўз мол-мулкни (тахминан бир мил-

¹ Фарсах — тахминан 6 км. масофага тенг.

лион танга атрофида) олмоқчи бўлди, аммо бунга Улуғбек Мирзо йўл қўймади. Умуман, Абдулатиф Мирзо бобоси Шохруҳ Мирзо ҳузурда доим иззату ҳурматда яшагани, отаси келгач эса, камситилиб ҳақоратланиш даражасига етди. У Ҳиротни ташлаб, Балхга, яъни ўзининг суюрғолига келганда 1449 йил кўкламида темурийзодалардан бири исён кўтарди. Бу ҳақда муаррих Мирхонд ёзиб кетган.

Исённи бостирган Абдулатиф Мирзо қатл қилинган ҳалиги темурийзода буюмлари ичидан бир хат толиб олди. Хат Улуғбек Мирзога тегишли бўлиб, унда Абдулатифга қарши исён қилиш ҳақида гап борган экан. Ана шундай гина-кудуратлар томчи-томчи бўлиб кўпайиб Улуғбек Мирзо билан Абдулатиф Мирзо орасининг қаттиқ бузилишига олиб келди ва падаркушлик билан тугади...

"Шохруҳ Мирзо жамиъ Мовароуннаҳр вилоятини улуғ ўғли Улуғбек Мирзога бериб эди, — деб ёзгани афсус билан Заҳириддин Муҳаммад Бобур. — Улуғбек Мирзодин ўғли Абдулатиф Мирзо олди. Бу беш кунлик ўтар дунё учун андоқ донишманд ва қари отасини шаҳид қилди..."

1992 йил

"МЕНКИМ, ФОТИҲ ТЕМУР..." АСАРИ ҲАҚИДА

(*"Шарқ юлдузи"* журнали, 1995 йил, 1—2-сонлар)

Сэхибқирон Амир Темур ҳақида ёзилган ҳар қандай асар ҳамиша бизнинг меҳру муҳаббатимизга лойиқ бўлади ва бу асарларни ўқувчиларга етказиш истаги, барчани баҳраманд этиш нияти доим ардоқлаб келинади. Шу маънода "Шарқ юлдузи" журналининг умуман саъй-ҳаракатларини маъқуллаш ва қўллаб-қувватлаш керак.

Асарни катта қизиқиш билан ўқиб чиқдим. Тўлиқ ўқиб чиқилса саз бўларди, афсуски, зарурат юзасидан ушбу эълон қилинган парча ҳақидагина фикр билдиришга тўғри кела-

ди. Муаллиф ўша даврни жуда яхши билади, ниҳоятда билимли эканлиги кўриниб туради.

Амир Темур ҳақида, худога шукур, расмий тарихга эгамиз. Бу тарих бир неча мўътабар асарлар заминида ("Темур тузуклари", Фиёсиддин Алининг "Ҳиндистон юриши кундалиги", Низомиддин Шомийнинг "Зафарнома", Шарафиддин Али Яздийнинг "Зафарнома," Ибн Арабшоҳ, Р.Г. де Клавихо асарлари) шакланган. Бу тарихларда Амир Темур даври, унинг ҳаётига оид маълумотлар, саналар, шахсларнинг номлари кўрсатиб ўтилган. Уларни Амир Темурни кўрган кишилар ёзганлар — Фиёсиддин Али билан Низомиддин Шомий асарларини соҳибқироннинг ўзлари кўрганлар, Яздий асари эса Амир Темур набираси Иброҳим Султон назоратида қозоғга тушган, ҳар бир воқеа, факт қаттиқ текширув асосида асарга киритилган, шохидлар тасдиғидан ўтган. Бу асарлар шу маънода қадрли ва қимматлидир. Шу сабабдан Амир Темур даври ҳақидаги асарларни ўқиганимизда юқоридаги мўътабар китобларга қиёс қилишимиз табиийдир.

Масалага шу нуқтаи назардан ёндошганда, "Менким, фотиҳ Темур" асари кишини ўйлантириб қўяди. Асарда келтирилган саналар, шахслар номлари расмий тарихга унча мос келмайди, агар асарни таржимаи ҳол десак, у ҳолда тарихий фактлар устувор бўлиши керак. Агар асарни баддий асар десак, унга талаб бошқача бўлади. "Бобом Чингиз" деган ибора кўп учрайди. Агар шу тўғри бўлса, нега Амир Темур "Кўрагон" номини олишга интилди, олгач, уни ҳатто ўз тангаларида ёздирди?.. Ибн Арабшоҳнинг китоб ёзгани ҳақида гапириш ноўрин, чунки 1436 йилда ёзилган китоб ҳақида Амир Темурнинг маълумот бериши анахронизмдан бошқа нарса эмас. Чап оёқ эмас, соҳибқироннинг ўнг оёғи мажруҳ эди... Эътирозлар кўп топилади.

Хулоса шулки, ушбу асар Амир Темур томонидан эмас, балки аноним автор томонидан ёзилган деган фикрга боради киши. Бунга асарнинг келиш йўли — туркийси топилмагач, инглизчадан французчага, ундан форсчага, ундан ўзбекчага таржима қилиниши — далолатдай туюлади.

1995 йил 26 май

"БУЮК ТЕМУР" БАДИИЙ ФИЛЬМИ СЦЕНАРИЙСИ ҲАҚИДА

Машҳур шахслар тўғрисидаги асарлар фақат ўша шахслар ҳаётинигина эмас, балки, ўша шахс мансуб халқ ҳаётини ёритиб беришни ўз олдига мақсад қилиб қўяди, муҳимроғи ҳам аслида шу жиҳатдир. Демак, Амир Темур ҳақидаги фильм бу ўзбек халқи ҳақидаги фильмдир ва томошабин фильмни халқимиз тарихининг кўзгуси сифатида қабул қилиши керак. Бунинг устига, бўлажак фильм Амир Темур тўғрисидаги илк фильм эканлигини назарда тутсак, унга бўлган талаб ўн чандон ортади. Масалага ана шу томондан ёндошадиган бўлсак, сценарий (1-серия — 148 бет) хусусида танқидий гапларни кўпроқ айтишга тўғри келади.

Аввало, сценарийни ўқиб, муаллифлар ўша давр тарихий шароитини яхши тасаввур эта олмаганликларини кўриш мумкин. Шунинг оқибатида кўп тарихий шахслар чалкаштириб юборилган, номларда ноаниқликлар кўп, ҳар қадамда анахронизм ҳолларини кўриш қийин эмас. Мисолларга мурожаат қиламиз. Сценарийда хоқон Туклук деб берилган, аслида Мўғулистон хони (хоқон эмас!) Туғлуқ Темурхондир. У негадир Амир Қозоғоннинг куёви қилиб кўрсатилди, бу тўғри эмас, афтидан Хоразм амири Қутлуғ Темур Бўлдой (бу Амир Қозоғоннинг куёви эди) билан Туғлуқ Темурхон шахслари қориштириб юборилганга ўхшайди. Булар бошқа-бошқа шахслардир. Хоразмда Бердибек деган хон бўлганлигини билмаймиз, аммо шундай хон Олтин Ўрдада ҳукмронлик қилганлиги маълум...

Сценарийда воқеалар 1360—1366 йилларда бўлиб ўтади. Бу пайтларда Тўхтамишхоннинг Амир Темур билан учрашиши, унинг Амир Темур ҳақида "лихая мальчишка" деб гапириши ҳеч ҳақиқатга тўғри келмайди. Чунки Тўхтамишхон тарих майдонига анча кеч кириб келган, 1376—1390 йиллардагина Олтин Ўрда хони бўлиб турган эди.

Масаланинг бошқа томони шуки, Амир Темур сиймоси ва унинг талқини кишини ўйлантириб қўяди. Негадир у Темур Барлос, деб ёзилади, гарчи у барлос уруғидан бўлса ҳам, тарихий манбаларда шундай ёзилганини кўрмадик. У ҳақда гапирилганда беписандлик билан гапирилади, унинг йигитлари "каллакасарлар тўдаси" (23, 45-бетлар) деб номланади; қароқчилик қилишади ("грабитель" сўзи тез-тез учраб туради — 4, 5, 7, 9-бетлар). Амир Темур одамлари талончилик, ўғирлик билан шуғулланишади, Амир Темурнинг кўз олдида аёлларни қамишзор ичига олиб кириб кетишади ва зўрлашади, Амир Темур эса индамай кузатиб туради, улар ўлжа учун жон олиб жон берадилар. Амир Темур фитнани, кутқу солишни яхши кўрадиган бир шахс қилиб тасвирланади: у Бердибекни алдаб ўлдириб Амир Қозоғонга бошини жўнатади, Амир Қозоғонни алдаб унинг умрига зомин бўлади, хоқон Туклук билан дўст бўлиб қадаҳ кўтаради (18-бет) аммо унга ҳам вафо қилмайди... Хуллас, Амир Темур кўз олдида алдоқлар билан мартабага эришган бир кишига айланади... Гоҳ-гоҳ андишасизлик қилиб Амир Қозоғонга: "Набирангизга уйланмоқчиман!" дейди. Амир Ҳусайнга ҳам тап тортмай: "Сенинг синглинга уйланмоқчиман!" деб юборади. Бу мусулмончиликка ярашмайдиган иш. Амир Темурнинг Аллоҳга муносабати ҳам ғалати. 12-бетда бир одамнинг Амир Темурга шундай мурожаат қилгани айтилади: "Благословит Аллах тебя и твоих людей..." Жавоб эса бундай берилади: "Оставь Аллаха, которога ты не видел. Зачем пришли?" ва ҳок. 15-бетда шундай парча ўқиймиз: "Скажи, ты уверен, что бог существует? — Старец молчит. — Ответь мне, я должен знать! — Бог существует. — Темур делает по залу круг. — Ты врешь мне, старик, бога нет..." 118-бетда ҳам Амир Темур худонинг бор ёки йўқлиги ҳақида иккиланиб турли хаёлларга боради... Аллоҳнинг ўзи кечирсин.

Амир Ҳусайннинг синглиси Улжой Туркон оқа ҳақида ҳам илиқ гаплар айтиш қийин. У ниҳоятда қайсар, инжиқ, андишасиз бир қиз қилиб тасвирланади. Ҳаммани сенсирайди (!), Амир Темурнинг юзига тупуради, бақириб гапирди ва ҳоказо...

Савол туғилади: биз қандай бир даврни кўрсатмоқчимиз? Қандай Амир Темурни саҳнага олиб чиқмоқчимиз? Амир Темурга қарашларимиз ўзгардимми ёки аввалларда бўлганидек, бу буюк инсон сиймосига бир ёқлама қарашларда турибмизми? Шу нуқтаи назарни аниқлаб олиб, кейин бу қутлуғ ишга киришилса мақсадга мувофиқ бўларди.

"Буюк Темур" фильми сценарийси муаллифлари Амир Темур даврига, унинг шахсига бўлган муносабатларни ўзгартирмас эканлар, эскича қарашлардан қутулмас эканлар, кўзланган мақсадга эришиш мушкул бўлиши шубҳасиз. Ушбу сценарий шуни кўрсатиб турибди, уни томошабинга тавсия қилиб бўлмайди.

1995 йил 21 декабрь

АМИР ТЕМУР СИЙМОСИ¹

1

ТАРИХИЙ АДАБИЁТДА

*Ш*уркистон амирлари ўртасида бўлган курашларда ғолиб чиққан Амир Темур 1370 йил 9 апрель куни, бу — Қуръони карим нозил этилган рамазон ойи ўн иккинчисида, чоршанбаи муродбахшда юз берди, — Туркистон тахтини эгаллади. Шунда Амир Темур 34 ёшга кирган эди. Уни Европада "Тамерлан" деб билишади. Жанглardan бирида 1362 йилда унинг ўнг оёғига найза тегиб ярадор бўлди, шунинг натижасида умр бўйи оқсоқланадиган бўлиб қолди. Темурланг (ланг — форсча, оқсоқ дегани) деган номни Амир Темурнинг ўзи ҳақорат деб билар эди. "Тамерлан" ана шу номдан

¹ 1996 йил май ойида АҚШнинг Вашингтон Университетида Амир Темур таваллудининг 660 йиллигига бағишлаб ўтказилган "Амир Темур ойлиги" ҳамда шу йилнинг октябрь ойида Тошкентда бўлиб ўтган "Амир Темур ва унинг жаҳон тарихида тутган ўрни" халқаро конференциясида ўқилган маъруза. (Муҳаррир.)

олинган ва жаҳонга тарқалган. Асил номи Амир Темур ибн Муҳаммад Тарағай баҳодир бўлиб, чингизий Қозон Султонхон қизи Сароймулкхонимга уйланганидан сўнг "Кўрагон" (мўғулча — куёв) лақабини олган. Шундан кейин уни Амир Темур Кўрагон деб шарафлаганлар. Худди шу ном ўша замон тангаларида зарб қилинган. Амир Темур 1370—1405 йилларда Туркистон мамлакатини бошқарди. Унинг даври, шахси қандай тарихий солномаларда акс этган?

Амир Темур саройида котиблар ("дабирони хос"), замонанинг олим ("фозилони аср") кишилари бор эди, улар мамлакат тарихини ёзиб борар эдилар. Кўп ёзилган тарихий китобларни, ҳақиқат тўлиқ ёзилмабди, деб соҳибқироннинг ўзи бекор қилганини айтадилар, улар табиийки, сақланмаган ҳам.

Даставвал Амир Темурнинг ўзи кўриб маъқуллаган асарларга тўхталамиз. Бундай асарлар иккита. Биринчиси — Фиёсиддин Алининг "Ҳиндистон ғазовоти кундалиги" китоби. Бу асар, В.В. Бартольднинг аниқлашича, 1402—1403 йилларда ёзилган. Асар бошида Фиёсиддин Али китобнинг ёзилиш тарихи хусусида маълумот бериб ўтади. Ҳикоя қилинишича, Амир Темур саройи вакили олим яшаётган Язд шаҳрига келиб, унга Амир Темурнинг Ҳиндистон юришини тушунарли ва содда тилда ёзиб беришни, шунингдек, асар бошида аввалги юришлардан ҳам маълумотлар қўшиб қўйишни таклиф этади. Фиёсиддин Али ўзининг бир арабча ҳамда бир форсча ёзилган икки рисоласини муборак ҳумоюн подшоҳ назарига тақдим қилади. Бироз муддатдан кейин ушбу асар ёзилишига ижозат берадиган олий фармон эълон қилинади. Фиёсиддин Али шундан кейин 1398 йил апрелида бошланиб 1399 йил 27 апрелида якунланган Ҳиндистон муҳорабаси воқеаларига бағишланган асарини тез муддатда ёзиб битиради.

Иккинчи асар Низомиддин Шомийнинг "Зафарнома" сидир. Уни ёзишни муаррихга Амир Темурнинг ўзи топширган. А. Якубовскийнинг ёзишича, бу пайтда, яъни 1401—1402 йилларда Амир Темурнинг жаҳонгирлик тарихи аллақачон битиб бўлинган, аммо улар соҳибқиронни қаноатлантирмас эди. Шомий асарини 1404 йилда ёзиб тугатган, унинг охириги бобида 1404 йил баҳорида Қорабоғ (Озарбайжон) музофотида бўлиб ўтган байрам тасвирланган.

"Зафарнома", А. Якубовский фикрига кўра, юқорида айтиб ўтилган котиблар ва солномачилар томонидан ёзиб тўпланган айрим ҳарбий юришлар ҳақидаги материаллардан фойдаланиб қоғозга туширилган.

Кейин яратилган асарларнинг барчаси юқоридаги икки асарга суяниб ёзилган, чунки ушбу икки асар уларга Амир Темур назари тушганлиги билан қимматлидир. Аммо бир асар бундан мустаснодир. Бу — испан элчиси Руи Гонсалес де Клавихонинг Амир Темур саройига қилган зиёрати кундаликларидир. 1403—1406 йилларда Кастилия қироли Генрих III Клавихони Амир Темур саройига элчи қилиб юборди. Умуман, Амир Темур Испания, Англия, Франция, Генуя, Венеция, Византия мамлакатлари подшолари билан дипломатик алоқаларни яхшилаш, ўзаро савдо-сотиқни ривожлантириш хусусида изчил фаолият олиб борган эди. Муаммоларни қилич йўли билан эмас, балки музокаралар олиб бориш йўли билан ҳал этиш, дўстлик муносабатларини ўрнатти; Амир Темурнинг жаҳон мамлакатлари ҳукмдорларига ёзган турли мактублари мундарижасини ташкил этади. Амир Темур давлати билан Оврупо давлатлари ўртасидаги муносабатларни чуқур ўрганган олим И. Умняков жуда қизиқ маълумотларни келтиради. Амир Темур 1402 йилда Византия императорининг Константинополдаги ноиб Иоанн Палеологга мактуб юборди. Форс тилида битилган бу мактубнинг италян тилига таржимаси сақланиб қолган. Венецияда 1743 йилда италиялик тарихчи Муратори тарафидан эълон қилинган, унда турк султони Боязид Йилдирим билан бўлажак муносабатлар ҳақида сўз боради. Амир Темурнинг Франция қироли Карл VI Валуа номига юборган мактубида икки мамлакатаро савдо-сотиқни йўлга қўйиш, савдо қарвонлари алмашиш, бир-бировларига хайрихоҳлик кўргизиш фикрлари баён этилган. 1402 йил 1 августда ёзилган бу мактубда икки жойда Амир Темурнинг машҳур муҳри босилганлигини қайд этадилар. Париждаги Франция Миллий кутубхонасида Туркистон ҳукмдорининг Карл VI Валуага ёзган яна бир мактуби, аниқроғи, шу мактубнинг лотин тилига таржима нусхаси сақланади. И. Умняковнинг таъкидлашича, "Франклар фаолиятининг айрим қайдлари" номли

солномада шундай маълумот келтирилган, яъни 1403 йилда Парижга Амир Темурнинг Иоанн Галонифонтибус бошчилигидаги элчилари келгани ва элчиларни тантана билан кутиб олингани батафсил таърифланган. Элчи, агар зарурати бўлса, насронийларга Амир Темур давлати томонидан эркинликлар берилиши, икки мамлакат тожирлари учун эркин савдо шароитлари яратилиши ҳамда қирол ва герцоглар рози бўлсалар, ушбу эркин савдо муносабатларини бирон шартнома ёки битим билан мустаҳкамлаб қўйиш ҳақидаги таклифларни Франция қиролига етказди. Карл VI Валуанинг 1403 йил 15 июнда Амир Темурга ёзган мактуби ҳам сақланиб қолган, нусхаси Франция Миллий кутубхонасидадир. Амир Темур билан Франция қироли ўртасидаги ёзишмаларни илк бор ўрганган XIX асрда яшаган француз олими Сильвестер де Саси меҳнатлари катта таҳсинга сазовордир.

Англия архивларида қирол Генрих IV (1390—1413) нинг Амир Темур ва Мироншоҳ Мирзоларга ёзган икки мактуби сақланади. Амир Темурга ёзилган, асли лотин тилида битилган мактуб 1846 йилда Лондонда эълон қилинди, асил нусха эса Британия музейидадир. Умуман, Амир Темурнинг хорижий мамлакатлар билан дипломатик алоқалари — алоҳида мавзу. Академик Бўрибой Аҳмедов таъкидлаганидек, "Амир Темур давлатининг ташқи сиёсати ва жаҳонда тутган мавқеини ўрганиш вақти етди". Чиндан ҳам, "Амир Темур дипломатияси" номли йирик тадқиқотлар яратиладиган давр келди.

Юқоридаги қисқа маълумотларни келтиришдан мақсад, Амир Темур давлати ва унинг Шахси ўша пайтда жаҳон сиёсат майдонида катта нуфузга эга эканлигини, жаҳон сиёсат иқлимига таъсир этишда соҳиб иқтидор, фалакиқтидор даражасида бўлганлигини таъкидлаб ўтишдир.

Испан элчиси Клавихо кундаликлари Амир Темур даври ва бу даврдаги халқаро алоқалар тўғрисида бебаҳо маълумотларга эга манбадир. У Амир Темур шон-шухрат чўққисига чиққан бир пайтда, Самарқанд буюк пойтахт сифатида дунёга донг таратиб, кўрганларни лол қолдирган бир замонда барчасини ўз кўзи билан кўрган киши томонидан ёзилганлиги ила қимматлидир. Тадқиқотчилар фикрича, кундаликлар 1406 йилдан кейин ёзилган, унинг биринчи нашри

фақат 1582 йилда Арготе де Молина томонидан амалга оширилди. Клавихо кундаликларининг рус тилига сўнгги таржимаси И. Мирокова қаламига мансубдир (1990). "Марко Поло, Иоанн Галонифонтибус, Афанасий Никитин, Барбаро ва Контарини асарлари қатори, — деб ёзади И. Мирокова ушбу наслга битган сўзбошисида, — Клавихо кундаликлари ўрта асрлар жаҳон адабиётининг олтин фондиди ташкил этади".

Амир Тему́р даврини тўла ёритиб берган манба Шарафиддин Али Яздийнинг "Зафарнома" номли қомус даражасидаги асаридир. У 1425 йилда Шерозда ёзиб тугалланган. Муаллиф "Зафарнома"ни Амир Тему́рнинг набираси Иброҳим Султон ибн Шоҳруҳ ташаббуси билан ёзганини айтиб ўтади. "Подшоҳликнинг барча томонларидан (Амир) Тему́р ҳақидаги туркий ва форсий тилларда баён этилган ҳикояларнинг ҳамма шеърӣй ҳамда насрий нусхалари тўпланиб бўлгач, — деб ёзади Шарафиддин Али Яздий, — улар билан танишиш учун учта гуруҳ тузилган, туркий ва форсий тилларнинг билимдонлари икки гуруҳни, воқеаларни ўз кўзи билан кўрганлар эса бир гуруҳни ташкил этган. Дастлаб (Амир Тему́р) ҳақида ҳар бир ҳикоя ўқилгач, агар бу воқеа баёни ўз кўзи билан кўрган кишининг талқинига тўғри келмай қолса, Иброҳим Султон ҳақиқатни топиш учун турли шаҳарларга чопарлар юбориб, мазкур воқеани (Амир) Тему́рнинг бошқа замондошларидан суриштирган ёки қўшимча маълумотлар тўплаган..." ("Зафарнома"нинг 1994 йилда Омонулла Бўриев таржимасида китоб ҳолида босилиб чиққан 1360—1370 йиллар воқеалари қисмига А. Ўринбоев ёзган сўзбошидан олинди). "Зафарнома" ана шундай қаттиқ тартиб ва интизом билан ёзилган эди. Шуниси диққатга сазоворки, Иброҳим Султон муаллифга, ҳеч нарсани бўяб кўрсатмасликни уқтиради ва буни шахсан ўзи бошдан оёқ назорат қилади. "Зафарнома" кўп тилларга таржима бўлган асардир. XV асрда шоир Лутфий асарни шеърӣй йўлда ўзбек тилида иншо этди. XVI ва XIX асрларда яна икки марта ўзбек тилига ўтирилди.

¹ 1997 йилда "Шарқ" нашриёт-матбаа концерни асарнинг 1516 йилда Муҳаммад Али ибн Дарвеш Али Бухорий томонидан қилинган ўзбекча таржимасини чоп этди. (Муҳаррир.)

Яна бир китоб ҳақида, Амир Темурни кўрган ва Самарқандда яшаган араб тарихчиси Ибн Арабшоҳнинг "Амир Темур тарихи" (У. Уватов таржимаси, Тошкент, 1992) китоби хусусида тўхталамиз. Амир Темур 1401 йилда Шом (Сурия) ни фатҳ этгач, бу мамлакатдан кўп илм ва фан арбобларини Самарқандга кўчиради. Кўчирилганлар орасида ўн уч ёшли Ибн Арабшоҳ ҳам бор бўлиб, у онаси ва биродарлари билан бирга эди. У Самарқандда ўсиб-улғайди, яхши ҳаёт кечирди, истаганча билим олиш имконига эга бўлди, натижада машҳур олим, муаррих мақомига эришди. "Амир Темур тарихи" 1436 йилда ёзилган. Унда Амир Темур ва унинг сиёсатига танқидий назар билан қараш кучли, муаллиф ёзганда баъзан ғаразга йўл берганини билмай қолади. Асарда У. Уватов таъкидлаганидек, "... муаллифнинг шахсий адовати ёки бадиий безакка берилиб кетиши туфайли баъзан чалқаш фактлар, тахминий талқин қилинган ҳолларнинг учраши" сезилади. Шунга қарамасдан, асар ўзига хос тарихий қимматга эга, В.В. Бартольд, А. Якубовский, Б. Аҳмедов каби олимлар Амир Темур даврини ёритишда ундан фойдаланганлар, айниқса, шу даврни ёритган бошқа китобларга қиёслаб, даврнинг ҳақиқий манзарасини чизишга ҳаракат қилганлар. Турли фикрлар тўқнашувидан чакмоқдай ҳақиқат юзага келади.

Кейинги асрларда, то шу кунгача Амир Темур ҳақида жуда кўп асарлар ёзилди ва ёзилмоқда. Улар жаҳоннинг турли тилларида яратилмоқда. Бу ўринда Россия, Туркия, Ҳиндистон, Эрон, Франция, АҚШ, Англия, Германия ва Венгрия тарихчи олимларининг асарларини кўрсатиш мумкин.

II

БАДИЙ АДАБИЁТДА

Бироз тарих: жаҳон адабиётида Амир Темур сиймосининг ёритилиши ҳақида сўз кетганда, Кристофер Марлонинг "Улуғ Темур" трагедияси, Иоганн Вольфганг Гётенинг "Темурнома"си, Льюис Карен, Хильде Хукхем сингари европалик адиблар ва бир қатор осиёлик ёзувчиларни эслаб

ўтиш жоиздир¹. Биз мавзумиз доирасини бир қадар чега-
ралаб, бевосита Амир Темур Ватанида соҳибқирон ҳақида
яратилган асарлар тўғрисида фикр юритамиз, яна ҳам аниқ-
роғи, XX асрда пайдо бўлган бадиий темурнома намунала-
рига назар ташлаб ўтамиз.

Бадиий адабиётнинг вазифаси, хоҳ у тарихий бўлсин, хоҳ
замонавий, қаҳрамоннинг руҳий сиймосини яратишдан иборат.
Адабиёт руҳият оламининг инъикосидир. Биз тарихий
шахснинг фаолияти, ҳаёти саналари, сафарлари, бунёдкор-
лиги тўғрисидаги маълумотларни илмий тарихнинг бемин-
нат хизматлари туфайли билиб оламиз. Адиб ана шу илмий
тарихдан фойдаланиб бадиий асар ёзади, тарихий изчил-
ликка амал қилган ҳолда қалам тебратади. Бу ерда ижодий
фантазия, бемисл хаёл кучи катта аҳамиятга эга. Бошқача
айтганда, илмий тарих Шахс ҳақида, бадиий адабиёт Инсон
ҳақида қайғуради, Инсоннинг руҳий олами тўғрисида та-
саввур беришга ҳаракат қилади.

Афсуслар билан қайд этмоқ лозимки, XX асрда Амир
Темур Ватанида Соҳибқирон ҳақида асарлар қарийб яра-
тилмади, мен бу ерда Ўзбекистон мустақилликка эришгун-
гача бўлган даврни назарда тутмоқдаман. Яратилган асар-
лар ҳам ватандошлар тарафидан эмас, балки ўзга эллар адиб-
лари томонидан ёзилди. Етмиш йил давомида ҳукмрон бўлган
расмий мафкура Амир Темурни қоралаб келди, у ҳақда-ку
ёзиш у ёқда турсин, умуман ўтмиш ҳақида асар битиш
"ўтмишни идеаллаштириш" деб баҳоланди. Абдулла Қоди-
рий, Ойбек сингари забардаст адиблар юқоридаги сабабга
кўра Амир Темур ҳақида асарлар ёза олмай армонда ўтди-
лар. Улуғ зот ҳақида нафақат бадиий асар ёзиш, балки ил-
мий тарихий тадқиқотлар олиб бориш ҳам хатарли эди,
бошларда калтак синарди. Мисол тариқасида, академик
Иброҳим Мўминовнинг "Амир Темурнинг Ўрта Осиё тари-

¹ 2004 йилда АҚШга қилган ижодий сафаримиз чоғида Вашингтон
Университети кутубхонасида XVII асрда яшаган инглиз адиби Чарльз
Саундерс қаламига мансуб «Улуғ Темур» (1681) деган, бизга маълум
бўлмаган трагедияни қўлга киритишга муваффақ бўлдик. (Муаллиф.)

хида тутган ўрни ва роли" рисоласи билан боғлиқ воқеани эслаб ўтиш кифоя.

XX аср ўзбек адабиётида Амир Темур учун куйиб-ёнганлардан, ва эҳтимол, биринчиси — оташин маърифатпарвар адиб Абдурауф Фитратдир. Фитрат аср бошидаёқ Амир Темурдек буюк сиймонинг миллатнинг оёққа туришида улкан таъсир кучи-қудратига эга эканлигини чуқур англаб етган эди. Адиб улуф соҳибқирон ва унинг даври билан чексиз ғурурланар, илҳомлар оларди. У "Темур сағанаси" номли сахна асари ёзди, бир қанча публицистик мақолаларида Амир Темур сиймосига муржаат қилди. Жумладан, "Юрт қайғуси" мақоласида Она Турон юртига хитоб этар экан, "Эй... Темурларнинг, ўғузларнинг оилаларининг бешиклари!.." деган сўзларни келтиради. "Темур олдинда" мақоласида соҳибқирон мақбарасини зиёрат этган адиб кўнглида нечоғлиқ ҳаяжонли туйғулар кечганлигининг гувоҳи бўламыз: "Сенинг зиёратингга келдим, султоним!.. — деб хайқиради адиб. — Улуф хоқоним! Турклик шарафи таланди. Туркнинг номуси, эътибори, иймони, виждони золимларнинг оёғлари остинда қолди. Туркнинг юрти, улоғи, ўчоғи, Турони ёт қўлларга тушди! Хоқоним! Туркликка хиёнат қилганлар турк бўлсалар ҳам қонларини оқитмоқ сенинг муқаддас одатингдур, ётма, тур! Сенинг омонатингга хиёнат қилганларни эз, ур, ўлдир! Мен уч кунлик умримни тинчгина ўтказмакчи бўлмаса эрдим, шуларнинг бирортаси бўлмас эди. Мен қўлимга топширдигинг қилични ташлаб, чолғуни олмаса эдим, Туроним таланмас эди... Эй арслонлар арслони! Меним ёзуқларимдан ўт, менинг қўлимни тут, белимни боғла, муқаддас фотиҳангни бер! Сенинг дунёга сизмаган ғайратингга онт ичманки, Туроннинг эски шараф ва улуғлигини қайтармасдан бурун оёқдан ўтирмасман!" ("Хуррият" газетаси, 1917 йил 31 октябр сони).

Қозоқ халқининг ўтли шоири Мағжон Жумабоевнинг 1915 йилда ёзган "Амир Темур монолоғи" номли шеъри ҳам диққатга сазовордир. Қозоқ шоирининг Туркистон халқининг маънавий ва руҳий валинеъматини Амир Темурга мурожаати табиий ва ўринлидир. Шоир ёзади:

Кўк тангри — тангри,
 Кўнгрансин, кўкин бийласин.
 Ер тангри Темирмен,
 Еримга ҳеч ким тиймасин.

Амир Темурнинг "Мен Ер тангрисиман" дейиши, албатта, рамзий маънода олинган, буни шаккокликка йўймаслик керак. Шоир буюк жаҳонгир тупроғида ўзгалар ҳукмфармолик қилиб юрганларини кўриб ўртанади, қани энди ҳозир Амир Темур бўлса эди, деб армон қилади.

1908 йилда Салоҳиддин Тошкандий "Темурнома" деган китоб битади. Китоб 1990 йилда Поён Равшан томонидан нашрга тайёрланиб Тошкентда нашр этилди. Жуда ширали тилда иншо этилган бу асарда Амир Темур афсонавий қаҳрамон сифатида тасвирланади.

Юқорида биз Амир Темур мавзуси тақиқданган, табу қўйилган мавзу эканлигини айтиб ўтгандик. Ҳа, тарихий мавзуда қалам тебратиш мушкул юмуш эди. Асар ёзилса ҳам, унинг қаҳрамони шоир ёки аллома бўлиши, зинҳор хон, ҳукмдор, подшо бўлмаслиги керак эди. Шунинг учун даставвал Амир Темурнинг шоир ёки аллома авлодлари ҳақида асарлар пайдо бўлди. Темурийлар сиймоларини биз Ойбекнинг "Навоий" романи, Уйғун ва Иззат Султоннинг "Алишер Навоий" номли асарларида кўрамиз. Кейинчалик бундай асарлар қаторига Мақсуд Шайхзоданинг "Мирзо Улуғбек" трагедияси, Одил Ёқубовнинг "Улуғбек хазинаси", Пиримқул Қодировнинг "Юлдузли тунлар" ва "Авлодлар довони" сингари романлари қўшилди. Бу асарларда бевосита Амир Темур образи яратилмаган эса-да, унинг руҳи доимо сезилиб туради.

Ўзбекистонда яшаган рус совет ёзувчиси Сергей Бородин Амир Темур даврига бағишлаб "Самарқанд осмонида юлдузлар" номли уч китобдан иборат асарини ёзди. Муаллиф Амир Темурни босқинчи деб таърифлаган ҳукмрон мафкура чизиғида қалам тебратди. Ёзувчи ўз асарида диққатни асосан Амир Темурнинг хорижий мамлакатларга қилинган юришларига қаратди ва китобни Соҳибқироннинг 35 йиллик ҳукмронлик даврининг фақатгина охириги

олти йилидан, яъни 1399 йил воқеаларидан бошлади, шу нарса асар руҳини белгилаб ҳам берди. Ушбу қалин китоб рус адабининг ўзига қондошу жондош бўлмаган тарих ҳақида муайян мақсад ва ғараз билан ёзилган бир асари бўлиб қолди.

"Шарқ юдузи" журналининг 1990 йил 10-сонида улуғ адиб Ойбекнинг "Темур" достонига чизгилари эълон қилинди. Уни нашрга тайёрлаган адабиётшунос олим Наим Каримовнинг ёзишича, адиб 1965 йилларда ушбу достонини ёзишга киришган. "60-йилларда ҳам (Амир) Темур тўғрисида асар ёзиш расмий адабий сиёсатга зид бўлганлиги сабабли, — деб ёзади олим. — Ойбек ўз одатига қарши ўлароқ янги достоннинг тарҳини пишитиб олмаган. Шунинг учун ҳам унинг қандай воқеалар тасвиридан иборат бўлиши, унда Амир Темур образининг қайси қирралари акс этиши мумкинлигини айтиш қийин..." (Юқоридаги журнал. 39-бет).

Ойбек ўз достонини битиришга улгурмаган, ўн тўрт саҳифадан иборатгина чизгилар қолган, холос. Ушбу чизгилар Амир Темур номига табу қўйилган замонларда ҳам соҳибқирон ҳаёти, сиймоси адибларимиз, олимларимиз юрагининг тубида жо бўлганлигига бир мисолдир. Ойбек соҳибқирон ҳақида кўп китоблар ўқиган эди ва келажақда роман ёзиш нияти бор эди. Сергей Бородиннинг юқорида зикр этилган асарида Амир Темур образининг ноҳаётий, ноҳалол талқинидан кўнгли озор топган Ойбек "Темур" достонини ёзишга киришади... "Темур ҳовуч-ҳовуч олтин тангалар, Сочади, думалар ерда янгалар", "Зиғирдай келинчак — Улуғ қаллиғи, Пардадан кўринур яноқ яллиғи", "О, башир, ҳақ сўздир тарихнинг сўзи — Бир одам титратди жаҳонни ўзи!" сингари сатрларни ўқиб, достоннинг тугалланмай қолганини афсус билан эслаймиз.

Ўзбекистон мустақилликка эришгунга қадар биз Амир Темур ҳақида бошқалар томонидан ёзилган турли асарларни ўқиб келдик, тарихимизни бузиб кўрсатганга муносиб жавоб беришдан маҳрум қилинган эдик. Ҳамма нарсани ўз юракларига олган ўзбек ёзувчи ва адибларига бу қутлуғ мавзуда қалам тебратишга фурсат ҳали етишмаган эди. Буюк Мустақиллик бизга соҳибқирон Амир Темур, унинг даври

ва умуман улуг тарихимиз ҳақида баралла ёзиш ҳуқуқини инъом этди, тарихий ҳақиқатни рӯй-рост кўрсатиб беришга шароит яратди.

1994 йилда академик Бўрибой Аҳмедов ўзининг кўп йиллик меҳнати самараси — "Амир Темур" тарихий романини ёзиб тугатди. Адабий жамоатчилик бу асарни қизиқиш билан кутиб олди. Роман қарийб ярим асрлик даврни ўз ичига олади. Иззат Султон уни жуда топиб "бадийлашган тарих" деб атади. Асарни ўқиб, соҳибқироннинг шиддатли замони, жангу жадаллар, садоқату хиёнатлар, зафарли юришлар, фарзандлар тақдири, мамлакат истиқболи ҳақида нурли ташвишлар, жаҳон мамлакатлари билан алоқалар, Конигилда кечган набиралар тўйи, Бибихоним билан кечган лаҳзалар ва ҳоказолар ҳақида тасаввур олиш мумкин. Асарнинг қимматли жойи шундаки, унда келтирилган воқеалар, шахслар барчаси аниқ тарихий фактларга асосланган, улар Амир Темур ҳақидаги туркий, форсий ва арабий асл манбалардан олинган. Бу ерда одатда ёзувчи қўшадиган, албатта, табиий саналадиган "фантазия" мутлақо йўқ, унга эҳтиёж ҳам йўқ. Чунки соҳибқироннинг ҳаёти, даври ўзи ҳар қандай фантазияларни ортда қолдирар даражада фаройиб ва саргузаштларга бой эди. Шу туфайли асар Амир Темур ҳаётига оид муҳим манба сифатида ҳам қадрланмоғи шубҳасиздир.

Одил Ёқубовнинг "Фотиҳи музаффар ёхуд бир париваш асири" драмаси маълум ва машҳур Бибихоним ривояти асосига қурилган. Ёзувчи афсона қаҳрамонлари номини ўзгартириб олади. Амир Темур Сулувкўз номли кенжа хотинини жуда яхши кўради, унинг гўзаллигига маҳдиё. Адиб соҳибқирон қалбида гўзалликка бўлган меҳр қудратини кўрсатишга ҳаракат қилади. Соҳибқирон ҳаётининг сўнгги нафасида ҳам ўна юксак гўзалликка интилганча оламдан кўз юмади.

Абдулла Ориповнинг "Соҳибқирон" номли шеърый драмасида рамзийлик ниҳоятда кучли. Содда ва равон тилда ёзилган бу асарда Амир Темур ҳаётининг турли фасллари-дан лавҳалар жамланган. Воқеалар Самарқанд, Ангора каби шаҳарларда бўлиб ўтади. Амир Темурнинг мамлакат тақдири, унинг келажаги ҳақидаги башоратомуз сўзлари ҳозирги кунларимизга ҳамоҳанг жаранглайди. "Ҳамкор бўлсин

Оврупо-ю улуғ Осиё!" — бу сўзлар Амир Темур тилидан жуда мағрур садо беради.

Ўзбек бадий темурнома саҳифалари эндигина бошланди. Буюк Амир Темур сиймосини, унинг мураккаб ва машхур даврини ёритишга энди киришилмоқда, биринчи қадамлар эса кўнгилларга қувонч ва фараҳ солмоқда.

1996 йил 27 май

АМИР ТЕМУР ҲАҚИДА СЎЗ¹

Дунёда шундай тарихий шахслар бўладики, уларнинг ҳаёти, кечирган фаолияти кейин афсоналарга ўралиб кетади ва асрлар давомида бу мазмунан бой ҳамда фаройиб умр достони унинг халқига битмас-туганмас бойлик сифатида меросу ёдгорлик бўлиб қолади. Дунёга келган ҳар авлод унга мурожаат қилади, ўзини қизиқтирган саволларига, муаммоларига ўша умр саҳифаларидан жавоб топишга интилади. Амир Темур Кўрагон умри, унинг чакмоқдай ҳаёти бизнинг халқимиз учун ана шундай умр достони вазифасини бажаради. Ҳар қандай улуғ шахснинг дунёга келиши, албатта, ўша шахс мансуб бўлган халқнинг ақлий ва маънавий имкониятлари даражасини кўрсатади.

Шарқда одил подшолар ҳақида чуқур тушунчалар бор, бу тушунчалар бадий адабиётда ва эртақларда акс этган. Амир Темур ана шундай подшо бўлмоқни орзу қилди. У кураш майдонига кирар экан, "Куч — адолатда" деган эзгу шиорни танлаб олди ва умрининг охиригача унга содиқ қолди. Бу сўзлар унинг муҳрига ўйиб ёзилган эди ва бу сўзлар давлат муҳрида бор эди. Унинг маъноси, агар адолат йўлидан юрилганда давлат кучли, қудратли бўлади деганидир. Амир Темур давлатининг моҳияти шунда. Амир Темур

¹ АҚШда чиқадиган «Сентрал Эйша монитор» журналининг 1996 йил 3-сонидан инглиз тилида эълон қилинган мақола. (Муҳаррир.)

ҳамма учун баробар адолат бўлишини талаб қилди. Бу йўлда, агар адолатга путур етадиган бўлса, у ўз ўғлини ҳам аяб ўлтирмади, набираларига ҳам жазо беришдан тортинмади.

Бир мисол. Келини Хонзода хоним Султония шахридан келиб, куёви Мироншоҳ Мирзодан шикоят қилади, унинг давлат ишларини унутиб, ортиқча ўйин-кулгуларга берилганини, хазинани бетайин одамлар совураётганини, амирзода-нинг эса насиҳатларга қулоқ солмаётганини куйиниб айтади. Ҳайратга тушган Амир Темур 1399 йилда Султонияга келади ва бу ерда аҳвол худди келини Хонзода хоним айтгандек эканлигини кўради. Ўғлим деб ўтирмайди, Мироншоҳ Мирзони Озарбайжон ва Мозандарон тахтидан мосуво қилади, уни йўлдан урганларни жазолайди, хазинадан сарф қилинган маблағларни тўлаттириб, олдинги ҳолатига келтиради. Мироншоҳ Мирзо худди назардан қолгандай бўлади, асли ҳам шундай, чунки Амир Темур унга ортиқ юрт бошқаришни топширган эмас... Ҳолбуки бу вақт соҳибқироннинг фақат иккита ўғли бор эди, холос ва Мироншоҳ ўша ўғилларнинг каттаси эди... Бу мисол жуда ҳам ибратлидир.

Амир Темур жаҳонда кўпроқ жаҳонгирлик юришлари билан ном қозонган. Унинг инсоний фазилатлари ҳақида, шахсият ва шахсий ҳаёти ҳақида камроқ биладилар ва бу нарса у ҳақда тўлиқ тасаввур қилишга ҳалал беради. Амир Темурнинг инсоний хислатлари эса жуда ҳам диққатга сазовордир. Аввало, у дўстликни қадрларди, унинг дўстларига кўргизган садоқатини ҳар қанча таърифласа оз. Темурбекнинг фикрича, дўстликка фақат дўстлик билан жавоб бериш мумкин, бойлик, сарват билан дўст орттириб бўлмайди, бундай деганлар адашади. Бойлик, пул билан фақат аскар ёллаш, маддоҳларни кўпайтириш мумкин, холос.

"Ер юзида битта подшо бўлиши керак" — деган сўзларни Амир Темурга нисбат берадилар ва буни шуҳратпарастликка йўядилар. Бироқ Амир Темур шуҳратпарастлик сингари тор кўнгилар бойлиги бўлган туйғулардан бениҳоя юксакда турарди. Шундай бўлмаганда, жуда кўп жойлар Амир Темур номи билан аталиб кетган бўларди... Унинг бунёдкорлик фаолияти кишини ҳайратда қолдиради. Самарқанднинг қарийб қайта қурилиши, қасрлар, мадрасалар, мас-

жидлар, карвонсаройлар, Самарқанд атрофидаги боғлар, бозорлар, Шаҳрисабздаги Оқсарой... Буларнинг биронтаси Амир Темур номи билан аталмаган, балки унинг суюкли ўғиллари, опаси, хотинлари, набиралари номлари билан аталган.

1388 йилда Сирдарё бўйида Чингизхон вайрон қилиб кетган Бинкент шаҳрини қайта қурдиради ва унга кенжа ўғли номини бериб "Шоҳруҳия" деб атади.... Амир Темур бино қилган ўша боғларда ва саройларда дарвозалар амирлару баҳодирлар қатори авом халқ учун ҳам ҳамиша очиқ бўлган. Эл бу боғларда сайр қилган. Амир Темур тарихининг зўр билимдонларидан Шарафиддин Али Яздийнинг ёзишича, Темурбек бир пайтнинг ўзида душманлари учун офат, аскарлари учун сифинадиган тимсол, халқи, эли учун эса ота қатори эди. Ўз подшолик давримда зулм аҳлининг ожизу бечоралар дилларини офритишларига йўл қўймадим, дейди у ўлими олдидан қилган васиятида.

"Давлат ишларининг тўққиз улушини кенгаш, тадбир ва машварат, қолган бир улуши эса қилич билан бажо келтирилишини англадим", деб ёзган эди Амир Темур ўз "Тузуклар"ида. У давлатлар ўртасидаги муносабатларни, асосан, кенгаш, тадбир ва машваратга боғлиқ ҳолда олиб боради. Ҳар бир қадамни тўққиз марта ўлчади, иложи бўлмаган жойдагина қиличга ўрин беради. Қилич бирлаштирамайди, қилич айиради, дейди. Унинг Рум, Франция, Англия, Испания мамлакатлари билан олиб борган ёзишмалари, дипломатик алоқалари шундан гувоҳлик беради.

Афсуски, қилич айирган паллалар ҳам бўлди. Кенгашу тадбир, машваратлар ожиз қолиб, битта халқ фарзандлари бўлган Амир Темур, Йилдирим Боязид, Тўхтамишхонлар ораларига қилич тушди, натижаси эса жаҳонга маълум...

Амир Темур XIV асрнинг иккинчи ярми ва XV аср бошида жаҳонда сиёсий иқлимни белгилашда катта нуфузга эга бўлган сиймо даражасига кўтарилди, жаҳон тарихига таъсир ўтказувчи давлат арбобига айланди.

Нима учун биз Амир Темур туғилган йилни байрам қилмоқдамиз, унга ҳурмат намоен этмоқдамиз? Аввало, у тарқоқ бўлиб ётган юртимизни бирлаштирди, бирлашишнинг қандай буюк иқбол эканлигини исбот этди, ўзаро жанжалларга барҳам берди, юрtdа осойишталик ўрнатди, Туркистонни дунёга танитди, унинг доврўфини ёйди, фанимиз ва маданиятимиз, адабиётимизнинг юксак поғоналарга кўтарилишига асос, шароит яратди. Ўзбек адабиёти, санъати, фанининг жаҳоний даражага чиқиши бевосита Амир Темурнинг шавкатли даври билан боғлиқ. Буюк мунажжим ва муаррих Мирзо Улуғбек, улуғ шоирлар Лутфий ва Алишер Навоийлар, монанди йўқ мусаввир Камолиддин Беҳзод, улкан шоир, олим ва саркарда Заҳириддин Муҳаммад Бобур... Санайверсак, санок етмайди, шукурлар бўлсин. Мамлакатда деҳқончилик маданияти ривожланди, ҳунармандчилик тараққий топди, улкан шаҳарлар вужудга келди...

Бир адиб сифатида Амир Темур мавзуига мурожаат этиб келаман, соҳибқироннинг шахси, ҳаёти менга ҳамиша илҳом бағишлайди. 1967 йилда "Гумбаздаги нур" достонини, 1989 йилда "Сарбадорлар" тарихий роман-дилогиямни битирдим, уларда Амир Темур сиймосини чизишга ҳаракат қилдим.

Ўттиз йил муқаддам, коммунистлар мафкураси Амир Темур номини қоралаган пайтлар бир рубойий ёзгандим. У "Амир Темур қабридан овоз" деб аталарди:

Эй, тарихчи! Этма умримни торож!
Бас, бундай гапларга эмасмен муҳтож.
Тори узилса ҳам — соз аталур, соз,
Бошдан тушганда ҳам тож — барибир тож!..

Ҳа, у чиндан халқининг бошидаги тож эди, шундай бўлиб қолади. Бу фавқулодда нодир сиймо ва унинг ҳаёти ҳали кўп авлодларнинг диққатини ўзига тортишига шубҳа йўқ. Амир Темурнинг шарафи мангуликдир.

1996 йил, июнь

ОНА ТАРИХ КАМОЛИ

*Шарафиддин Али Яздийнинг "Зафарнома"
асари ўзбек тилида*

Соҳибқирон Амир Темур Кўрагон даврига оид бўлган ҳар бир асар, хоҳ у илмий бўлсин, хоҳ бадиий, табиийки, бизларни, чинакам тарихини эндигина ўрганиб, англаб келаётган озода Ватан фуқароларини бефарқ қолдирмайди. Зеро, бу давр миллатнинг қадди камолини оламга кўз-кўз қилган, шаън-шукуҳини улуғлаган олтин давримиз бўлган эди. Шарафиддин Али Яздийнинг "Зафарнома" асари эса ана шу қутлуғ даврнинг тўлақонли ёрқин тасвиридир, бошқача айтганда, соҳибқирон ҳаётининг бетакрор қомусидир.

Яқинда "Шарқ" нашриёт-матбаа концернининг ноширлари ушбу нодир асарнинг бундан тўрт юз саксон йил муқаддам Муҳаммад Али ибн Дарвеш Али Бухорий томонидан адо этилган ўзбекча таржимасини шарқона анъаналарда аъло нав қоғозда чиройли безаклар билан чоп этдилар. Чиндан ҳам, "Зафарнома"нинг ўзбекча нашри маданий ҳаётимизда сезиларли воқеа бўлди, бунга шубҳа йўқ. Уни таниқли олимлар Ашраф Аҳмад билан Ҳайдарбек Бобобековлар амалга оширдилар.

Абдураззоқ Самарқандийнинг ибораси билан айтганда, "қалами ҳусни хат битувчи жаҳон хуштабларининг нозик сўзлиси... оқиллик буржининг равшан юдузи" Шарафиддин Али Яздий ўз асарини 1424—1425 йилларда Шерозда ёзиб тугаллади. "Хуршид раъйли ҳазрат, осмондек қудратли подшоҳ, ҳақиқат ва дунёнинг кўмакчиси" (Абдураззоқ Самарқандий) бўлган Форс ҳукмдори Иброҳим Султон ибн Шоҳруҳ улуғ бобоси тўғрисида мукамал китоб ёздиришни кўнгилга тугади ва ниятига етади. Шунини айтиш керакки, Иброҳим Султоннинг (1415—1435) подшолик давридан энг улуғ ёдгорлик, бу, шубҳасиз, "Зафарнома" бўлиб қолажак.

Тарихимизнинг ягона эканлигини англаб етган шайбоний ҳукмдор Кўчкунчихон (1510—30) Амир Темур даври тарихига бағишланган "Зафарнома"ни ўзбек тилига таржи-

ма қилдириш қайғусини чекади ва бунинг учун биз, келажак авлодлар ундан беҳад миннатдормиз. Шайбонийлар ўзларини темурийларнинг қонуний ворислари деб ҳисоблар эдилар, бу ерда уларнинг Хуросон ва Ҳиротни қайтариб олиш учун олиб борган курашларини эслаш кифоя. 1519 йилда Муҳаммад Али ибн Дарвеш Али Бухорий "Зафарнома"ни она тилимизга ўтириб, маданиятимиз ривожига бебаҳо ҳисса қўшди. Таржимон ўз "Муқаддима"сида ёзди: "Шаҳаншоҳи диндор Кўчкунчихон... муборак кўнгилларида ва саодатманд хотирлариға кечтиким, "Зафарнома"ким, мавлоно Шарафиддин Али Яздий форсий тил билан Темурбекнинг воқеотин айтиб турур... турк элига файз тегмай турур, эрса керакким, бу китоб туркий билан бўлғай, то андин эл-улус фойда топқайлар. ...Бас, андин сўнг бу бандаи камина... фуқаро Муҳаммад Али ибн Дарвеш Али Бухорийга ишорат бўлдиким, туркий тил била "Зафарнома"ни буюрулғай." Таржимон Яздий асаридаги "Муқаддима"ни қолдириб, бевосита "Темурбекнинг мутаваллид бўлғони"дан, яъни соҳибқирон тарихидан бошлаб таржима қилади. Нашрга сўзбоши ёзар эканлар, Ашраф Аҳмад билан Ҳайдар Бобобековлар, уни "том маънода ўзбек мумтоз насрининг илк буюк обидаларидан биридир", деб баҳолайдилар. Асарни ўқиб, юқоридаги фикрнинг бағоят ҳақ ва адолатлилигига амин бўламиз. Чиндан ҳам, "Зафарнома" ўзбекчасининг тили гўзал ва ноёбдир. Масалан, подшоҳлар фаолияти ҳақида ушмундоқ сўзларни ўқиймиз: "...Ул подшоҳ ҳашамат ва давлат тахтада қарор топарким, меҳнат ва ранж ва балодин андиша қилмағай. Жаҳондорлик ва подшоҳи ул кишига лойиқ турурким, бийик ҳиммати уруш машаққатидин ҳеч андишаси бўлмағай" (142-бет).

"Зафарнома"да Амир Темурнинг ёрқин сиймоси равшан кўриниб туради, биз уни имкони борича одамларга яхшилик қилиш йўлини тутган юрт бошлиғи сифатида — Тўхтамишхон ва Йилдирим Боязид билан муносабатлар, "арқонни узун ташлаш"ларни эслайлик — кўрамиз. Айрим юртларга юришлар, қатли оmlар моҳияти билан чуқур танишиб чиққанда, уларнинг бежиз юз бермаганига гувоҳ бўламиз,

бу ҳолатларда кенгашнинг тўққиз улуши ҳам наф бермай, иш қилишга тақалиб қолгани кўринади. Амир Темур билан Йилдирим Боязид муносабатлари ҳақида жаҳон адабиётида ҳар хил қарашлар мавжуд: гўё Боязидни темир қафасга солганмишлар, унинг ҳарами соҳибқирон базмларида рақс тушишга мажбур қилинган эмиш ва ҳоказо. Афсоналар кўп. Энг ҳаққоний манзара Шарафиддин Али Яздийда берилган: "Намози хуфтан эрдиким, Йилдирим Боязидни даргоҳи олампаҳоҳда келтурдилар. Соҳибқирон фармонладиким, "Эликини ечиб, ҳурмат ила кийурсунлар!" Бас, ани ҳазрат қошида иззат била кийуруб, ҳазрат ани кўруб, кўб иззат тутуб, ўз қошига ўлтурғузди ва дедиким, "Ҳар нечаким, сенга насиҳат қилдуқ, эшитмадинг. Ва бу воқеа ўзунгдин сенга келди... Ва агар сен менинг сўзумга кириб, йахши маош қилур эрдинг, мен сенга черик берур эрдиким, бо-риб ғазо қилур эрдинг. Ҳеч қайси била амал қилмадинг ва сендин муҳолифатдин ўзга иш зоҳир бўлмади... Бу жиҳатдин бу кунга учрадинг. Аммо бу жиҳатким, ҳазрат Ҳаққ субҳонаҳу ва таоло менга нусрат берди, сенга ва сенга тааллуқ кишиларга йахшилиқдан ўзга иш қилмағумдур" (261-бет). Йилдирим Боязид хижолат бўлади, мудҳиш хатога йўл қўйганини тан олади, соҳибқирондан афв этишини сўрайди. Муаррих давом этади: "Йилдирим Боязид учун подшоҳона оқ уй тикиб эдилар. Соҳибқирон Йилдирим Боязидқа иноят ва шафқатлар қилиб, ҳар кун анга ўз қошига келтуруб, суҳбат тутуб, кўнгил берур эрди". Бундай муносабат, албатта, чин инсонийликка, одамгарчиликка ёрқин мисолдир.

Қуйидаги лавҳада эса соҳибқироннинг адолатпешалиги, ҳақиқатпарастлиги, тўғрисиўзлиги яққол намоён бўлган. 1403 йилда Эрону Туроннинг ҳар жойларидан уламо-ю умаро Байлақонда соҳибқирон боргоҳида йиғилдилар. Анжумандан мақсад, Амир Темур раият — халқ аҳволини таҳқиқ қилиш ва адлу эҳсонни ўрнатмоқ учун обрў-эътиборли уламо ва умаро вакиллари мамлакатнинг ҳар турли пучмоқларига юбормоқчи эди. Соҳибқирон анжуманга юзланиб, уламоларнинг ҳар замонда подшоҳларга буюк насиҳатлар қилганлари, хайрли ишларни тарғиб этиб, номуносиб ҳаракатни

ман этганлари ҳақида эслатади ва иштирокчиларнинг шу маънода "иршод қилмаётганлик"ларини таъкидлаб хитоб айлайди. Уламо эса, Аллоҳ таолога ҳамдлар бўлсинки, бундай насиҳатларга ҳожат йўқ, барча ишларингиз тўғри йўлдадир, деб жавоб қайтаради. "Сиз менга хушомад дерсизлар, — сўзни кесади Амир Тему́р. — Ва бу хушомад сўзларингиз менга хуш келмас... Менинг мақсудим бу турурким, сизлар ҳар бирингиз бир вилоятдан келгонсиз. Албатта, ул вилоятнинг яхши-ёмонидин хабардорсиз. Даруға ва девондин не нимаким воқе бўлубтурур, менга шарҳ қилинглар. Агар шаръ бирла адл қилмайдурлар, баён қилинглар, то фикрини қилғаймен. Мутақаллиблар ва ситамкорларнинг эликларини ожизу фақир ва мискинлардин қисқа қилдурғаймен" (279-бет).

Ушбу келтирилган мисоллар соҳибқирон характерини кўрсатиш асносида тилимизнинг сеҳру тароватини ҳам намоён этади.

Юнон файласуфи Аристотель ёзувчини тарихчи деб атаган эди. Шундан муқояса қилиб, биз тарихчини ёзувчи деб атай оламиз. Бу таъриф, айниқса, Шарафиддин Али Яздийга мосу муносибдир. Унинг асари ўзбек тилида, албатта, Муҳаммад Али ибн Дарвеш Али Бухорийнинг мислсиз меҳнатлари эвазига, бамисли бадий асардек ўқилади, зеро соҳибқироннинг ҳаёти қизиқарли саргузаштларга бениҳоя бойдир.

"Зафарнома"да Амир Тему́рнинг ҳарами, хусусан, Сароймулкхоним, Туман оқа, Дилшод оқа, Тўкал хоним, Чўлпон Мулк оқа ҳақида, ўғиллари ва набиралари Жаҳонгир Мирзо, Умаршайх Мирзо, Мироншоҳ Мирзо, Шоҳруҳ Мирзо, Муҳаммад Султон, Халил Султон, қизлари Оқа Беги хоним, Султон Бахт бегимлар тўғрисида маълумотлар жамланган. Соҳибқироннинг сафдошлари ва издошлари Амир Жоку барлос, Амир Сайфиддин некўз, Амир Довуд дуғлат, Аббос баҳодир қипчоқ, Амир Сулаймоншоҳ, Амир Шоҳмалик, Шайх Нуриддин баҳодир ва ҳоказоларнинг ҳарб майдонларидаги жасоратлари тасвирлари завқ-шавқ билан ўқила-

ди. Асарда, шунингдек, мамлакатлар, қабила-ю элатлар, ша-
ҳару қасабалар, вилоятлар ҳақида ажойиб маълумотлар бор,
муаррих география илмидан ҳам бағоят хабардор эканли-
гини намойиш этган. Бизга энг муҳими, уларнинг ўзбекча
атамалари ва номланишларидир. Хуллас, "Зафарнома"нинг
ушбу ўзбекча нашри жуда кўп фазилатларга эга. Бир бор
ўқиб чиққан киши уни қайта-қайта варақлаб, такрор му-
толаа қилишига асло шубҳа йўқ.

Ушбу ноёб нашрнинг дунёга келишида нашр муаллифла-
ри А.Аҳмад, Ҳ.Бобобеков ва масъул муҳаррир Б.Эшпўлатов-
ларнинг хизматлари алоҳида таҳсинга лойиқдир. Истанбул-
да, Нури Усмония кутубхонасида сақланаётган ягона асли-
ятдан олинган нусха синчиклаб ўрганилди, саҳифалар
аслиятнинг мукамал нашрига қиёслаб чиқилди. Нашрга
минг бир юздан ортиқ батафсил изоҳлар ҳавола қилинди,
улар муаррих фикру воясини англаб етишда катта аҳамият-
га молик. Ҳижрий саналар ёнида қавсда милодий сана бе-
рилиши замонни чамалай олишда ўқувчига катта ёрдам
беради. Китобнинг охирида турли кўрсаткичлар — библио-
график номлар, киши исмлари ва географик атамалар кўрсат-
кичлари ҳам илова қилинган, бу нашрнинг илмий қиммати-
ни яна ҳам оширган. Уларга назар ташлаб, исталган исм ёки
атама тарихини билиб олиш мумкин.

Айни пайтда айрим изоҳлар кишини ўйлантириб қўяди.
132-изоҳда Улжой Туркон оқа Жаҳонгир Мирзо онаси, Тур-
миш оқа Умаршайхнинг онаси эди, деб шарҳланган. Тему-
рийлар хонадони тарихини яхши ўрганган олим Турғун
Файзиев ўзининг "Темур ҳарами маликалари" мақоласида
("Фан ва турмуш", 1993 йил 1-сон) Хондамирнинг "Ҳабиб
ус-сияр" асарига мурожаат қилади. Хондамирнинг ёзиши-
ча, Шоҳруҳ Мирзо унга темурийлар насабномасини туз-
дирган экан, олим ўша "Насабнома"дан қуйидаги маълумот-
ларни келтиради: "...Улжой Туркон оқа Султон Бахт бегим-
нинг онасидир. Турмиш оқа Амир Жоку барлос қизи эди.
Турмиш оқадан соҳибқироннинг катта ўғли Жаҳонгир
Мирзо ва катта суюкли қизи Оқа Беги хонимлар туғилган".

Биз бу ерда Хондамир келтирган маълумотлар ҳақиқатга яқин, деган фикрдамиз.

968-изоҳда шундай ёзилган: "Амирзода Султон Ҳусайн соҳибқироннинг қизи Султон Бахт бегимдан набираси эди". Энди "Зафарнома"нинг ўзида ўқиймиз: "Ҳазратнинг исмат пардасининг кейнида бир қизи бор эрди. Тағайшоҳ отлиқ-ким, ани севган жиҳатидин Оқа Беги дер эдилар... ҳазрат ани кўб севар эрди, ул гул боғи салтанатқа малолати пайдо бўлуб, марази анга оиз бўлди. Ҳар нечук табиблар саъй эттилар, ҳеч фойда қилмади ва жони шарифини топшурди. Андин бир ўғул қолди, Султон Ҳусайн отлиқ..." (93-бет). Бу ерда бирон сўз қўшиш қийин.

Самарқанд сарбадорлари ҳаракати ҳақидаги изоҳга мутлақо қўшилиб бўлмайди, бу ўқувчини чалғитиб қўяди, чамаси муаллифлар бу борада эскича қарашлардан қутула олмаган кўринадилар. Бу кишини ҳайрон қолдиради. Биз бу озодлик ҳаракати фидойиларининг юртни мўғул босқинчиларидан ҳимоя қилганларини, душманни Самарқандга киритмаганларини яхши биламиз ва улар фаолиятига мана шу ҳақиқатга қараб баҳо берилиши керак, деб ҳисоблаймиз. Айни пайтда Амир Темурнинг сарбадорлар раҳбарларидан бири Мавлонозодани нима учун дор тагидан қутқариб қолганини ҳам унутмаслигимиз зарур бўлади.

Айрим мулоҳазаларимиз жузъий камчиликлар хусусида, албатта. Улар шундай гўзал бир нашрнинг қимматини асло тушира олмайди. "Зафарнома"ни варақлар экансиз, сал кам тўрт юз саҳифали салобатли солноманинг ҳар бир саҳифаси моҳир ноширларнинг меҳру муҳаббатидан баҳраманд бўлганини кўрасиз. Саҳифаланиш, ҳарфлар терилиши, сарлавҳалар берилиши, айниқса, саккизта миниатюра илова қилиниши китобнинг ҳуснига ҳусн қўшган.

Абдураззоқ Самарқандий "Матлаи саъдайн..." асарида "Зафарнома" ҳақида тўхталиб, Шарафиддин Али Яздийнинг салоҳиятига тан бериб: "Инсоф юзасидан айтсам, унинг каби инсофли мусанниф йўқдир" (*А. Ўринбоев таржимаси*) деб ёзганди. Чиндан ҳам улкан муаррих яратган "Зафарнома" она тарихимиз камолини кўрсатиб берган инсоф тарозуси-

даги қомусий асардир, у ҳар бир хонадонда бўлмоғи лозим, деган фикрдаман.

Ватанимиз озодликка эришгани туфайли, онглар, фикрлар, қарашлар ҳам озод бўлди, мустабидлик занжирига чирмаб ташланган буюк тарихимиз озодликка чиқди. Шарафиддин Али Яздий қаламига мансуб муҳташам "Зафарнома"нинг ўзбек тилида нашр этилиши ана шу ҳақиқатни яна бир карра исботлаб турибди.

"Халқ сўзи" газетаси,
1997 йил 9 апрель

ТАРИХ ДАВОМЛИ КИТОБДИР

(*"Ёзувчи" газетаси муҳбири билан суҳбат*)

— *А*ввало, Муҳаммад Али ака, яқинда янги — "Жаҳонгир Мирзо" тарихий романингизни ёзиб тугатганингиз билан чин дилдан табрик этамиз. Сизга бу мавзу, умуман Амир Темур даври мавзуси бегона эмаслигини ўқувчиларимиз яхши билишади. Қарийб ўттиз беш йил давомида бу мавзуда шеърлар, "Гумбаздаги нур" (1967) достони, "Сарбадорлар" (1989) тарихий романини ёздингиз, мақолалар эълон қилдингиз. Янги тарихий романингизнинг ёзилиш тарихи қандай кечди?

— Тўғри айтдингиз, Амир Темур мавзуси менга яқин. Қандайдир оҳанрабои борми, дейман, билмадим, ҳарқалай бу давр ҳақида хаёлларга берилишни яхши кўраман. Янги асар соҳибқироннинг суюкли ўғли, кўз қорачиғининг нури валиаҳд шаҳзода Жаҳонгир Мирзо ҳақида, йигирма ёшга етганда катта умидлар билан яшаётган Амир Темурни қайғулар гирдобига отиб, оламдан кўз юмган амирзода ҳақида... Демак, асар Амир Темур ҳақида. 1356 йилда туғилган Жаҳонгир Мирзо Хоразм маликасига уйланганининг иккинчи йили, 1376 йилда эндигина ўн еттига кирган дурри якто

Хонзода хонимни тул қолдириб бетоб бўлиб вафот этади... Жаҳонгир Мирзонинг ҳаёти Амир Темур салтанатининг оёққа туриб жаҳон майдонига қадам қўйиш йилларига тўғри келди. Соҳибқирон вақтлар келиб тахтни кўзи тириклигида валиаҳди Жаҳонгир Мирзога топширмақ ниятида эди, кейин набираси, чевараси, эварасига навбат етарди, улуг салтанат даврон суриши давом этарди... Жаҳонгир Мирзодан Муҳаммад Султон ёдгор бўлиб қолди, бироқ соҳибқирон унга умид боғлаганда, у ҳам йигирма етти ёшида бетоб бўлиб оламдан ўтади! Агар Жаҳонгир Мирзо билан Муҳаммад Султон ҳаёт бўлганларида, Амир Темур вафотидан кейинги амирзодалар орасида бошбошдоқликлар, ўзбошимчаликлар, кераксиз тахт талашилар — тахт ахир Амир Темур авлодлари, яъни ўзларининг қўлида-ку! — юз бермаган бўлармиди. Ўшанда буюк давлатимиз, мамлакатимиз, миллатимиз тақдири қандай кечарди экан? Бу энди армон, халқимизнинг буюк армони... Асар шулар ҳақида десам, муболаға бўлмас.

— Сиз асарингизнинг тағматнида ётган айрим муаммолар, масалалар ҳақида гапирдингиз. Энди ёзилиш тарихи ҳақида ҳам бироз тўхталсангиз.

— Ёзувчи ҳамиша янги асар ёзишга киришишда қўрқоқ бўлади, минг хил андишага боради. Ботирлик эса иш вақтида келади. Бу асарни ёзиш билан боғлиқ 1991 йилда бўлиб ўтган бир ҳодисани айтиб ўтаман. Бир куни атоқли олим, устоз Матёқуб Қўшжонов билан суҳбатлашиб қолдик. У киши, "Сарбадорлар" романини ўқиган эканлар, маъқул бўлганини, ҳатто у ҳақда матбуотга мақола ёзиб берганини айтиб, ушбу мавзудаги ижодий ишни давом эттиришга даъват қилдилар. Бу даврни синчиклаб ўрганганлигимни, қўлим анча келиб қолганлигини ҳам қўшиб қўйдилар. Хуллас, ишга киришиб кетдим.

— Амир Темур ҳақида қалам тебратганда асосан нималарга диққатни қаратасиз? Адиб сифатида сизни қайси жиҳатлар кўпроқ қизиқтиради?

— Адабиётнинг бош мавзуи — Инсон эканлигини яхши биламиз. Бу ерда ҳам биз Амир Темурни, буюк Инсонни бутун ўзининг мураккабликлари ва зиддиятлари билан Ада-

биёт Қаҳрамонига айлантиришимиз, тасвирлашимиз лозим. Тарихий қаҳрамон — ҳали адабий қаҳрамон дегани эмас. Амир Темур деганда биз ҳамиша отда юрадиган, ҳарбий юришлар соҳиби, фотиҳ, йигирма етти мамлакатни мусаххар қилган, совуту дубулғага ўралган бир саркарда кўз олдимизга келади. Бошқача тасаввурга ўрганмаганмиз. Бир неча йиллар муқаддам машҳур мусаввир Чингиз Аҳмаров устахонасида бўлганимда, Чингиз оға ҳали поёнига етмаган бир суратини кўрсатган эди... Амир Темур билан Бибиҳоним ўчоқ олдида гуриллаб ёниб турган ўтга қараб ўлтиришибди, чехраларида шуъла ўйнайди, маҳди улё Бибиҳоним соҳибқироннинг увишган ўнг оёғини оҳиста уқаламоқда... Жуда ажойиб ҳаётий ва инсоний манзара, мана шу ерда Амир Темур тарихий қаҳрамондан санъат қаҳрамонига айланган эди.

Мени адиб сифатида Амир Темур Кўрагоннинг хонадони, оилавий ҳаёт, фарзандлар, келинлар, ҳарам аҳли, — шуни айтиш керакки, соҳибқиронда ўн тўққизинчи аср хонларимиздагидек ҳарам бўлмаган, — улар орасидаги муносабатлар қизиқтиради. Амир Темурнинг дунёда битта подшо бўлмоғи керак, деган сўзларини катта даъвога йўйиш одат эди бир пайтлар. Аслида бунинг тагида чуқур маъно япириниб ётибди, теран мантиқ бор. Дунёда бир подшо бўлса, уруш-жанжалларга йўл қўйилмайди, дунё тинч бўлади, одамлар бахтли умр кечиради, деб умид қилади Амир Темур Кўрагон... Дунё аҳлини бахтли қилмоққа бел боғлаган соҳибқирон ўз фарзандларини бахтли эта олди — мана шундай инсоний муаммолар менинг диққатимни ўзига жалб қилади, мазкур жиҳатларни тадқиқ айлаш тарихнинг эмас, балки адабиётнинг вазифасига киради, назаримда.

— Янги асарингизни ёзишда қайси тарихий китоблар қўл келди? Мен муаррих-солномачилар китоблари ҳақида айтаётирман.

— Бизга маълумки, Амир Темур 1360 йилгача бўлган ҳаёти ҳақидаги тарихчилар асарларини, улардаги маҳобатга ҳеч ким ишонмайди, деб йўқ қилишга фармон берган. Соҳибқирон умрининг кейинги паллалари ҳақидаги китоблар бахтимизга, бизгача етиб келган. Уларнинг ичида, қилни қирқ

ёрар олимларимиз томонидан тан олинган ҳаққоний, бебаҳо китоблар бор. Аввало, Гиёсиддин Али ва Низомиддин Шомийнинг "Ҳиндистон газовоти кундалиги", "Зафарнома" китобларини назарда тутмоқдаман. Бу китоблар соҳибқирон назаридан ўтганлиги билан қадрлидир. Учинчиси, Шарафиддин Али Яздийнинг "Зафарнома"си ҳисобланади, у милодий 1425 йилда қоғозга туширилган. Ушбу китобни ҳар томонлама мукамал асар дейиш мумкин. Шунингдек, Кастилия элчиси Клавихо ва араб тарихчиси Ибн Арабшоҳларнинг ҳам асарларини айтиб ўтаман. Яна бир китобни эслаб ўтиш жоиз — бу Фасих Хавофийнинг "Мужмали Фасихий" номли бебаҳо солномасидир.

— "Жаҳонгир Мирзо" романининг давоми бўладими? Тарихий асарларни ўқиганда, ҳамиша давомини кутгандай бўласан киши...

— Тарих давоми китобдир, уни узлуксиз мутолаа қилгинг келаверади. Бизнинг жонажон тарихимиз бу маънода, айниқса, монанди йўқ бир тарихдир, буюк китобдир. "Жаҳонгир Мирзо" тарихий романига келсак, аввало уни эълон қилиш керак. Ўқувчилар қандай қабул қилади — муҳим томони шунда. Агар у ўқувчилар қалбида акс садо берса, бунга умидим бор, шундан кейин унинг давоми ҳақида ўйлаб кўриш мумкин. Эҳтимол, юқоридагидек, даъватга эҳтиёж қолмай, қаламнинг ўзи юриб кетса ажабмас...

*Журналист Мурод АБДУЛЛА
суҳбатлашди.*

*"Ёзувчи" газетаси,
2000 йил апрель*

АМИР ТЕМУР САЛТАНАТИ ҲАҚИДА ЯНГИ РОМАН

(*"Ўзбекистон адабиёти ва санъати"*
газетаси мухбири билан суҳбат)

А.О. — Турли даврларда, дунё халқларининг бир неча тилларида буюк соҳибқирон бобомиз Амир Темуր ҳақида жуда кўплаб асарлар яратилган ва яратилмоқда. Бу қутлуғ мавзуга қўл уришнинг ўзи ижодий жасорат десак муболаға бўлмайди... "Улуғ салтанат" номли янги романингизнинг мавзуи, унда қаламга олинган давр, умуман, бу асардан кузатишган мақсад ҳақида қисқача гапириб берсангиз.

М.А. — Биз ўзимизда ва жаҳон адабиётида соҳибқирон Амир Темуր ҳақида ёзилган асарларни ўқиганмиз. Уларда буюк бобомиз давлат арбоби, жаҳонгир сифатида гавдалантирилган. Уни биз умри мудом жангу жадалларда, от устида ўтган, қўлидан адолат шамшири тушмаган баҳодир сифатида тасаввур қиламиз. Бироқ бу тенгсиз инсоннинг ҳамма қатори Аллоҳнинг бир бандаси бўлганлигини кўз олдимизга келтиришга қийналамиз. Ҳолбуки, Амир Темуր даставвал ғоятда баркамол Инсон сифатида, қолаверса, давлат арбоби ва саркарда сифатида кадрлидир.

Миллатимиз фахру ифтихори бўлган ана шу улуғ бобомиз ҳақидаги тасаввуримизни заминга яқинлаштиришимиз керак. Авлодларимиз учун бу жуда муҳим. Амир Темуր нафақат улуғ саркарда, айти пайтда фаолияти халқимиз тарихи зарварақларини безаган табаррук Инсондир. Соҳибқирон жуда ҳам мард, ҳақиқатни ёқлагувчи, адолатпеша, ёлгонни ёмон кўрувчи, бир сўзли, оқибатли Шахс. У кечирмоқ ҳам Аллоҳнинг бир инояти, деб ҳисоблайдиган улуғ зот. Бировга ёмонликни раво кўрмайдиган бутун қалб эгаси. Шунинг учун ҳам у ёмонлик қилганларни ўз ёмонликларига топширдим, дейди ва бундайлар билан олишиб вақтини беҳуда

кетказмайди. Масалан, Шибирён ҳокими Зиндачашм Опардий тўрт марта хиёнат қилганида ҳам кечиради, яъни ёмонлигидан қайтар, дўст бўлиб кетар, деб умид қилади.

А.О. — *Тарихий романчилик борасида адабиётимиз бой тажрибага эга. Сизнинг ижодингиз ҳам бундан мустасно эмас. Янги романингизда соҳибқирон ҳаёти ва фаолиятининг қайси томонларига кўпроқ эътибор қаратдингиз?*

М.А. — Мен "Сарбадорлар" романимда Амир Темурнинг 25—30 ёшли даврини қаламга олган эдим. Янги романим — "Улуғ салтанат"нинг биринчи китоби "Жаҳонгир Мирзо"да соҳибқироннинг давлат тепасига келиши жараёнлари, давлатнинг шаклланиши, Амир Темурнинг буюк шахс сифатида камол топиши, 1370—1376 йилги воқеаларни қамраб олишга интилганман. Асарда иложи борича Амир Темурнинг оилавий ҳаётини ёритишга ҳаракат қилинган. Мақсад — миллатнинг отаси ҳақида — унинг ибратли инсоний фазилатлари, намуна бўлгулик ҳаёти лавҳаларини ўқувчига етказиш. Ахир дунёда саркардалар, давлат арбоблари кам ўтганми, нега ҳануз Амир Темур шахси барча замонлар ва халқларни ҳайратта солиб келади, дерсиз. Бизнинг бобомиз жаҳонгирлигидан ташқари Буюк Инсон деган тушунча-мезонга тўла жавоб бера олган сиймодир.

Албатта, тарихий романчилик борасида адабиётимиз бой тажрибага эга... Устозларимиз Абдулла Қодирий, Ойбек, имкон бўлганида бу улуғ инсон ҳақида йирик асарлар ёзишган бўларди.

Бир қарашда Амир Темур ҳаётига доир маълумотлар кўпчиликка маълумдай туюлади, бироқ бу билганларимиз умумий. Мен асаримда соҳибқирон бобомиз сиймосини ўқувчига янада яқинлаштириш йўлидан бордим.

А.О. — *Фикрингизга қараганда, "Улуғ салтанат" романи бир неча китобдан иборат бўлади...*

М.А. — Менинг мақсадим Амир Темур даври ҳақида, йирик бадиий полотно — тўрт китобдан иборат роман ёзиш... Қизиқ муқояса бор. Инсоннинг умри, шунингдек, йил тўрт фаслга бўлинади. Соҳибқироннинг эса тўрт ўғли бор... Унинг ҳақидаги роман ҳам тўрт китобни ўз ичига олиши керак, деб ҳисобладим. Бу асарларда имконим даражасида тенгсиз

жаҳонгир бобомизнинг буюк инсон сифатидаги — ҳам юксак парвозлари, ҳам инқирозларини кўрсатишни ният қилганман.

Биринчи китоб бу йил "Шарқ юлдузи" журналида эълон қилинади. Уни китоб тарзида чоп этиш "Шарқ" нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси режасига киритилган. Романнинг иккинчи китоби "Умаршайх Мирзо", учинчи китоби "Миرونшоҳ Мирзо", тўртинчи китоби "Шохруҳ Мирзо" деб номланади. Албатта, номлар рамзий маънода шундай қўйилган, бош қаҳрамон эса ҳамма китобларда — Амир Темур соҳибқироннинг ўзларидир.

Суҳбатимиз баҳонасида шуларни алоҳида таъкидлашни истардим. Тарихимизни яхши билишимиз керак. Агар тарихимизни яхши билсак, оламда биздан мағрурроқ халқ бўлмайди. Тарихимизни ўрганайлик, унинг қадрига етайлик.

*Журналист Аҳмад ОТАБОЙ
суҳбатлашди.*

*"Ўзбекистон адабиёти ва санъати"
газетаси, 2001 йил 12 октябрь*

ХАЛҚ ЯРАТГАН ДАҲО

Соҳибқирон Амир Темур Кўрагон қурган буюк давлат ва унинг ворислари бўлган темурийлар идора этиб келган салтанатлар жаҳон тарихида улкан из қолдирганлиги билан алоҳида аҳамиятга эга. Бу сулола вакиллари салкам беш юз йил давомида юрт бошқардилар, жаҳон тарихига муносиб шаклу шамойил беришда, дунё маданиятини ривожлантиришда катта саъй-ҳаракатлар кўргизиб, жумла мўъминни, башариятни ҳайратга сойдилар. Бу тарихда бемисл ҳодисага айланган оламшумул ҳайрат ҳали-ҳануз давом этиб келмоқда.

Амир Темуր қандай йўсинда шундай давлатни барпо қилишга эришди?

Бу давлат теп-текис жойда пайдо бўлдими?

Унинг сарчашмалари қаердан бошланади?..

Бу саволларга жавоб бериш учун Амир Темурунинг давлат бошига келиши тарихини кўздан кечиришимиз лозим бўлади. Албатта, соҳибқиронга буюк боболаримиз, аждодларимиз тажрибалари катта кўмак берган. Алломаларимизнинг пурҳикмат рисоалари, подшоларимизнинг парвоз ва инқирозлари сабаблари, саркардаларнинг жанг русумлари, давлатларнинг қонун-қоидалари, тўра-тузуклари — барча-барчаси соҳибқироннинг ақлини тўлиштирган, тафаккурини бойитган омилар эди. Улар билан танишиш, теран ўқиб-ўрганиш ҳавас қилса арзигулик самаралар берди.

Давлатни бунёд қилиш, тузиш, уни маълум тўра-тузук асосида бошқариш борасида Амир Темуру қўллаган тажрибалар диққатга сазовордир. Бу нарса унинг билимга ўта чанқоқ эканлигини, билимга ҳам ўзи мутолаа қилиб, ҳам зиёли кишилар суҳбатларидан улги олиб, ҳам чечан қиссахони Мавлоно Убайд хикояларига қулоқ бериб эришганини кўрсатади. Билим олмоқ яхши, бироқ ундан ҳам ортиқроқ олинган билимни ўз тажриба корхонасидан ўтказиб, ҳаётий хулосалар чиқариш, уни ҳаётга татбиқ эта билиш, амалда кўрсатиш муҳимроқдир. У ўзининг машхур "Тузуқлар"ида шундай ёзади: "...Салтанат қуриш, давлат тутиш ишларини бир неча тузуқка боғладим ва салтанатни бошқариш ҳақида қўлланма (дастур ул-амал) ёзиб қолдирдим, токи фарзандларим ва авлодимдан бўлганларнинг ҳар бири унга мувофиқ иш юритсин... Токи мenden уларга етадиган давлат ва салтанат зарару таназзулдан омон бўлгай..."

Маълумки, Шарқда одил подшо, саодатли мамлакат ҳақида орзулар қадим-қадимдан яшаб келади. Табиийки, бу ҳақда алломаларимиз турли рисоалар, қўлланмалар, панд-насихатлар ва маслаҳатларга бой китоблар ёзиб қолдирганлар. Чинакам салтанат соҳиби бўлмоқни истаган, мамлакат маснадида узоқ йиллар ўлтириб даврон сурмоқни хоҳлаган, миллат равнақи йўлида машаққат чекмоқни ўзига ша-

раф деб билган арбоблар бундай китоблардан унумли фойдаланганлар.

Ана шундай китоблардан бири Абу Наср ал-Фаробийнинг "Фозил шаҳар кишиларининг қарашлари" рисоласи ҳисобланади. Уни ҳар жиҳатдан етук шаҳар кишиларининг фикрлари, деб изоҳлаш ўринлидир. Ушбу рисола жуда кўп подшоларимизнинг севган китобларидан бўлганлигига шубҳа йўқ. Гарчи бирон ерда Амир Темурнинг ушбу китобга муносабати ҳақида эслатилмаган эса-да, соҳибқирон ҳам юқоридаги фикрдан мустасно эмас, у бу китоб билан шубҳасиз таниш, деган хаёлга боради киши.

Буюк бобокалон Абу Наср ал-Фаробий ер юзида инсонлар жамияти, унинг шакли бўлган фозил шаҳар ва фозил шаҳар бошлиғи тўғрисида ёзар экан, ўша бошлиқ (раис, ҳоким, умуман раҳбар маъносидан) ўзида ўн икки ҳислат-фазилатни мужассам этмоғи керак, дейди, ўн икки фазилят, "ўн икки" рақамига урғу беради. Сўнг ушбу фазилятларни бирма-бир таърифлаб чиқади. Шуниси диққатга сазоворки, ушбу таърифларни ўқиганда, бевосита Амир Темур сиймоси кўз олдинда намоён бўлади. Гўё аллома ўзидан беш юз йиллар кейин дунёга келадиган авлоди — соҳибқирон фазилятларини бирма-бир санаб ўтгандек... Тўғрироғи, бунинг сабабини Амир Темурнинг ўша рисолаи ўқиб, рисоладагидек фозил раис, одил подшо бўлишга ҳаракат қилганлигидандир, деб билмоқ жоиздир.

Фазилятларга тўхталиб ўтайлик.

Ал-Фаробий фикрича:

фозил Раис даставвал тўрт мучаси соғ бўлсин, ҳар ишнингки илгини тутса малолсиз адо эта олсин;

иккинчидан, табиатан нозик, фаросатли, зийрак эканлиги туфайли суҳбатдош (райят)нинг сўзу фикрларини тез илғаб оладиган бўлсин;

учинчидан, кўрган-эшитган нарсаларини ҳамиша хотира кўзгусида сақлай олсин;

тўрттинчидан, идроки пок, зеҳни ўткир, зукко бўлсин;

бешинчидан, ўз фикрини ўзгага равшан тушунтира олсин, лафзи тиниқ ва равон бўлсин;

олтинчидан, билиму маърифатга меҳр қўйсин, толиқиш нима билмасин, ўрганиш заҳматларидан зинҳор қочмасин; *еттинчидан*, таом, май, аёллар бобида сабр-қаноатли бўлсин, қимордан қочсун, унинг роҳат-фароватидан иргансин;

саккизинчидан, ҳақиқатни ардоқласин, унинг тарафдорларини олқишласин, ёлғоннинг бетига қарамасин;

тўққизинчидан, қалби мағрур бўлсин, ўз обрўйининг қадрига етсин, номус-ориятли эканлигини унутмасин, билсин-ким, унинг қалби табиатан разил ишлардан юксақда турадир, илло олийжаноб ишлар учун яратилгандир;

ўнинчидан, дирҳам, динор сингари турмушнинг турфа афзалликларидан нафратлансин, мол-дунё кетидан қувмасин;

ўн биринчидан, адолатни севсин, нафрат ўқини золимларга қаратсин, ўз одамларига ҳам, ўзгаларга ҳам бир хилда боқсин, барчани одилликка чақирсин, ноҳақлик туфайли етган зиённи собитқадамлик билан ундириб берсин, одил бўлсин, вале қайсар бўлмасин, ҳақ олдида ўзбошимчалик, ўжарликка эрк бермасин, аммо ҳар турли бедодлик ва қабиҳлик қошида иродасининг шижоатли кучини аён қилсин;

ва ниҳоят *ўн иккинчидан*, бирон бир юмушга илик сунса- (яъни бирон ишни бошласа), ўша ишни қилмакни зарур топган бўлса, бас, журъатли, қатъиятли бўлсин, минбаъд кўрқиб-писиб қолмасин, жасурлигин аён этсин, шиддат кўргизсин.

Биз бу ерда комил инсонга қўйиладиган юксак талаблар билан танишиб чиқдик. Агар ушбу фазилатлар таърифини бирма-бир Амир Темур ҳаёти пиллапояларини кузатиб, муқояса қилиб кўрилса, ажойиб манзаралар намоён бўлиши шубҳасиз. Улар мужассамини Амир Темур сиймосида кўра оламиз. Соҳибқирон узугида "Куч адолатдадир" сўзлари нақш қилинмиш эди. "Золимлардан мазлумлар ҳақини олдим", дейди ўз "Тузуқлар"ида. Яхшиси, Амир Темур шахсига очикчасига ғараз билан ёндошувчи араб тарихчиси Ибн Арабшоҳнинг қуйидаги таърифига диққат қилайлик:

"...(Амир) Темур қанчадан-қанча даҳо ва хуфёна фикру заковатга эга эди... (Амир)Темур тенги йўқ феъл-атворли, чуқур мулоҳазали киши бўлиб, унинг тафаккур денгизининг қаъри йўқ. (Амир) Темур баланд қадди, узун бўйли, тик қоматли, гўё қадимий паҳлавонлар авлодларидан бўлиб, кенг пешонали, катта бошли, ғоятда кучли ва салобатли, ажойиб бўлалик, ранги оқу қизил юзли, лекин доғсиз, буғдой ранг эмас, қўл-оёқлари бақувват, елкалари кенг, бармоқлари йўғон, пойчалари семиз, қадди-қомати камолига етган, серсоқол, ўнг оёқ-қўли чўлоқ ва шол, икки кўзи бамисоли икки шамдек бўлса-да, шодлиги билинмас, овози йўғон эди; у ўлимдан қўрқмас, ёши етмишга етган бўлса-да, изтиробсиз, вазмин, бадани тўла ва пишиқ, худди зич (қалин) тош мисоли қаттиқ эди. У ҳазил-мазах, ёлғонни ёқтирмас, ўйин-кулги-ю кўнгилхушликка майлсиз, гарчи сўзда ўзига озор етадиган бирор нарса бўлса ҳамки, садоқат унга ёқар эди; у бўлиб ўтган ишга азият чекмас ва ўзига ҳосил бўладиган ютуқдан шодланмас эди... Кўпинча унинг мажлисида уятсиз сўзлар, қон тўкиш, асир олиш, нақбу ғорат қилиш ва ҳарам (ҳақиға) ҳақорат гаплар бўлмасди. У бехато (нишонга ургувчи) фикрли, ажойиб фаросатли, мислсиз даражада бахтли, улурворлиги ўзига мувофиқ, қатъий азм билан сўзловчи, бошига кулфат тушганда ҳам ҳақгўй киши эди..."

Бу Ибн Арабшоҳ, зикр этилганидек, ғаразгўй тарихчининг таърифи эканлигини назарда тутсақ, Амир Темурнинг комил инсон сифатида Абу Наср ал-Форобий қўйган талабларга тўла жавоб бера олишини англаймиз.

"Темур тузуклари"ни варақлаганда, соҳибқироннинг "Фозил шаҳар кишиларининг қарашлари" китобидан бохабар эканлигини исботловчи яна бир ҳолни кузатиш мумкин. Соҳибқирон ҳам "ўн икки" рақамини яхши кўради. "Мен, — дейди у, ўн икки нарсани ўзимга шиор қилиб олиб, салтанат мартабасига эришдим..." Ҳайратланадиган жойи шундаки, "ўн икки нарса"даги ҳамда "Салтанатни ўз эркимда сақлаш тузугим" бобидаги жуда кўп нуқталар Абу Наср ал-Форобий орзу қилган фазилатлар билан уйғунлашиб кетади.

Масалан, подшоҳ ўз сўзига эга бўлиши лозим, ҳар нарсада адолатпеша бўлиши керак, адолатли вазирлар сақлаши даркор ва ҳоказо. "Учинчидан, ҳеч кимдан ўч олиш пайида бўлмадим, — дейди соҳибқирон. — Тўртинчидан, очиқ юзлик, раҳм-шафқат билан халқни ўзимга ром қилдим. Адолат билан иш юритиб, жабр-зулмдан узоқроқда бўлишга интилдим."

"Салтанат корхонасининг тузуғи"ни тузар экан, салтанат кишиларини ўн икки тоифага бўлади ва ҳар бир тоифанинг таърифини келтириб, вазифаларини белгилаб чиқади. Саййидлар, уламо-ю шайхлар, эҳтиёткор арбоблар, дуоғўй кишилар, амирлар, сарҳанглар, баҳодирлар, вазирлар, девон муншийлари, ҳакиму табиблар, мунажжиму муҳандислар, муҳаддису машойихлар, орифлар, ҳунармандлар, савдогарлару саёҳатчилар ва ҳоказо кишилар ана шу ўн икки тоифани ташкил қилади. Амир Темур "Ўн икки табақа ва тоифадаги кишилар билан мамлакатларни забт" этганини таъкидлайди, агар ҳар қандай подшо ҳам шу ўн икки нарсага эга бўлмас экан, салтанатдан бебаҳра қолишини уқтиради. Албатта, бундай ишларни фақат Абу Наср ал-Форобий айтмоқчи, ўн икки фазилатга эга бўлган комил инсонгина амалга ошира олиши мумкин. Амир Темур ана шундай улуғ зот эди.

Юрт бошига келишдан аввал Амир Темур аждодлар тажрибасини чуқур эгалаб, салтанатни пухта тузилган тузук ва низомлар асосида бошқариш сирларини ўрганган эди. Амир Темур давлати теп-текис ерда пайдо бўлмади, балки ўтмишда чуқур из қолдирган давлатларимиз давомчиси сифатида бўй-баст кўргизди, ўзбек давлатчилигининг юксак чўққиси сифатида намоён бўлди. Подшолик оғир меҳнат эканлигини англаб етган соҳибқирон "азму жазм билан иш тутиб" қудратли давлат барпо этди. Буни "Салтанат тўнини кийгач, тинчлигу соғлигим кетди, ўз тўшагимда роҳатда ухлаш ҳузур-ҳаловатидан воз кечдим..." деган самимий сўзлар ҳам исбот этади.

Амир Темур мулку миллат йўлида фидойилик кўргизган чинакам халқ яратган даҳодир. У хон авлоди эмас, халқ ичидан ўсиб чиққан буюк давлат арбоби ҳисобланади. Президент Ислом Каримовнинг Темурийлар тарихи давлат музейи очилишига бағишланган нутқида айтилган: "Халқимиз бор экан, Амир Темур номи барҳаётдир!.." деган ҳақ сўзлари ҳамон қулоқларда жаранг бериб турибди.

Бу ёрқин сўзлар⁷ жаранги асло тин билмасдир.

*"Инсон ва қонун" газетаси,
2003 йил 9 апрель*

СОҲИБҚИРОН ФАРЗАНДАРИ

Соҳибқирон Амир Темур Кўрагоннинг бой шахсияти, суронларга тўла ҳаёти, ҳар амалга оширган юмуши, ҳар бир босган қадами авлодлар учун сабоқ ва намуна бўлиб хизмат қилади. Унинг фарзандларига бўлган муносабати, подшоҳ эмас, балки даставвал бир ота, падари бузруквор сифатидаги сиймоси ҳам бағоят ибратлидир.

Амир Темурнинг тўрт ўғли ва икки қизи бўлган. Тўнғич ўғли Жаҳонгир Мирзо 1356 йилда туғилган, ўн тўрт-ўн беш ёшлариданоқ саркарданинг ёнига кириб, жанглarda иштирок этган. Умуман, фарзандлар — ўғиллар ҳам, қизлар ҳам ҳарбий санъат сирларидан яхши хабардор бўлишган. Жаҳонгир Мирзо Амир Темурнинг Турмиш оқа деган хотинидан дунёга келган. Баъзан уни Нурмиш, Нурмушқ оқа деб ёзишади, тўғриси, бизнингча, Турмиш оқа; чамаси, котиблар "То" ҳарфини "Нун" деб ўқиб юборганлар, иккинчидан, оилада фарзандлар туравермагандан кейин, янги туғилган чақалоққа умид билан "Турди", "Турсун", "Турмиш" каби исмларни қўйиш одати халқимизда азалдан бор. Турмиш оқа соҳибқироннинг яқин сафдошларидан Амир Жоку барлоснинг дилбанди эди.

Амир Темур Жаҳонгир Мирзони жуда ҳам яхши кўрар, унга умид боғлар, валиаҳд, яъни салтанат ишларини давом эттиргувчи деб ҳисобларди. Милодий 1374 йилда Жаҳонгир Мирзо ўн саккиз ёшга тўлганда уни Хоразм маликаси, хоразмшоҳ Ҳусайн Сўфи иниси Оқ Сўфининг қизи, Хонзода хоним номи билан доврўғи оламга ёйилган Севин бикага уйлантирадилар. Дунёнинг олди қизи бўлган Хонзода хоним бағоят гўзал эди, ақл-идроки ҳуснидан ўтса ўтардики, аммо қолишмасди. Унинг онаси Шакар бика Олтин Ўрда хони Султон Муҳаммад Ўзбекхоннинг қизи эди. Севин биканинг "Хонзода хоним" дейишлари сабаби шу эди. Амир Темур ушбу никоҳни салтанат ҳужжати сифатида қадрлар, келинини қизи даражасида ардоқларди.

Афсуски, Жаҳонгир Мирзо билан Хонзода хоним фақат икки йилгина бахтли турмуш кечирдилар, холос... 1376 йилда оғир бетобликка учраган валиаҳд Жаҳонгир Мирзо улўф падари бузрукворининг юрагини вайрон қилиб, суюкли ёрининг қаддини букиб, оламдан кўз юмди. Хонзода хоним кўлида қирқ кунлик чақалоғи Муҳаммад Султон билан оҳу нолалар гирдобида қолаверди... Жаҳонгир Мирзонинг ўлими салтанатда каттадан кичик барчанинг рангини сомон қилиб, гулдай чеҳраларни заъфаронга айлантирди. Амир Темур дунё ишларидан илик тортиб Боғи Чинорга кириб, кўкрагини захга бериб ётиб олди...

Амир Темур ўғиллари, қизлари, куёвлари, келинларининг туриш-турмуши, ҳовли-ҳаётидан ҳамиша бохабар бўлиб турарди. Ўн етти ёшида тул қолган малика Хонзода хоним тақдири уни қаттиқ ташвишга сола бошлади. Наҳотки ёш нарса шундоқ ўтса?.. Унда-бунда оғиз очгувчилар ҳам чиқиб турибди. Наҳотки, бир жигарпорасига айланиб қолган Хонзода хонимни бировга узатиб юборса?.. Шунда соҳибқирон халқимизнинг азалий удумини кўлади: бунга кўра, ака оламдан ўтса, унинг оиласи ташвиши ука зиммасига тушади. Хонзода хонимни ўзидан етти ёш кичик бўлган, Жаҳонгир Мирзонинг она бошқа иккинчи укаси Мироншоҳ Мирзога узатдилар. Бу никоҳдан 1384 йилда Халил Султон туғилган.

Жаҳонгир Мирзонинг бир синглиси бор эди, Оқа Беги хоним дердилар, бағоят ҳалимтабиат, сулув қиз эди, деб таърифлайдилар муаррихлар. Амир Темур бу қизини жуда ҳам суяр, авайлар, сафарларда бўлганда юртдан хабар борми деб сўралганда, бу қизининг оти биринчилардан бўлиб суриштирилар эди. Оқа Беги хонимни Амир Мусонинг ўғли Муҳаммадбекка никоҳлаб бердилар.

Кези келганда шуни ҳам айтиб ўтиш жоизки, Қарши амири бўлган Амир Мусони кўп ҳолларда Сароймулкхонимнинг акаси деб ёзадилар. Бу тарихан тўғри эмас. Амир Мусо тойживут ўмоқи (қабиласи) бегининг ўғли, Сароймулкхоним чингизий Қозон Султонхоннинг қизи. Улар акасингил эмас, балки бўла бўладилар, яъни опа-сингилларнинг болаларидир.

Оқа Беги хоним 1380 йилда бир фарзандлик бўлди, чақалоққа Султон Ҳусайн Мирзо деб от қўйдилар. Икки йилдан кейин оғир касалликка чалинган Оқа Беги хоним жон омонатини эгасига топширди. Амир Темур бундан қаттиқ қайғурди. Шуниси афсусланарлики, Жаҳонгир Мирзо билан унинг сингилси Оқа Беги хоним умрлари бир-бирларига ўхшаб кетади. Улар — ака йигирма ёшда, сингил йигирма учда — ҳаётдан эрта кўз юмдилар, волидалари Турмиш оқа ҳам шундай қисматга дучор бўлган кўринади. Ҳарқалай, 1360 йилдан кейинги воқеалар ёзилган расмий тарихий адабиётларда (Низомиддин Шомий, Шарафиддин Али Яздий ва бошқ.) Турмиш оқа номи учрамайди. Бунга Муҳаммад Султоннинг ҳам ёш туриб оламдан кўз юмганини эсласак, ўйлаб ўйимизнинг тагига етолмай қоламиз...

Ҳа, Амир Темурнинг ардоқли набираси, ўғиллари туриб уни катта умидлар билан валиаҳд деб атаган, Жаҳонгир Мирзо билан Хонзода хонимнинг ўғли чақмоқдай йигит Муҳаммад Султон ҳам йигирма етти ёшида шамоллаб, бетоб бўлиб кутилмаганда вафот этди... Соҳибқирон сафарларга кетганда юртни шу қатъиятли ва жасур набирасига ишониб ташлаб кетар эди. Бир лаҳза тасаввур қилгинг келади: агар Муҳаммад Султон ёш кетмай, бобоси ўйлаганидай мамлакат маснадига ўлтирса, соҳибқирондай барчанинг бошини қовуштириб, юртни ақлу идрок билан идора этса, Туркистон замини яна ҳам гуллаб-яшнаган бўлармиди... Бу мангулик армонларимиздан бири. Амир Темур Самарқандда Гўри Амир мақбарасини асли ана шу суюкли набираси учун бино қилдирган эди... Барчасига Аллоҳнинг ўзи ҳакамдир.

Шундай мусибату кўргиликлар ҳам Амир Темур қаддини эголмади, метин иродасини буколмади, ўзи учун эмас, бевақт кетган фарзандлари учун ҳам яшаши кераклигини

англаган соҳибқирон мулку миллат равнақи йўлида собит-қадамлик билан ўз фаолиятини давом эттирди.

Амир Темурнинг яна Умаршайх Мирзо (Султон Ҳусайн Бойқаронинг учинчи бобоси), Мироншоҳ Мирзо (Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг тўртинчи бобоси) Шоҳруҳ Мирзо (Улуғбек Мирзонинг отаси) сингари ўғиллари, Султон Бахт бегим деган шаддод қизи бўлган. Соҳибқирон меҳрибон ота, қаттиққўл мураббий сифатида барчасини диққат марказидан қочирмасди.

Умуман олганда, темурий фарзандларнинг камолга етишларида соҳибқирон Амир Темур Кўрагон ҳазрати олийлари ҳамда Бибихоним деб шарафланган катта малика Сароймулкхонимларнинг саъй-ҳаракатлари, беминнат хизматлари ҳар қанча эъзозланса арзийди.

Ана шундай қатъий тартибу интизом, яхши тарбия самараси ўлароқ Амир Темур авлодлари жаҳон майдонида салкам беш юз йил ҳукм сурдилар.

*"Тошкент оқшоми" газетаси,
2003 йил 9 апрель*

АМИР ТЕМУР ЧАМАНИ

Эссе

2006 йилда Соҳибқирон таваллудига олти юз етмиш йил тўлади. Бу қутлуғ сана мамлакат ҳаётида катта воқеа бўлишига асло шубҳа йўқ.

Йўлимиз яна Амир Темур чамани сари тушиб турибди. Бу чаманда сирлар кўп.

1

Шукурлар бўлсинки, Мустақиллик туфайли буюк бобомиз ҳақидаги ҳақиқатнинг рўёбга чиқиши, тантанаси кун тартибига қўйилди. Бу миллат тарихи, Ватан тақдири учун ниҳоятда муҳим эди. Президентимиз ва унинг атрофида

жипслашган тарихчиларимиз, зиёлиларимиз саъй-ҳаракатлари натижасида буюк бобомиз ҳақидаги ҳақиқат тикланди, адолат қарор топди. Бугун биз ўзининг бемисл ақлу тафаккури, шахду шижоати билан жаҳон тараққиётига, тарих жа-раёнига улкан таъсир кўрсата олган, маданиятлар барпо бўлишида ҳолис хизмат этган сиймо ҳақида баралла сўз дея оламиз. Фуруримиз, фахру ифтихоримизни яшириб ўлтирмаймиз. Ватан узра Амир Темур Кўрагоннинг ўлмас руҳи кезиб юрганини ҳар лаҳза ҳис этамиз.

Ҳеч иккиланмай айтиш мумкинки, Амир Темур Кўрагон шахсияти жаҳон тарихида жуда кам учрайдиган ноёб ҳодисалардан биридир. Бундай улўф зотнинг дунёга келиши чиндан ҳам замон зарурати ва талаби эди, бошқача айтганда, тарих ва замоннинг ўзи ўз қаҳрамонини жаҳон майдонига олиб кирди. "Буюк шахсларни миллат қайғуси, халқ дарди яратади", деб таъкидлаган Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислон Каримов: "Дунёнинг қайси ерида, қайси замонда Амир Темурдек буюк саркарда, Амир Темурдек буюк давлат арбоби, Амир Темурдек илм-фан, маънавият ва руҳоният ҳомийси бўлган?" деган ўринли саволни ўртага қўйганида мутлақ ҳақ эди.

Чиндан ҳам, ўрта асрлар шароитидай мураккаб бир даврларда яшаб, ўзининг жон ҳузурини эмас, балки даставвал Ватан равнақи вამини чекиш, пароканда юртни бирлаштириш, илму фан ҳомийси-ю бунёдкор бўла олиш Амир Темурнинг фавқулодда бир шахс эканлигини кўрсатади. У ҳали кўплар дунёнинг кенгу торлиги ҳақида тасаввурга ҳам эга бўла олмай турган бир пайтда жаҳоннинг қудратли давлатлари, хусусан Европа билан тенг ҳуқуқларда алоқалар боғлашни ўйлаб, элчилар юбориш, савдо йўлларини очиш, дўстона муносабатлар ўрнатиш, бошқача айтганда, дипломатия, кенгаш, келишув, музокаралар йўли муҳимлигини, буларсиз дунёнинг келажаги барқарор бўла олмаслигини англаб етганди. Соҳибқирон ўз "Тузуқлар"ида давлат ишларининг тўққиз улушини кенгаш йўли билан адо этганлигини, бир улушини қиличга қолдирганлигини, яъни чораси топилмаган тақдирдагина, қиличга қўл узатганини бежиз таъкидламаган эди. Қиличга қўл узатилганидан ҳам кўз юмолмай-

миз, тарих ва замон тамойиллари шундоқ эди. "Сиёсатда маслаҳат, мулоҳазакорлик, ўйлаб иш қилиш қурол кучидан кўра ўн баравар фойдалироқдир" деб ҳисоблаган соҳибқироннинг бундай усули бутун ҳам долзарблигича қолаётгани ҳайратланарлидир.

Ҳар бир улуғ сиймо тақдирида бўладигандек, Амир Темури Кўрагон тақдирида ҳам ғаройиб бир ҳолни кузатамиз. Бир қараганда, соҳибқироннинг ҳаёти ва фаолияти тўғрисида жаҳонда ҳамма нарсани билишадигандай туюлади. Жуда кўп китоблар ёзилган, илмий тадқиқотлар олиб борилган, соҳибқирон адабиёт қахрамонига айланган, у ҳақда халқда эпик дostonлар тўқилган, ривоятлар пайдо бўлган. Шунини таъкидлаш жоизки, Амир Темури шахсияти ва ҳаёти жаҳонда дини-ю этиқодидан қатъи назар ҳаммани ўзига жалб эта олган ҳодисадир, ҳамма тилларда у ҳақда оригинал асарлар битилганлигини биламиз. Эътибор берилса, буюк бобомиз ҳақида турк (ўзбек), араб, форс, усмонли турк, испан, инглиз, француз, олмон, рус, арман ва бошқа кўп тилларда иншо этилган китоблар намоён бўлади. Бу борада жаҳон тарихида соҳибқирон билан беллаша оладиган шахслар кам топилади.

II

Европа ва Америкада жаҳон тарихида ўтган тўртта шахсни ёнма-ён келтиришни яхши кўрадилар. Бу шахслар Александр, Атилла, Чингизхон ва Тамерлан (Амир Темури)-лардир. Дарвоқе, француз олими Рене Груссенинг 1939 йилда Парижда нашр этилган каттагина китоби худди шундоқ: "Сахро салтанати. Атилла, Чингизхон, Тамерлан" деб аталган эди. Яқинда, Америка Қўшма Штатларидаги Вашингтон университетида "Амир Темури даврида маданий ҳаёт" мавзусида маъруза қилганимда айнан шу мавзу ҳақида тўхталишга тўғри келди. Тўғри, юқоридаги сиймоларни фавқуллода саркардалиқ фаолиятлари бирлаштириб туради. Ҳа, улар ўз отлари билан жаҳонгирлар эдилар.

Мана шу ерда, тарихшуносликда ушбу шахсларга баҳо беришда бир ёқламаликка йўл қўйилаётганини, диққат асосан ҳарбий юришларга қаратилаётганини айтиб ўтиш жоиз.

Соҳибқироннинг улардан том маънода катта фарқи борлиги кўп ҳолларда эътиборга олинмайди. Масалан, саркардалик юқоридаги жаҳонгирлар ҳаётининг маъно-мазмуни, ўзагига айланган бўлса, Амир Темур кўп қиррали фаолиятининг бир қаноти, холос.

Соҳибқироннинг юқоридаги буюк шахслардан фарқи ҳақида кенгроқ тўхталиш лозим деб ҳисоблайман.

Биринчидан, Амир Темур садоқатли фарзанд мақомида юртини мўғул босқинчиларидан озод қилди, пароканда бўлган Она Ватанини бирлаштирди, унинг камолини кўришга ошиқди; бундай шарафни юқоридаги жаҳонгирларга раво кўра олмаймиз.

Иккинчидан, у халоскор эди, унга Европанинг халоскори сифатида қаралиши тарих солномаларида қайд этилган. Унинг жаҳон майдонидаги фаолияти Европа Ренессансининг барқарор бўлиши ва ривожланишига катта ҳисса қўшди. Бир лаҳза агар усмонли турк империяси Европага бостириб бориши тўхтатилмаганда жаҳон майдонида қандай ҳол юз беришини ўйлаб кўрайлик...

Учинчидан, бунёдкор эди, ундан қолган ёдгорликлар ҳалиҳануз жаҳон аҳлини ҳайратта солиб келмоқда. Бу борада биров соҳибқирон олдига туша олмайди. Мовароуннаҳр, Хуросон, Озарбайжон, Хоразм ва бошқа музофотларда тикланган турли иморату иншоотлар, масжиду мадрасалар, боғу саройлар, кориз ва ҳоказоларни эслайлик. Эҳтимол, Искандар Зулқарнайн бир қадар Амир Темурга яқин келиши мумкин, чунки у ҳам шаҳарлар бунёд қилган, масалан, Ўрта Ер денгизи бўйидаги Искандария шаҳри унинг номи билан боғлиқдир.

Тўртинчидан, Амир Темур чинакамига илму фан ҳомийси эди, илму ҳунар, санъатнинг қадрига етарди. Илм кишини, ҳунар аҳлини, қўлидан бунёдкорлик иши келадиган ҳар бир одамни қўллаб-қувватлар, ғамхўрлик кўргизиб Самарқандга олиб келарди. Бу маънода ҳам у монанди йўқ бир сиймо ҳисобланади. Амир Темур маданиятимизнинг юксак поғоналарга кўтарилишида бемисл хизмат кўрсатган зотдир. Унинг улуғ салтанати туфайли илму фан, маданиятда Шарқ уйғониш даври бошланди. Тасаввур қилайлик: Амир

Темур дунёга келмаганда, бугунги ўзбек маданияти барпо бўлармиди? Жаҳон меъморчилигининг ноёб дурдоналари бўлган Самарқанд, Шаҳрисабз ва бошқа шаҳарлар қад ростлармиди? Мирзо Улуғбек, Ҳусайн Бойқаро, Алишер Навоий, Заҳриддин Муҳаммад Бобурлар бугунгидек дунё маданиятининг порлоқ сиймолари сифатида кўнгилларимизни тоғдек кўтариб, ғуруримизга ғурур қўшармиди?.. Мана шуларни ўйлаганда Аллоҳ соҳибқирон Амир Темур зиммасига нечоғлик улуғ вазифалар юклаганини юрак-юракдан ҳис қиласан киши...

Бешинчидан, Амир Темурнинг номи ниҳоятда диёнатли, иймони бутун, қалби пок, покиза бир хонадон соҳиби сифатида машҳур. У оилага садоқат кўргизишда монанди йўқ зот эди, унда ўн тўққизинчи аср тушунчасидаги ҳарам зинҳор бўлмаган, унинг кўнглига Аллоҳ меъёр туйғусини жойлаганди, нафсни жиловлай билишнинг уддасидан чиқа оларди. Донишманд ота, суюкли ёр, мард ва шерюрак валлакат зот, аҳли аёлига меҳрибон Амир Темур миллатимизнинг комил инсонларидан бўлиб, унинг фарзандлар тарбияси ҳақида кўрсатган намхўрликлари таҳсинларга лойиқдир.

Ҳар бир нарса қиёсда билинади деганларидек, жаҳонда айрим подшоҳларнинг ўз заифаларини қийнаб, азоб бериб ўлдирганлари тарихдан яхши маълум. Амир Темур эса хотинлари, қизлари, набираларига атаб боғлар барпо қилди, уларни асраб-авайлади, маслаҳатларига қулоқ осди. Маҳди улё Сароймулкхонимни, бутун умри давомида соҳибқироннинг энг яқин маслаҳатчиси бўлган, том маънода вазири дегулик катта хонимни юксак обрў-эътиборга, мартабага эришгани учун ҳам юртда "Бибихоним" деб улуғлардилар. Бу биргина мисол, холос.

III

Маълум маънода, биз Амир Темурнинг Александр Македонский, Атилла ва Чингизхон сингари жаҳонгирлардан ажралиб турадиган фазилатлари-ю миллат олдидаги хизматларини кўриб чиқдик. Бу исбот талаб қилмайдиган ҳақиқатдир. Энди табиий савол туғилади: хўш, бугун ис-

тиқлолимизга ўн икки йил тўлаётган, мустақил мамлакатда тарихни янгича кашф этиш давом этаётган, янгича қарашлар пайдо бўлаётган бир пайтда жаҳонда биз ҳақимизда нима дейдилар?

Шу ерда Президент Ислоҳ Каримовнинг Шаҳрисабзда Амир Тему́р ҳайкалининг очилиш маросимида сўзлаган нутқини эслаш ўринлидир. "Минг афсуским, кўп йиллар давомида мустабид босқинчи мафкура даврида бизни Амир Темурдек буюк бобомиздан, бой ўтмишимиздан айириб, халқимизнинг маънавиятини, ғурурини, ифтихорини ерга урмоқчи бўлдилар, — деган эди Президент. — Юртимизда, жумладан, Шаҳрисабзда бевосита соҳибқироннинг саъй-ҳаракатлари билан бунёд этилган тарихий обидалар харобага айлантирилди. Ҳатто ул зот ва авлодларининг қабр-мақбаралари ҳам "илмий тадқиқотлар"ниқоби остида талон-торож этилди, топталди". Бу босқинчи мафкуранинг узоқ йиллар давомида Амир Темурга, демакки тарихимизга бўлган муносабатини яққол кўрсатиб турибди. Турли китобларда, дарслик ва энциклопедияларда, оммавий ахборот воситаларида атайлаб нотўғри, асосан, қораловчи маълумотлар кўплаб чоп этилди, тарғибу ташвиқ қилинди. Яна ҳам даҳшатлироғи, бу маълумотлар урчиб жаҳон ахборот воситаларига кўчиб ўтди ва бу жараён ҳали-ҳануз давом этиб келмоқда.

Мисолларга мурожаат қиламиз. Тасаввур тўлароқ бўлиши учун авваллари нашр этилган китобларни варақлаймиз. Мана, қўлимизда 1901 йилда босиб чиқарилган Ф.А. Брокгауз ва И.А. Ефронларнинг машҳур "Энциклопедик луғат"и ўттиз учинчи томи. "Тему́р (Тамерланъ), — деб ёзилади унда. — Жаҳоннинг буюк жаҳонгирларидан бири. 1336 йил 11 мартда(?) Бухоро хонлигида ёки унинг чеккароғида Кеш (ҳозирги Шаҳрисабз)да туғилган. Турклашган барулас деган монгол қабиласидан... ("Турклашган барлос қабиласи" деган ибора ана шундай пайдо бўлди. Аммо бу фикр қаердан олинганлиги айтилмайди). Тему́р Чингизхондан катта билим соҳиби эканлиги билан ажралиб туради. ...Тему́р ўз она (турк) тилидан ташқари форс тилини ҳам биларди. ...Ўзи фаол иштирок этиб қурдирган бино-иморатлари кўп. Уларда

(Темурнинг) нозик диди, санъатни теран англаши кўриниб туради..."

Ўттиз томлик "Британника энциклопедияси" (1902) 23-томида шундай таъриф берилади: "Темур. Темур Бей ёки Темур Ланг, "Оқсоқ Темур" — бузилиб Тамерлан бўлган — машҳур Шарқ жаҳонгири... Унинг отаси Тарағай барлос қабиласининг бошлиғи бўлган" (399-бет). Шу китобнинг учинчи томида Бобур ҳақида ўқиймиз: "Бабер. Заҳири-аддин Муҳаммад. Номи йўлбарс ёки Бабер, Ҳиндистоннинг машҳур жаҳонгири ва Мўғул (?) сулоласи асосчиси... Чингизхон ва Темурнинг авлоди".

"Оксфорд Референс дикшионери" (1986) китобининг саккиз юз ўттиз саккизинчи бети: "Тамерлан (вафоти 1405), Темур ленк ёки ланг (Оқсоқ Темур), 14 аср охири — 15 аср бошларида Осиёнинг катта қисмини забт этган монгол подшоҳи. Ҳиндистонда мўғул сулоласига асос солган..." (Ана холос! — М.А.) "Бабури (1483—1530) Тамерланнинг авлоди бўлган биринчи Мўғул императори. (!) У 1523 йилда Ҳиндистонга бостириб кириб, Оксусдан Патнага қадар жойларни забт этди..."

Нью-Йоркда нашр этилган "Ўқувчининг безакли энциклопедияси" (1989): "Тамерлан. Тамбурлейн ёки Таймур ҳам дейишади (?). Монгол жаҳонгири. У ўзининг кўчманчи ўрдасини Марказий Осиёдаги пойтахти Самарқанддан то Эрон, Туркия, Россия ва Ҳиндистонгача бўлган катта майдонларга бошлаб борди..." Бобур ҳақида: "Ба-бер ёки Ба-бар ёки Ба-бур, асил исми Заҳириддин Муҳаммад. Ҳиндистоннинг монгол жаҳонгири. Чингизхон билан Тамерланнинг авлоди... Ҳиндистонда 1857 йилгача ҳукм сурган мўғул сулоласига асос солди..."

"Колумбия энциклопедияси" (1993) бундай ёзади: "Тамерлан ёки Темур — Монгол жаҳонгири... Самарқандга яқин Кешда туғилган. Унинг ижобий ютуқлари одамлар учун санъат, адабиёт, илм-фан ва бунёдкорлик ишларини қўллаб-қувватлаш билан боғлиқдир..." "Бабури (турк.-йўлбарс) Ҳиндистондаги мўғул империяси асосчиси... У Тамерлан ва Чингизхон авлоди..."

Энди ўттиз томлик "Янги Британника энциклопедияси"га назар ташлайлик. Шунини айтиш лозимки, ушбу нашр илк марта 1768 йилда амалга оширилган. Биз 1994 йилда чиқарилган ўн бешинчи нашри ҳақида сўз юритамиз. "Темур, Темур Ленк, ёки Темурленк (туркча: "Темур оқсоқ"). Инглизча: Тамерлан ёки Тамбурлейн, Ислом динига мансуб турк жаҳонгири... Асосан, ваҳшиёна урушлари туфайли эсланади..." "Бабур (Арабча: йўлбарс) Ҳиндистонда мўғул сулоласи асосчиси ва императори, монгол жаҳонгири Чингизхоннинг, шунингдек, Темурнинг авлоди..."

"Рендом Хаус вебстерс" (Нью-Йорк, 2000 йил): "Тамерлан (Темур Ленк) — Жанубий ва Ғарбий Осиёдаги тартар жаҳонгири... Самарқандда ҳокимлик қилган. Яна уни "Тамбурлейн, Таймур, Темур" деб ҳам атайдилар..." Бобурни бу ерда ҳам мўғул сулоласи асосчиси деб таърифлайдилар.

1829 йилдан биринчи марта нашр қилина бошлаган ўттиз томлик "Американа энциклопедияси"нинг 2001 йилдаги нашрини варақлаймиз. "Темур... Чингизхон империясини тикламоқчи бўлган Марказий Осиёлик жаҳонгир... Турклашган монгол барлос қабиласига мансуб..." "Бабур, Ҳиндистонда мўғул сулоласи асосчиси. "Йўлбарс" маъносини бергувчи монголча сўздан Бабар ёки Бабер ҳам дейишади. Чиватой турк бўлган Бабур Темур (Тамерлан) ва Чингизхон авлодидир..."

Фикримизча, жаҳон афкор оммаси тез-тез фойдаланиб турадиган юқоридаги китоблардан келтирилган мисоллар етарли деб ўйлаймиз. Чамаси, мазкур нашрларни тайёрлаганлар қўл остида мавжуд бўлган манбаларни бошқаларига солиштириб ўлтирмай фойдаланибгина қўя қолганлар. Йўқ эса, Амир Темур айна бир пайтда ҳам монгол, ҳам турк, ҳам тартар(яъни Олтин Ўрда, оқибатда — монгол) жаҳонгири бўлармиди? Исми ҳам Тамерлан, Тамбурлейн, Тимурленк, Таймур, Темур, Темур оқсоқ ва ҳоказо шаклларда берилармиди? Ҳатто, бундан уч йилгина олдин Нью-Йоркда чиққан юқорида келтирилган нашрда, унинг номи "Тамерлан" деб олинади, кейин "Темур деб ҳам атайдилар" деб таъкидланади. Унинг номини "Темур" ҳам деб аташар эмиш! Ёқангни

ушлайсан киши. Ҳолбуки, жаҳонда кенг тарқалган Клави-хонинг машҳур китобида Кастилия (Испания) элчиси олти юз йил аввал айна шунга эътибор бериб, авлодларни бундай огоҳлантирган эди: "...Тамурбекнинг ҳақиқий исми Тамурбек, зинҳор биз атаб юргандай "Таморлан" эмасдир. Тамурбек — темир бек (сенъор) деганидир. Таморлан (деган ном) бек шаънига тўғри келмайди, агар уни камситмоқчи бўлсалар шундай атайдилар, чунки Таморлан — оқсоқ деганидир..." (Руи Гонсалес де Клавихо. "Самарқандга Темур саройига саёҳат кундалиги". И.С. Мирокова таржимаси, М., 1990. 69-бет)

"Американа энциклопедияси"даги мақола Жон Эндрю Бойл (Манчестер университети) қаламига мансубдир. Муаллиф қандай манбалардан фойдаланганлиги ҳам ўқувчиларимиз учун қизиқ бўлиши табиий. Мақола учун маълумотлар Жин Ду Бекнинг "Буюк император Тамерланнинг тарихи" (1597), Рене Груссенинг "Саҳро салтанати" (1970 йил нашри), Беатриса Манзнинг "Тамерланнинг давлати ва парвози" (1989), Давид Николенинг "Монгол саркардалари: Чингизхон, Қубилайхон, Хулагу, Тамерлан" (1990), Георгий Вернадскийнинг "Монголлар Россияда" (1953) китобларидан олинган... Кўриниб турибдики, муаллиф асил манбалардан йироқ, учинчи-тўртинчи манбаларга мурожаат қилган. Тасаввур учун биргина мисол келтирдик, холос.

Хуллас, бундай қаралса, Амир Темур ва Заҳириддин Муҳаммад Бобур ҳақида ким нима билса шуни ёзавергандай таассурот қолади. Нима учун, Цезарь, Искандар, Чингизхон ёки бошқалар ҳақида жаҳонда ҳамма энциклопедияларда бир хил маълумотлар берилиб, номлари ҳурмат билан бир хил ёзилади-ю Амир Темур ҳақида худди Клавихо айтгандай, камситмоқчи бўлгандай хилма-хил номлар, таърифлар келтирилади?.. Эҳтимол, бу атай ўқувчини чалғитиш учун қилинар?.. Бундай муносабатга ортиқ йўл қўйиб бўлмаслигини англаб етишимиз керак. Назаримизда, маҳсус шу масалага бағишлаб халқаро конференция ўтказиш ва Амир Темурга унинг Ватанидаги янгича қарашлар замиридан келиб чиқиб, ягона нуқтаи назарни барқарорлашти-

риш, бирхиллаштириш (идентификациялаш), соҳибқирон исмини "Амир Темур" шаклида тўлиқ олиш ва жаъми ахборот воситаларида бир хил берилишига, илмий муомалага киритилишига эришиш лозим.

IV

Ю қорида кўрилдики, Амир Темур ва Заҳириддин Муҳаммад Бобурга нисбатан "монгол" тушунчасини кўп ишлатадилар. Шарафиддин Али Яздийнинг "Зафарнома"си 1722 йилда Парижда "Мўғуллар ва тартарлар императори буюк Тамерлан, яъни Темурбекнинг тарихи" сўзлари билан нашр этилган эди... Бу борада кўп баҳслашиш, далиллар келтириш мумкин.

Даставвал Амир Темур шахсиятини олиб кўрайлик. У шаҳрисабзлик турк амири эди. Чингизхон босқини пайтида ва ундан ҳам авваллари Мовароуннаҳрда, жумладан, Шаҳрисабзда турклар яшарди. Масалан, "Туркийи Ҳиндистоннам, ҳиндавий гўям чу об" (Ҳиндистонлик турк бўлсам ҳам, ҳиндчани сувдай биламан) деб фахр билан ёзган Хусрав Дехлавийнинг отаси шаҳрисабзлик турк амири Сайфиддин Маҳмуд шу босқин туфайли Ҳиндистонга кетишга мажбур бўлган эди. Амир Темур ана шундай заминда, қадимий шаҳарда дунёга келди. Эслатиб ўтиш жоизки, Туркистонда чингизий хонлардан энг биринчи бўлиб исломни қабул қилган киши Тармаширин (1326—1334) бўлди, шундан кейингина мўғуллар хондан улги кўтариб мусулмонликни қабул қила бошладилар. Ҳолбуки, бу пайтда Амир Темурнинг отаси Амир Тарағай юртда тақводор мусулмон сифатида ном қозонган, машҳур шайх Шамсиддин Кулол муриди бўлиб, Шарафиддин Али Яздий сўзларига кўра: "...уламо ва сулаҳо ва муттақиларга мушфиқ ва меҳрибон эрди".

Абдулла Хотифийнинг "Темурнома" достонида соҳибқирон падари бузруквори "турк салотинларидан эрди.." деб таърифланган.

Амир Темур даврини синчиклаб ўрганган француз тарихчиси Рене Груссе ўзининг "Сахро салтанати" китобида шундай ёзади: "Темурийларнинг тарихчилари унинг ша-

жарасини Чингизхон сафдошларидан бирига ва ҳатто Чингизийлардан бирига олиб бориб улашга ҳаракат қилардилар. Аслида эса, у ҳеч қандай мўғул эмасди, у туркий эди." ("Амир Темур жаҳон тарихида". Т., 1996. 40-бет).

Беш марта Мўғулистонга юриш қилингандан сўнг бўлиб ўтган қурултойда Амир Темур шундай фармон қилади: "Беклар бўлак-бўлак ёзида кириб юрусунлар. Ҳар ердаким, билгайларким мўғулдин киши бор, анда бориб мўғулдин бир кишини тирик қўямасунлар!.." ("Зафарнома". Т., 1997. 125-бет.) Ҳатто Шарафиддин Али Яздий гўё шуни таъкидламоқчи бўлгандек, "Зафарнома"нинг бир бобини: "Ҳазрат соҳибқирон қурултой қилиб, яна баҳодир ва бекларни Мўғулистонга йибаргониким, ҳар ерда мўғул қолгон бўлса, мусаххар қилиб келсунлар" деб номлайди.

Чиндан ҳам, у мўғул эмас, турк амиридир, Туркистон фарзандидир, бу исбот талаб қилмас ҳақиқатдир. Шу ҳақда фикр юритганда, қуйидаги икки жиҳатни ҳам эсда тутиш ўринлидир, деб ҳисоблаймиз..

Биринчидан, у юрт бошига келганда, ўзини хон деб атамади, балки чингизий Суюрғатмиш ўғлонни хон қилиб кўтарди, ўзи амирлик рутбасида қолди. Агар у мўғулдан чиқиб, Чингизхон авлоди бўлганида бундай қилишига эҳтиёж туғилмасди. "Амир" мавқеидан кўра "хон" мартабаси юксаклиги аён, албатта. Аммо у инсофли ва диёнатли зот эди, шунинг учун бундай қилолмасди.

Иккинчидан, у чингизийларга қандайдир яқинлигини, дахлдорлигини таъкидлаш учун — ўша давр таомили шундай эди, — чингизий Қозон Султонхон қизи Сароймулкхонимга уйланди ва Чингизхон авлодига "кўрагон" (куёв) бўлди, ҳатто фарзандларининг ҳам шундай мавқега эга бўлишлари учун курашди. Бу анъана набира, эвара-чевараларда ҳам давом этди. (Масалан, Бобурнинг отаси Умаршайх Мирзо Мўғулистон хонининг қизи Қутлуғ Нигорхонимга уйланган ва кўрагон бўлган эди.) Соҳибқироннинг бунга нечоғлик аҳамият берганлигини шундан ҳам билиш мумкинки, давлат тангаларида доим ихлос билан "Амир Темур" сўзлари ёнида албатта "Кўрагон" каломини зарб қилдирадди.

Шарафиддин Али Яздий "Зафарнома" муқаддимасида Чингизхон билан Амир Темур ўртасидаги фарққа тўхталиб, шундай ёзади: "Чингизхон қайси шаҳар ва вилоятниким босиб олган бўлса, на ул жойдан асар қолди-ю, на улусидан хабар... Ҳазрат соҳибқироннинг бахтиёр замонида фатҳ этилган жойлар эса, низочилар ва душманларнинг ихтиёридан бутунлай чиқди ва ...аҳволи олдингисидан ҳам анча яхшироқ ва ободроқ, халқи эса тинч ва хурсанд бўлди...

...Дарҳақиқат, устунлик ва истилодан мақсадлари фақатгина дунёвий ҳой-ҳавасга ва бу олам ўткинчи лаззатларига эришишдан иборат шахслар билан диндор, ишлари мақтовга сазовор ҳамда олам нишонли байроқни ўрнатишдан мақсади ислом (дини)ни юксалтириш бўлмиш кишилар ўртасида фарқ катта..." ("Амир Темур аждодлари", Т., 1992. 29-бет).

Улуғ тарихчимиз, икки миллат вакили, икки эътиқод соҳиби, икки тупроқ фарзанди, зиммасига юклатилган вазифасига кўра мутлақо бир-бирига ўхшамаган икки сиймо ҳақида фикр билдириб, улар орасида "фарқ катта"лигини айтганда, шубҳасиз, мутлақо ҳақ эди.

Амир Темурнинг ўзи турк амири бўлиб турганда, унинг бешинчи авлоди Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг куппакундузи монгол жаҳонгири бўлиб қолиши, "Буюк Мўғуллар империяси"га асос солиши яна ҳам қизиқ. Юқорида келтирилган нашрларнинг қарийб барчасида Бобурга шундай таъриф берилади. Бу борада чуқур изланишлар олиб бораётган таниқли олим Сайфиддин Жалиловнинг гувоҳлик беришича, ҳатто Акбаршоҳ замонида ҳам бобурийларни ҳеч ким "Буюк Мўғуллар" деб атамаган, "туркий давлат" тушунчаси муқим экан. "Француз ёзувчиси Флора Анна Стил, — деб таъкидлайди олим, — "Бобурхон" романининг кириш сўзида овруполиклар Бобуршоҳ сулоласини "Буюк Мўғуллар" деб хато айтиб келаётганини таъкидлайди". (С. Жалилов. "Бобур ва Юлий Цезарь". Т., 2001. 23-бет).

Яқинда Ўзбекистон халқ ёзувчиси Пиримқул Қодиров билан суҳбатда ҳам Бобур ва бобурийларга нисбатан мана шундай адолатсизлик ҳақида гап кетди. Германиялик тарих-

чи олим Хельмут Ланг Ўзбекистонда бўлган вақтида адаби- миз билан учрашган ва айнан шу мавзуда сўз юритган экан- лар. Хорижлик олим билан машҳур адабимизнинг бу адо- латсизликни тиклаш йўлларини бирга излашга келишганла- рини эшитиб жуда мамнун бўлдим.

Ростдан ҳам, вақти келди. Адолат тикланиши даркор, ҳар бир нарса ўз номи билан аталиши лозим. Бу билан авлодлар шуғулланишлари керак.

V

*А*мир Темур ҳақида турли тилларда жуда кўп китоб- лар ёзилганлиги ҳақида сўз юритган эдик. Олти юз йиллар- дан бери соҳибқирон ҳақида китоблар ёзилади, илмий тад- қиқотлар яратилади. Ҳали-ҳануз бу ҳаракат тўхтамаган, ак- синча кучайгандан кучайиб, улуғ сиймога қизиқиш ортгандан ортиб бормоқда. Амир Темур библиографиясини яратиш энди темуршуносларимиз олдида турган энг долзарб маса- лалардан бири бўлиб қолди.

Яқинда АҚШда ижодий сафарда бўлиб, Вашингтон уни- верситети кутубхонасида Амир Темур ҳаёти ва даврига оид китоблар бор-йўқлиги билан қизиқдим. Кутубхонада мен излаган китоблардан олтмиш саккизта ном борлиги аниқ- ланди. Уларнинг ичида илмий тадқиқотлар, драмалар, ро- манлар, тарихий асарлар таржималари, опералар ва ҳока- золар ҳақида маълумотлар тўпланган. Биз, албатта, айрим асарлар ҳақидагина тўхталиб ўтамиз.

Дарҳақиқат, Амир соҳибқироннинг бемисл ҳаёти жуда кўп ижодкорлар кўнглига илҳомлар солган экан. Машҳур инглиз драматурги Кристофер Марлонинг 1587 йилда "Буюк Тамбурлейн" (асл номи шундай) деган драматик асар ёзган- лиги бизга маълум. Бу асар ҳозиргача кўп марта нашр қилин- ган албатта, турли тилларда жарангламоқда. Аммо асарнинг илк нашрини кўрмоқ ҳамиша кишига аллақандай завқ ба- гишлайди. Биз кутубхонада наинки асарнинг 1590 йилда амалга оширилган илк нашрини, — унда Амир Темурнинг портре- ти ҳам берилган, — балки кейинги 1597, 1605, 1606 йилларда-

ги нашрларини ҳам кўришга муяссар бўлдик. Драма "Илк инглиз тилидаги китоблар. 1475—1640" сериясида нашр этилган.

Одатда бирон тарихий шахс ҳақида, қайси тилда бўлмасин, бадиий асар ёзилар экан, бу ўша шахснинг фавқулодда сиймо эканлигини, унинг миллат доирасини ёриб жаҳон сарҳадларига юз бурганлигини кўрсатади. Амир Темуր ана шундай нодир шахслардан бири эканлиги бугун жумла жаҳонга аён. Биз Вашингтон университети кутубхонасида сақланаётган Амир Темуր ҳақидаги яна Англия тупроғида яратилган, ҳали бизга маълум бўлмаган янги трагедияга дуч келдик. Бу 1681 йилда ёзилган ва саҳнага қўйилган Чарлз Саундерс деган адибнинг "Буюк Тамерлан" асаридир. Асар даставвал "Драманинг уч асри. Англия. 1642—1700", кейинроқ "Англия ва Америка саҳна асарларининг уч асри. 1500—1830" серияларида нашр қилинган. Беш пардалик олтимиш беш саҳифадан иборат бу трагедияда Тартария императори Тамерлан, Турклар императори Боязид, Амир Темуր ўғиллари Арзанес билан Мандрикард, шунингдек, Одмар, Абдалла, Аксалла, Занчес (бу исмлар албатта тўқима) каби аъёнлар иштирок этади. Асарда аёллар образлари ҳам бор, булар Боязид қизи Астерия, Мандрикард хотини Испатия ва Астерия канизаги Заидалардир. Қизиқ жойи шундаки, муаллиф ўз асарига: "...Бу трагедия ғоясини "Тамерлан билан Астерия" деб аталадиган сўнги романимдан олиб яратдим." деган сўзларни илова қилади. Демак, унинг юқоридаги номда романи ҳам бўлган. Аммо бу роман ҳақида изланишларимиз ҳозирча бирор натижа бермади.

Бизга номаълум бўлган асарлардан яна бири Самуил Кларкнинг (1599—1682) "Буюк Тамерланнинг ҳаёти" китоби бўлиб, 1653 йилда Лондонда "Илк инглиз тилидаги китоблар. 1641—1700" сериясида нашр этилган. Китоб Амир Темурунинг Хитой подшоси мосолик Диюк, Буюк турк Боязид, Миср султони, Эрон шаҳаншоҳи ва бошқалар билан олиб борган жанглари таърифларига бағишланган, унда мулоҳазакорлик, олийҳимматлилик, меҳрибонлик, озодлик, адолат, итоаткор-

лик, шижоат ва шавкат сингари инсоний фазилатлар ҳақида сўз боради.

Ўша пайтларда Амир Темур шахсига бўлган қизиқиш жуда ҳам кучли эканлигини "О.С." деган ҳарфлар билан имзолаган номаълум муаллифнинг 1664 йилда Лондонда бо-силган бир юз олтимиш саккиз саҳифалик китобидан ҳам билса бўлади. Китобда Венгрия графи Николас Серининг одоби-ю сийратидан ҳикоя қилинади, уни албан халқининг қаҳрамони Скандарбег (Георг Кастриоти) ва Тамберлайн билан қиёсланади. Муаллиф Амир Темурни "турк" деб ёзар-кан, унинг (турк) тартиб-интизомини, фаолиятини намуна сифатида келтиради.

Кутубхонада мисрлик Муҳаммад Жамолиддин Рамадий-нинг драмаси, покистонлик Азиз Баҳорий, Азиз Аҳмад, Раҳи Аслам сингари адибларнинг романлари, Аҳмад Ҳасан До-нининг (Покистон) "Темур мероси" номли, шунингдек, Ал-Сайид Фараж (Миср), Муҳаммад Аҳмад Паноҳ (Эрон) ларнинг илмий-маърифий китоблари ҳам сақланмоқда. Улар-нинг бари Амир Темур ҳаёти ва фаолиятидан ҳикоя қила-ди. Барчаси тўлиб, бойиб бораётган темурнома саҳифала-ридир.

VI

Соҳибқирон ҳаётини ўрганишда у ҳақда ёзилган ва ёзилаётган асарларнинг аҳамияти бениҳоя каттадир. Бу бо-рада, айниқса, бевосита унинг номи билан боғлиқ, унинг ўзи ёзган "Тузуқлар"нинг бебаҳо манба эканлиги кундан ҳам равшан. Ушбу ёдгорлик Амир Темур шахсияти ва унинг даври ҳақида, давлат тузилиши ва салтанат юритиш хусу-сида, ўша давр об-ҳавоси, умуман одамлараро муносабат-лар тўғрисида кенг тасаввур бера оладиган ноёб дурдона асардир. Амир Темур салтанати соҳибқироннинг ижоди эди, ана шу салтанат ва унинг қонунлари ҳаёт талаби билан ду-нёга келди, "Темур тузуқлари" эса барчасининг ифодаси сифатида пайдо бўлди. Ҳа, чиндан ҳам "Тузуқлар" замон

талаби ва зарурати билан яратилгандир. Буни албатта салтанатни тузган, давлат бошқариш заҳматларини ўз бошидан кечирган Амир Темур сингари одамгина билади, бу ҳақда китоб ёзиш шундай одамнинггина қўлидан келади. Бу ерда шубҳа бўлиши мумкин эмас.

Илмда "шубҳа усули", яъни ҳар бир нарсага унинг чин ёки сохта эканлиги ҳақида мулоҳаза қилиш, ўйланиш, гумонга бориш, такрор-такрор ақл тарозисидан ўтказиш, шундан кейингина ҳақиқатни юзага чиқариш усули ҳукмрондир. "Темур тузуклари" ҳақида ҳам, илм аҳли ўртасида ҳар бир нодир асар устида бўладигандек, (масалан, ҳалихануз бутунги кунда Вильям Шекспирники деб ҳисобланаётган машҳур трагедиялар ҳақиқатда Шекспир томонидан ёзилганми, ёки бошқа биров ёзиб, кейин унга нисбат берилганми, айрим асарлар Кристофер Марло иштирокида ёзилган бўлса керак, қабилда баҳслар юради, лекин жаҳон афкор оммаси назарида бу асарлар шубҳасиз улуғ драматург Вильям Шекспир қаламига мансубдир) асар чинми ёки сохта, ким томонидан ёзилган, қачон ёзилган сингари турли фикрлар эшитилиб қолади. Ҳатто, даставвал "Асарнинг муаллифи маълум эмас..." деб фикр билдирган академик Бўрибой Аҳмедов ҳам узоқ мулоҳаза ва мушоҳадалардан кейин "Амир Темурни ёд этиб" китобида шундай ёзганди: "Тузукоти Темур"нинг ҳақиқий тарихий асар эканлигини Низомиддин Шомий ва Шарафиддин Яздий "Зафарнома"ларидаги маълумотларни қиёслаш орқали билиш мумкин. Хуллас, унинг Амир Темур томонидан ёзилганлиги шубҳасиздир" (32-бет).

Умуман, ушбу нодир асар муносабати билан олимларимиз (Ҳабибулла Кароматов, Омонулла Бўриев ва бошқалар)нинг билдирган ўринли мулоҳазаларини эътиборга олган ҳолда, асарнинг асил туркий нусхасини излаб топиш, кейинчалик кўчиришда котиблар томонидан киритилган "таҳрир"лардан тозалаш, унинг танқидий матнини яратиш те-мурушунослигимиз олдидаги долзарб масалалардан бири бўлиб қолмоқда.

Яқинда атоқли темуршунос аллома Асомиддин Ўринбоев билан суҳбатлашиб қолдик. Суҳбатимиз Амир Темур таваллудининг 670 йиллиги муносабати билан амалга оширилажак ниятлар устида борди. Табиийки, сўз "Темур тузуклари"га келиб қолди. Шунда устоз аллома бағоят ўринли фикр билдирди: "Темур тузуклари"дай асар борлигининг ўзи катта ҳодиса, у тарихимиз, маданиятимиз зарварақларидан бири бўлиб қолиши шубҳасиздир. Уни ўрганишни давом эттиришимиз керак".

Ўзбекистон халқ ёзувчиси Пиримқул Қодиров тарихий мавзуларда илҳом билан қалам тебратиб келаётган севимли адиб ва олим сифатида халқимиз ҳурматини қозонган. Унинг қайта-қайта нашр бўлган, кўп тилларга таржима қилинган, шунинг билан тарихимиз ҳақидаги ҳақиқатни бошқа элларда тарғибу ташвиқ этган қатор романлари маълуму машҳур. Шуниси қувончлики, устоз адиб кейинги пайтларда тарихимизнинг нозик нуқталари ҳақида чуқур илмий таҳлилга эга мақола ва бадиалар ёзмоқда. Масалан, унинг "Тил ва эл", "Темурийлар давридаги тил муаммолари" каби илмий бадиалари ўқувчида катта қизиқиш уйғотади. Сўнгги бадиа "Темур тузуклари"га бағишланган.

Бадиада "Тузуклар"нинг Амир Темур томонидан яратилган ноёб бир тарихий, лисоний ва адабий ёдгорлик экани таъкидланади.

Адиб соҳибқироннинг ўзи ҳақида ёзилган асарлар ортиқча муболаға ва лофлардан холи бўлишини қатъий талаб қилганлигини, аниқликни яхши кўрганлигини айтиб ўтади.

Яқинда ушбу нодир асар — "Темур тузуклари"нинг яратилганига 600 йил тўлади. Бу жуда ҳам муҳим санадир. Фикримизча, Халқаро Амир Темур фонди, Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси, Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси, ЮНЕСКО ишлари бўйича Республика Миллий комиссияси ҳамкорлигида ушбу санага бағишлаб илмий-амалий анжуман ўтказилса мақсадга мувофиқ бўларди. Бу Амир Темур Кўрагон таваллудининг олти юз етмиш йиллиги олдидан қутлуғ қадамлардан бири бўлиб қолиши шубҳасиздир.

VII

*А*мир Темур чаманида ҳали сирлар кўп.

Самарқанд шаҳрида Амир Темур ҳайкалининг очилиши маросимида сўзлаган нутқида Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислоҳ Каримов илҳом билан: "Амир Темурни англаш — ўзлимизни англаш демакдир", деган эди. Албатта, бу узоқ жараён. Биз қадамма-қадам улур сиймо ҳаётини ўрганиб, моҳиятини англаб бормоқдамиз. Чиндан ҳам, Амир Темурни қанча теран англасак, ўзимизни шунча англаб ета-миз.

*"Халқ сўзи" газетаси,
2004 йил 11—12 март.*

БУЮК ОБИДА

*"Темур тузуклари" китобининг ёзилганига
олти юз йил тўлди*

1

*А*мир Темур Кўрагон тарих майдонида жавлон урган жаҳоншумул сиймолардан биридир. Биз унинг тарихига, фавқулудда шахсига, авлодлари фаолиятига қайта-қайта му-рожаат қилаверамиз. Тарихга юз буриб, қайси йўллардан юрмайлик, қачон бўлмасин, қаерда бўлмасин, йўлимиз ай-ланиб, барибир ушбу мўътабар зот ҳузурига олиб келаве-ради. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислоҳ Каримов 1996 йил 18 октябрда Темурийлар тарихи давлат музейи-нинг очилиши маросимида сўзлаган оташин нутқида бун-дай деган эди: "Кимки ўзбек номини, ўзбек миллатининг куч-қудратини, адолатпарварлигини, чексиз имкониятлари-ни, унинг умумбашарият ривожига қўшган ҳиссасини, шу асосда келажакка ишончини англамоқчи бўлса, Амир Те-мур сиймосини эслаши керак!.." Бебаҳо сўзлар! Такрор таъ-

кидлаш жоизки, Амир Темурни бизга қайтариб берган, бу борада ҳормай-толмай ҳақни қарор топтирган зот Президент Ислон Каримов бўлади. Ушбу улуғ хизматлари учун халқимиз ундан беҳад миннатдордир. Вақтлар келадики, авлодлар ҳали Соҳибқирон Амир Темур ҳаётининг ҳар бир кунини, ҳар бир лаҳзасини битта ҳам қолдирмай чуқур ўрганиб чиқадилар. Бунга биров мажбур этмайди, балки бу кўнгил эҳтиёжи, ҳаёт заруратига айланади.

Юқорида таъкидлаб ўтилганидек, соҳибқироннинг суронли даврини англаб етишда у ҳақда ёзилган ва ёзилаётган асарларнинг аҳамияти бениҳоя каттадир. Бу борада, айниқса, бевосита унинг номи билан боғлиқ, унинг ўзи қоғозга туширган "Тузуқлар"нинг бебаҳо манба эканлиги кундан ҳам равшан. Ушбу ёдгорлик Амир Темур шахсияти ва унинг даври ҳақида, давлат тузилиши ва салтанат юритиш ҳусусида, ўша давр оби ҳавоси, умуман одамлараро муносабатлар тўғрисида кенг тасаввур бера оладиган ноёб дурдона асардир. Амир Темур салтанати, таъбир жоиз бўлса, соҳибқироннинг ижоди эди, ана шу салтанат бобомизнинг машаққатли меҳнати билан бўй кўргизди, унинг қонунлари ҳаётий зарурат юзасидан дунёга келди, "Темур тузуқлари" эса барчасининг ёрқин ифодаси сифатида пайдо бўлди. Ҳа, чиндан ҳам "Темур тузуқлари" замон зарурати ва талаби билан яратилгандир. Буни албатта салтанат тузган, давлат бошқариш заҳматларини ўз бошидан кечириб, бу борада улкан тажрибалар орттирган, машҳур муаррих Низомиддин Шомий сўзи билан айтганда, "камолоту мартабаларга ўзининг етук саъй-ҳаракати ва жидду жаҳди билан эришган" Амир Темур сингари одамгина ёза олади, бу ҳақда китоб ёзиш шундай одамнинггина қўлидан келади. Бу ерда шубҳа бўлиши мумкин эмас. "Темур тузуқлари"ни мутолаа қилганда, унинг муаллифи нечоғлик юксак маънавият соҳиби эканлигининг шоҳиди бўламиз.

Ушбу нодир асар муносабати билан тадқиқотлар олиб боришган олимларимизнинг билдирган ўринли мулоҳазаларини эътиборга олган ҳолда, асарнинг асил туркий нусхасини излаб топиш, кейинчалик кўчиришда котиблар томонидан киритилган "тахрир"лардан тозалаш, "Темур тузуқ-

лари", "Тузуки Темурий", "Тузукоти Темурий", "Малфузоти Темурий", "Қиссаи Темур", "Темур қиссаси", "Зафар йўли", "Таржимаи ҳол" каби турлича номланиб келаётган нусхаларни бир-бирига муқояса этиб, асарнинг танқидий матнини яратиш темуршунослигимиз олдидаги долзарб масалалардан бири бўлиб қолмоқда.

II

*А*мир Темурнинг тарихий асарлар ва уларнинг ёзилишига муносабати, ҳаққоний бўлишига талабчанлиги таҳсинларга лойиқдир. Бу катта билимга эга бўлган, донишманд ва зукко инсоннинг муносабатидир. Шу жиҳатларга назар қилганда кўз олдимизда донишманд, закий инсон, теран ҳаётий тажриба соҳиби бўлган, келажак авлодларни ўйлаган, она юрт, мулку миллат учун куйиб-ёнган заҳматкаш инсон сиймоси туради.

Маълумки, Амир Темур милодий 1401 йилнинг 11 августда Низомиддин Шомийни ўз ҳузурига чақиртиради. Тарихчи бу ҳақда шундай ёзади: "...Гарчи ул зот қилган ишларининг бу абадиятга улангур давлатнинг бошланишидан тортиб, то ҳозирги кунгача бўлган тарихини онҳазрат учун ёзган бўлсалар ҳам, аммо улар(улар, чамаси, анчагина бор, улар ичида "Тузуқлар" ҳам бўлиши мумкин, лекин, афсуски, тарихчи ўзи фойдаланган асарлардан бирортасининг ҳам номини келтирмайди — М.А.) ҳали муносиб тарзда жамланиб, тақдим этилмаган экан; бу банд уларни йиғиб, ортиқча сўзлардан тозалаб, боб-боб қилиб тартиб беришга машғул бўлмаймен, лекин шу шарт биланки, такаллуфу безак бериш, лоф уриш зийнатидан ўзимни тиймаймен..."¹

Бу ерда соҳибқироннинг ўзи ва салтанати борасида ёзилажак асарга муносабати, асар қандай ёзилиши ҳақида тасавури жуда равшан, талаби эса юксак эканлиги аён бўлмоқда. Яъни, соҳибқирон давлати тарихи ёзилганда ортиқча такаллуфларга, лофу мақтовларга ўрин бўлмаслиги керак...

¹ Низомиддин Шомий. "Зафарнома". Т., 1996. 22-бет.

Ҳамма нарса фақат ҳаққоний ёзилсин... Шомий соҳибқирон сўзларини қўллаб-қувватлаб: "Яхши ва равон сўз улдириким, авом халқ унинг маъносини англамай, хос кишилар унга айб қўймағай.." дейди. Соҳибқирон билан муаррихнинг фикрлари бир жойдан чиқади. Амир Темурнинг: "Мен ана шундоқ сўзни хоҳлаймен!"¹, дея маъқуллаши бағоят ибратлидир.

Муаррихга, нима учун асар содда ёзилиши кераклигини тушунтирганда соҳибқирон, унинг жимжимадорликдан холи, содда бўлишини, чунки у кенг авом, халқ учун битилишини, кўпчилик томонидан ўқилишини назарда тутди: "Шу услубда ёзилган, ташбиҳ ва муболағалар билан оро берилган китобларда кўзланган мақсадлар ўртада йўқолиб кетади, — дейди давом этиб Амир Темур. — Агар сўз қоида-қонунидан насибадор бўлганлардан биронтаси маънисини фаҳмлаб қолса қолар, аммо қолган ўнтаси, балки юзтаси унинг мазмунини билишдан, мақсадга етишдан ожиз. Шу сабабли, унинг фойдаси барчага баробар бўлмайди..."² Бу сўзлар Амир Темурнинг умуман китоб аҳамиятини, илми, тарихни қанчалар қадрига етишини, чуқур англашини кўрсатиб турибди.

Низомиддин Шомийнинг "Зафарнома"си соҳибқирон ва унинг давлати ҳақида бевосита Амир Темур топшириғи билан ёзилган қутлуғ икки китобнинг бири эди, биринчиси Фиёсиддин Алининг "Ҳиндистон ғазовоти кундалиги" ҳисобланади. Ҳар икки китоб ҳам Амир Темурнинг назаридан ўтган ва маъқулланганлиги маълум. Фиёсиддин Алининг ёзишича, ушбу биринчи китобнинг битилиши ҳақида ҳумоюн ўрдудан махсус фармон чиққан бўлиб, унда тарих учун жаҳонгирнинг зафарли юришларидан айримлари таърифланиши, кейин Ҳиндистон юриши тасвирланиши лозимлиги айтилади. Ўшанда ҳам Фиёсиддин Али олдига услубда баланд-парвозликка берилмай, содда, ҳамма тушунадиган тилда ёзиш шарт қилиб қўйилади...³

¹ Низомиддин Шомий. "Зафарнома". Т., 1996. 23-бет.

² Юқоридаги китоб, 23-бет.

³ "Тамерлан". М., 1992. Стр. 193.

III

"Сўз қоида-қонуни" ҳақида теран фикр юритган Амир Темур бевосита ўзи китоб ёзганда бунга қатъий амал қилди ва шундай қатъият билан "Тузуқлар" иншосига киришди. Шунини айтиш лозимки, асар узоқ йиллар давомида қоғозга туширилган, вақт ўтиши билан бошланган матнга қайтилган, қисқартирилган, тўлдирилган, яна давом эттирилгандай таассурот қолдиради кишида. Араб олими Мазҳар Шихобнинг қуйидаги: "Эсдалиқлар ёзишни Амир Темур ҳокимиятга келишидан анча муддат олдин бошлаган..."¹ деган сўзларида жон бор кўринади. Эҳтимол, соҳибқирон ўзи ва салтанати тарихини, тўра-тузуқларни қоғозга туширишни бировга топширишни истамаган ёки бирон кишини шунга муносиб кўрмаган... Ўхшаш назият кейинроқ машҳур давлат арбоби ва муаррих Абулғозий Баҳодирхон билан ҳам юз берган эди, у миллат учун бағоят муҳим "Шажарайи турк" асарини ўзи ёзишга мажбур бўлган эди. Бу ҳақда Абулғозий асар сўзбошисида шундай сўзларни келтиради: "Бу тарихни (яъни, "Шажарайи турк" назарда тутилмоқда — М.А.) бир кишига таклиф қилди теб фикр қилдуқ. Ҳеч муносиб киши топмадуқ. Зарур бўлди. Ул сабабдин ўзимиз айтдуқ. Туркнинг масали турур: "Ўксиз ўз киндигин ўзи кесар", теган..."²

"Темур тузуқлари" буюк бобомизнинг жасоратларидан бири эди. Муҳтарам зотнинг кўпдан-кўп давлат ишлари тургани ҳолда, фурсат топиб, маданиятимизнинг кўрки бўладиган китоб ёзишдек бир заҳмату машаққатни ҳам ўз зиммасига олганлиги ҳайратланарлидир. Соҳибқирон китобини авлодлар учун ёзаётганини жуда яхши англайди. Бу бежиз эмас. Асрлар давомида асарнинг тиллардан тилларга таржима этилаётгани ва кенг тарқалаётгани, унинг устида турли тилларда тадқиқотлар олиб борилаётгани "Темур тузуқлари"нинг ҳаётий ва ҳаққоний оригинал асарлигини,

¹ У. Уватов. "Соҳибқирон араб муаррихлари нигоҳида". Т., 1997. 133-бет.

² Абулғозий. "Шажарайи турк". Т., 1992. 11-бет.

инсоният учун зарур эканлигини исбот қилиб турибди. Чунки Амир Темур яшаган давр, унинг қизгин фаолияти мана салкам етти юз йил ўтаётирки, жаҳонда ҳеч кимни бефарқ қолдирмайди, балки оҳанрабодай ўзига тортади, қизиқиш эса тобора кучайиб бормоқда.

IV

Ҳаётий ҳикматларга тўла "Темур тузуклари"нинг ноёб маърифий обида эканлигидан ташқари, Амир Темур сиймоси, саъжияси, руҳияти, табиати, бир сўз билан айтсак, бой шахсияти ва инсонийлиги ҳақида берган таърифлари жуда муҳимдир. Амир Темур "Тузуклар"да адолатни ҳимоя қилгувчи, сўзи билан иши бир, олижаноб, кечиримли, дов-юрак, қўрқмас, зўр тадбирлар соҳиби, моҳир саркарда, улур раҳбар сифатида намоён бўлади.

У золимлардан мазлумлар ҳаққини олишда жонбозлик кўрсатади, чунки яхши билади: мамлакат куфр илан туриши мумкин, аммо зулмга чидай олмайди. Ҳокимлару сипоҳдан қай бирининг халққа жабр-зулм еткизганини эшитса, уларга нисбатан дарҳол адолату инсоф юзасидан чора кўради. Яхшиларга яхшилик қилади, ёмонларни эса ўз ёмонликларига топширади... Давлат ишларининг тўққиз улушини кенгашга қўяди, фақат бир улушинигина қиличга қолдиради. "...Ғаним томонидан бўлган навкар бизга қарши қилич кўтарган бўлса, ўз юртининг тузини ҳалоллаган бўлади", — дейилади "Тузуклар"да. Амир Темур фикрича, ўз юртининг тузини ҳалоллаган навкар, у душман навкари бўлса ҳам, хурматга сазовор! Чунки, у ўз юртини ҳимоя қилди! Бирон навкар туз ҳақи ва вафодорликни унутиб, савашини вақтида ўз соҳибидан юз ўтириб, Амир Темур этагини тутмоқчи бўлса, соҳибқирон уни ўзига энг ёмон душман деб билади... Булар соҳибқироннинг энг танг вазиятларда ҳам адолат ва инсофни биринчи ўринга қўйишига ёрқин мисоллардир.

Соҳибқирон очиқ юзлилик, раҳму шафқат билан халқни ўзига ром этишни яхши биларди. Хирожни раиятдан калтаклаш ва савалаш йўли билан эмас, балки огоҳлантириш, қўрқитиш, тушунтириш йўли билан ундиришни тайинлар-

ди. Ҳамиша раият аҳволидан огоҳ эди, улуғларини оға қаторида, кичикларини фарзанд ўрнида кўрарди. Софдил кишилар, саййидлар, олимлар ва фозилларга даргоҳи доим очиқ эди. Ҳамиша адолатга талпиниб яшар, жабру зулмдан узоқроқда бўлишга интиларди. Бирон кимсанинг ҳаққи бўлса уни асло унутмасди. Ҳеч кимдан ўч олиш пайида бўлмасди. Кўнгли бузуқ, ҳимматсиз кимсаларни мажлисига асло йўлатмас, балки мажлисларида кейинини ўйлаб, олисни кўриб иш юритувчи, кекса ва тажрибали кишилар суҳбатидан баҳраманд бўларди... Чинакам дўст ҳақидаги қуйидаги сўзлар ҳам халқимиз ақл-идрокининг теранлигидан хабар беради: "Чин дўст улдирки, — дейди Амир Темур. — Дўстидан ҳеч қачон ранжмайди, агар ранжиса ҳам, узрини қабул қилади..."

"Темур тузуклари" ана шундай фалсафий умумлашмалар, ҳаётий хулосаларга бой қомусий асардир.

V

III тарихимизнинг дурдоналаридан бирини халқ орасида кенг тарғибу ташвиқ этишда жонбозлик кўрсатган олимларимизга миннатдорчилик билдириш ўринлидир. Шўролар тузуми даврида академик И. Мўминов "Тузуклар"нинг Н. Остроумов нашри (1894) факсимилесини эълон қилдирди (1968), Алихонтўра Соғуний ушбу нодир асарни она тилимизга қайтариб, таржима қилиб "Гулистон" журналида (1967) чоп эттирди. Бу "Темур тузуклари"нинг шўролар даврида амалга оширилган биринчи таржимаси эди. Ушбу қадамлар Амир Темур номи қатағон қилинган даврлардаги чинакам жасорат намуналари сифатида қадрланишга лойиқдир.

Мустақиллик йилларида "Темур тузуклари"ни ўрганиш, нафақат аслиятда, балки бошқа тилларда ҳам чоп эттиришда жиддий ишлар олиб борган олимларимиздан бири академик Бўрибой Аҳмедов бўлди. У асарнинг 1991, 1996 йиллар нашрларига батафсил сўзбошилар ездди, атрофлича изоҳлар илова қилди...

Асомиддин Ўринбоев, Ҳабибулла Кароматов, Ҳамидулла Кароматов, Ашраф Аҳмедов, Омонулла Бўриев, Ҳайдарбек

Бобобеков, Ҳалим Бобоев, Аҳмаджон Қуронбеков сингари заҳматкаш олимларимиз ҳам илмий тадқиқотлар яратдилар ва таржималарини эълон қилдилар. Ўзбекистон халқ ёзувчиси Пиримқул Қодировнинг бу борадаги сермазмун мақола ва эсселари ўқувчиларда катта қизиқиш уйғотмоқда...

Маълумки, "Темур тузуклари" икки мақоладан иборат. Биринчи мақола соҳибқирон ҳаётининг энг эътиборли воқеаларидан ташкил топди, улар тарих ҳужжатларига айланганликлари билан қадрлидир. Қисқа, содда тушунарли тилда иншо этилган воқеалар ўқувчиларнинг турли табақаларига бирдай англашиларилидир. Муҳими, бу воқеалар Фиёсиддин Али, Низомиддин Шомий, Шарафиддин Али Яздий асарлари сингари ишончли манбалардаги воқеаларга мос келади. Иккинчи мақола эса давлат қонунларидан, яъни тузуклардан ташкил топди. Бу тузуклар салтанатнинг барпо бўлиш йўлида, ҳаётнинг ўзи келтириб чиқарган ҳаётбахш қонунлар мажмуаси эдики, улар бутунги кунда ҳам улкан аҳамиятга эгадир.

Биринчи мақола қуйидаги сўзлар билан якунланади:

"Етти йиллик юришдан сўнг зафар ва нусрат билан Самарқандга қайтдим..."

Бу сана милодий 1404 йилнинг куз ойларига тўғри келади.

Демак, буюк обидамиз бўлган "Темур тузуклари"нинг ёзилганига олти юз йил тўлди. Бу маданиятимиз тарихида катта ҳодисадир.

Соҳибқирон қалами билан иншо этилган "Темур тузуклари" ёшлар қалбига бемисл ғурур жойлаб, уларни чинакам инсон қилиб етиштиришда, қўрқмас ва дойуррак, ақлли ва ватанпарвар сифатида тарбиялашда бебаҳо бир мактаб вазифасини адо этади.

Бу мактабда ҳали не-не авлодлар сабоқ олишларига асло шубҳа йўқ.

"Ўзбекистон адабиёти ва санъати"
газетаси, 2005 йил 11 март

ОДАМИЙЛИКНИНГ БУЮК ТИМСОЛИ

Соҳибқирон Амир Тему́р Кўрагоннинг кураш ва ши-жоатларга тўла ҳаёти, кўпроқ ҳарбий юришлари ҳақида жа-ҳонда саноқсиз китоблар ёзилган ва ёзилмоқда. Аммо унинг бебаҳо инсоний фазилатлари, ақлу идроки, салоҳияту зако-вати, одамийлиги, инсофу адолати, ҳалоллиги, меҳру муҳаб-бати, ожизликлари-ю душманларга нафрати, беқиёс қудра-ти ҳақида ҳали кўп ёзишимиз, чуқур ўрганишимиз керак. "Амир Тему́р шахсини идрок этиш — тарихни идрок этиш демакдир", деган эди Президент Ислоҳ Каримов. Буюк бо-бомиз Шахсини идрок этиш уни Инсон сифатида тасаввур қилишга ёрдам беради, қалбларимизга яқин айлайди. Чунки соҳибқироннинг инсоний қиёфаси бағоят гўзал, шахси ҳай-ратомуздир, руҳий дунёси кенг ва теран, бой ва ранг-ба-ранг бўлиб, авлодлар учун жуда ҳам ибратлидир.

Ўйланиб қолади киши. Ўз-ўзидан саволлар қуйилиб ке-лади...

Қандай қилиб, халқ ичидан чиққан, хонлар авлодига ҳеч бир алоқаси бўлмаган оддийгина амирнинг фарзанди Те-мурбек киндик қони тўкилган она юртини дадил мустақил-ликка чиқара олди экан?

Қандай қилиб, халқдан чиққан қаҳрамон пароканда бўлиб ётган Ватанини бирлаштириб, қудратли давлат туза олди экан? Ахир Шарқ менталитети фақат хонлар сулоласидан бўлганларга эргашишни, қулоқ солишни тақозо этади-ку, халқ эса ишониб унинг изидан эргашди, уни қўллаб-қув-ватлади?

Қандай қилиб, юртимиз бағрида ўсиб вояга етган жасур ўғлон, кунлар келиб бу ёғи Хўтандан то Миср ва Эгей ден-гизигача, Московиядан то Ҳиндистонгача улуғ салтанат барпо эта олди?

Қандай қилиб, (Эрондаги) Султония деган шаҳардан бо-шига бир лаганда тилло билан йўлга чиққан бола Самар-

қандга келгунча ўша тиллодан битта ҳам ўғирланмайдиган, камаймайдиган даражада тинч ва дориломон салтанат қура олди экан? Ўзининг одилона ҳаракатлари билан Европа ва Россия халқлари халоскори бўла олди экан?

Ва ниҳоят, қандай қилиб, бир пайтлар тенгдошларига бош бўлиб, "подшо-вазир" ўйнаб, Қашқадарё чўлларида от чоптириб юрган шаддо амирзода неча минг асрлик дунё тарихида ҳамма миллатларнинг, ҳамма замонларнинг тан олинган тўртта саркардасидан бири мартабасига эриша олди экан?..

Буларнинг бари бобомиз номига бугун жаҳоннинг барча тилларида жаранглаб турган "Буюк" сўзини қўшиб қўйди...

Барининг сабабини Амир Темур Кўрагоннинг, албатта, ақлу заковати ва салоҳиятидан қидирамиз, айна пайтда уларнинг теран идизи соҳибқироннинг фавқулодда инсоний фазилатларига, комил Инсон эканликларига бориб уланишини ҳис этамиз.

Соҳибқирон ниҳоятда узоқни кўзлаб иш қиладиган оқил ва зукко раҳнамо, раҳбар сифатида танилди. У одамларни қандай йўл билан бўлса-да ўз атрофига жипслаштириш, ҳамжиҳат қилиш чораларини кўрар, садоқатли издошлар топа олар, лозим эса ўзидан ҳам кечишга ҳамиша тайёр турган фидойи бир зот эди. Дўстларини ҳеч қачон тангликда қолдирмас, ҳамиша уларни қўллаб-қувватлар, бу йўлда мол-мулки, маблағини аямасди. "Амирларим ва сипоҳийларимни мартаба ва унвонлар, зеру зеварлар билан хулнуд этдим... — деб ёзади соҳибқирон ўз "Тузуклар"ида. — Шунинг учун жангларда жонларини фидо қилдилар. Дирҳаму динорларни улардан дариғ тутмадим..."

Бу сўзлар тасдиғи сифатида қуйидаги воқеани келтириб ўтамыз. Амир Ҳусайннинг ноҳақдан катта солиқ солган дўстлари қарзини қоплаш учун соҳибқирон чора тополмай қолади, уларни хижолатдан чиқариш мақсадида ноилож ёстиқдоши Улжой Туркон оқанинг бағоят қимматбаҳо икки исирғасини ҳам бериб юборади! Бу ҳақда Шарафиддин Али Яздий ҳайратланиб ёзади. Амир Темур садоқатли, ваъдасига вафо қиладиган чинакам дўст эди. Шу сабабдан ҳам Амир

Сайфиддин некўз, Амир Жоку барлос, Аббос баҳоидир қипчоқ, Амир Довуд дуғлат, Давлатшоҳ Бахши уйғур, Оқ Буға найман (соҳибқирон дўстлари турли қавмлар фарзандлари эканликларига эътибор беринг!) сингари шижоатли ва жасур амирлар садоқат камарини белларига боғлаб, умрбод соҳибқирон ёнида сидқидилдан хизмат қилдилар.

Низомиддин Шомийнинг "Зафарнома" (ўзбекча нашри, 55-бет) асарида ёзишича, милодий 1366 йилда Амир Ҳусайн билан муҳолифликка киришган соҳибқирон ўз амирлари қуршовида Бойсун мавзеига кириб боради. Шу пайт етиб келган Амир Ҳусайннинг Малик ва Абдуллоҳ деган кишилари ўзларини гўё сулҳ ҳақида музокаралар олиб боришга юборилгандай қилиб кўрсатадилар, аслида шу ерга яқин бўлган азалдан душман ясовурийлар қабиласи лашкарини Темурбекка қарши фитнага қўзғатиш ниятлари борлиги аён эди. Амирлар уларни дарҳол ҳибсга олишни маслаҳат бердилар. Темурбек шунда ўттиз ёшга кирганди. "Бу фикр тўғри эмас, чунки бу кунлар *давлатимизнинг бошланғич кунларидир*, — дейди эътироз билдириб соҳибқирон. — Агар биз уларни қўлга олсак, бошқа кишилар тисарилиб қоладилар ва биз томонга келишдан иккиланишга тушадилар... Биз ўз *салтанатимизни одамларга эътибор бериш* ва уларни ҳимоя қилиш *асосига қураётганлигимиз* (Таъкидлар бизники — М.А.) сабабли уларни юпантириб, хотиржам қиламиз..." Одамларга эътибор бериш ва уларни ҳимоя қилиш! — бу қутлуғ вазифани соҳибқирон, таъбир жоиз бўлса, давлат дастури қилиб белгилаган эди. Амир Темурнинг юрт бошига келишига ҳали тўрт йил вақт бор бўлса ҳам, "давлатимиз", "салтанатимиз" деб комил ишонч билан гапиришлари кишини ҳайратга солади. Бошқа бир жойда эса, истиқлолимиз баҳорида турибмиз, деган сўзларни келтиради.

"Қайси бир шоҳ халқига яхшилиқ истаб, ўз ишини халқнинг ва раиятнинг ҳолини сўраш, уларга ғамхўрлик қилиш асосида қурса, ҳамманинг дили унинг муҳаббатига чамбарчас боғланади, уларнинг ҳиммати унинг дуоси мадҳу саносига бағишланади..." деб ёзади Низомиддин Шомий ўз асарининг 79-бетида. Унинг бу сўзлари батамом Амир Темурга тегишлидир. Бирон ишга киришса, ҳеч ўкинмайдиган соҳиб-

қирон ҳар бир ҳолатда етти ўлчаб бир кесиб қадам босарди. Гуноҳкорга ҳам, бегуноҳга ҳам раҳм қилиб ҳаққоният юзасидан ҳукм чиқарадиган, хайр-эҳсон билан одамлар кўнглини забт этадиган соҳибқирон: "Золимлардан мазлумлар ҳаққини олдим", деб таъкидлайди ўз "Тузуқлар"ида ва бу билан ғурурланади. Булар шунчаки айтилган сўзлар эмас. Чунончи, беш йиллик юришдан сўнг, Амир Темур милодий 1396 йил жавзо охирларида юртга қайтади. Азиз-авлиёлар мозорларини тавоф қилгач, давлат тахтига келиб ўлтиради. Аъёну акобирлар, мутасадди раҳбарларни чорлаб, халқ, фақиру мискин аҳволдан, яхши-ёмондан сўраб-суриштира бошлайди.

"...Ҳар кишига золимлардин зулм тегиб эрди, ул мазлумнинг додини золимлардан олди, — дейди ушбу кунларни таърифлар экан, Шарафиддин Али Яздий "Зафарнома" асарининг 186-бетида. — Зулмдорлар ва мутағаллибларни банд қилиб, аёғларига кунда солиб банд қилиб, иззалар қилди... Уч йиллик молу харжини раъёйога (халққа) бағишлади (яъни, солиқдан озод этди)..." Адолатпарварликнинг тантанаси бўлган ушбу воқеалар бари халқнинг кўз ўнгида рўй беради.

Шундан сўнг, Амир Темур мамлакатнинг ҳар бир вилоятига яхши кишилардан вакиллар юбориб, халқнинг аҳволдан хабардор бўлишни, фақиру мискин ва дарвешу мустаҳақ кимсаларни топиб, уларни йиллик озиқ-овқат билан таъминлашни, ҳар бирига қишлик, ёзлик тўн, салла беришни буюради... Шу ваздан ҳам, соҳибқирон "Тузуқлар"да: "Раият аҳволдан огоҳ бўлдим, улуғларини оға қаторида, кичикларини фарзанд ўрнида кўрдим..." деганида бағоят ҳақ эди! Ҳа, бутун мамлакатда оға-инидай баҳамжиҳат яшар эди халқ Амир Темур салтанатида! Бу инсонийликнинг бебаҳо намуналаридан ҳисобланади. Амир Темур халққа меҳрибончилик қилса, унинг дардларидан огоҳ бўлса, халқ ҳам унинг теварагида қурч ва мустаҳкам бўлиб жипслашишини жуда теран англади эди.

Соҳибқирон умрининг охирида фарзандларга боқиб шундай васият қилганди. Шарафиддин Али Яздий ўз китобининг 297-саҳифасида ёзади: "...Мен адлу эҳсон била оламни обод этибмен. Агар менинг васиятим била амал қилиб, адлу

дод қилсангиз, кўб йиллар давлат ва мамлакат сизларда қолғуси турур..."

Юқоридагидек инсоний хислат ва фазилатлар, ҳақгўйлик ва адолатпарварлик, фидойилик ва садоқатлилиқ, меҳрибонлик ва ватанпарварлик, эл вამини ейиш ва бошқа жуда кўп одамийлик шижоатлари улуғ соҳибқирон Амир Темур Кўрагонни ҳақли равишда жаҳоннинг санокли буюклари қаторига олиб чиқди ва у миллат тарихида қуёшдай балқиган сиймо бўлиб қолди.

*"Инсон ва қонун" газетаси,
2005 йил 5 апрель*

ҚУТЛУҒ ХОНАДОННИНГ УЛУҒ СОҲИБИ

Одатда подшоҳлар, хонлар, қироллар, императорларнинг хонадон ҳаёти, турмуш тарзи, оилавий муносабатларига кишилар ҳамisha қаттиқ қизиқиш билан қарайдилар. Бу табиий. Соҳибқироннинг ҳовли ҳаёти ҳам бундан мустасно эмас. Шукурлар бўлсинки, Амир Темур Кўрагон, соҳиби салтанат, буюк давлат арбоби, оламшумул саркарда халқимизнинг мўътабар ва ардоқли хонадонларидан бирига бош бўлиб, паҳлавон фарзанд, марғуб эр, қаттиққўл ота, меҳрибон бобо сифатида шарафли умр кечирди.

Машҳур тарихчи олимимиз Шарафиддин Али Яздий "Зафарнома" китобининг 147-бетида шундай сўзларни келтиради: "Соҳибқироннинг ҳиммати қўймас эрдиким, авқоти (вақти) айшу ишрат била кечгай..." Бу сўзлар, ("айшу ишрат" сўзини тор эмас, кенг маънода, вақтни умуман роҳат-фароватда ўтказиш, деб тушунмоқ керак) даставвал соҳибқироннинг вақтни бағоят қадрлашини, иккинчидан, ҳамма нарсада — меҳнату машаққатда ҳам, роҳату фароватда ҳам меъёрга риоя қилишини, инсофли, қатъий интизом эгаси эканлигини кўрсатади. Шу маънода унинг хонадонидаги аёл-

лар зотига ва умуман аёлларга бўлган муносабати диққатга сазовордир.

Тарихчи Ибн Арабшоҳ "Амир Темур тарихи" китобида Амир Темур мажлисида ҳеч қачон уятсиз сўзлар бўлмаслигини, ҳарам ҳақида, яъни хотин-қизлар тўғрисида ҳақорат гаплар айтилмаслигини таъкидлаганди. Агар 1389 йилда туғилган Ибн Арабшоҳнинг ўсмир эканлигини, табиийки, соҳибқирон мажлисларида бўла олмаганлигини, бу ҳолатни ўз кўзи билан кўрмаганлигини ҳисобга олсак, соҳибқирон мажлиси ҳақидаги сўзларни халқ оғзидангина эшитиб, билиб китобига киритганлигини кўрамиз. Демак, Амир Темурнинг мажлислари, хонадон ҳаёти халқ орасида маълуму машҳур бўлган.

Чиндан ҳам, соҳибқироннинг аёлларга бўлган муносабати заминидан катта ҳурмат ва эҳтиром ётади. Амир Темур Кўрагон бағоят инсофли, қалби тоза руҳларга йўғрилган фавқуллода бир Шахс эди. Аввало унда XIX аср тушунчасидаги ҳарам йўқ эди; мусулмончиликда қабул қилинган расму русумдан четга чиқилган эмас, покиза рўзғор соҳибининг никоҳда тўрттагача хотини бўлган. Тақдир тақозоси билан маликалар ўзгариб турган. Чунончи, соҳибқирон Жаҳонгир Мирзо онаси Турмиш оқа, Умаршайх Мирзо онаси Тўлин оқа, Мироншоҳ Мирзо онаси Менглибика оқа вафот этганларидан кейин Дилшод оқа, Туман оқа сингари поқдомон қизларга уйланганлар.

Хонадоннинг катта маликаси Сароймулкхоним эди. Уни "махди улё" — яъни улуғ беланчак соҳибаси, дердилар. Гарчи таомилда шарафли бу унвон, умуман, нуфузли маликаларга берилса-да, Сароймулкхоним соҳибқирон саройида бу унвоннинг яқка-ю ёлғиз соҳибаси эди. Маҳди улё, гўзал ва оқила аёл ҳамиша соҳибқироннинг ёнида, унинг суюкли ёри, маслаҳатгўйи сифатида намоён бўлади. Кўп муаммоларни, хоҳ у сиёсий, хоҳ у маиший бўлсин, ҳумоюн ўрдуга етказиш ва ҳал қилишда Сароймулкхонимга мурожаат этиш одат тусига кириб қолганди.

Бир мисол келтирмақчимиз. Соҳибқироннинг набираси келишган, барно йигит Халил Султон қоралардан бўлган жувонга, аниқроғи Амир Темурнинг яқин сирдош дўст ва

сафдошларидан Амир Сайфиддин некўзнинг Шодимулк деган офатижон канизагига мажнунсифат ошиқ бўлиб қолади. Бир-бирларини ҳаддан зиёд севган амирзода Халил Султон билан ҳуриликко Шодимулк ҳеч кимга билдирмай пинҳона никоҳдан ўтадилар... Фарзандлар ва набиралар ҳаёти, турмуши, тўй-ҳашамини ҳамиша диққат назарида тутган Амир Темур бу гапни эшитиб бағоят дарғазаб бўлади, чунки Халил Султон унинг суюкли келини, қизим эмас, ўғлим деб ардоқлайдиган, Жаҳонгир Мирзо вафотидан кейин Мироншоҳ Мирзога узатилган Хоразм маликаси Хонзода хоним зурёди эди!

Изтиробга тушган, кўнгли лат еган соҳибқирон азбаройи келган ғазабдан, Шодимулкни, набирамни бошини айлантириб йўлдан урибди, деган маънода ўлимга буюради. Шунда, нажот сўраб Сароймулкхонимга мурожаат қилишдан бошқа чора тополмайдилар. Маҳди улё Амир Темур хузурига киради ва соҳибқирон ҳукмини ўзгартириб чиқишга эришади: "Шодимулкнинг бўйида бор, Амир соҳибқирон!.." — дейди. Амир Темур ҳайратдан лол бўлиб қолади! У азалдан фарзандга, зурёдга ташна эди, иккинчидан, ҳали туғилмаган гўдак гуноҳига ҳам қолишни истамайди ва буюради: "Майли... уни кўзи ёриганидан кейин... ўлимга буюрилсин!" Сароймулкхоним ана шундай қилиб Шодимулкни ўлимдан сақлаб қолади...

Амир Темур 1370 йилда Мовароуннаҳр ҳокими Амир Ҳусайнни енггандан кейин тахтга мингач, таомилга кўра унинг ҳарамидан тўрт маликани ўзи учун танлаб олади. Бу ўзгалар ҳарамидан маликалар танлаб олишнинг боши-ю охири эди. "Душманнинг отини минмоқ, хотинини ўпмоқдан ортиқ лаззат йўқ!" — бу сўзларни Чингизхонга нисбат берадилар. Амир Темур эса бундай ўйламасди. У бутун умри давомида йигирма етти мамлакатни мусаххар этди, аммо мағлуб подшолардан биронтасининг ҳам ҳарамига кўз солганини, кимнидир ўзига олганини билмаймиз. Ҳолбуки, киши кўнглини ўғирлайдиган гўзаллар беҳад кўплигига шубҳа қилмаса ҳам бўлади. Бу бағоят ибратли, буюк бобомизнинг инсофли, андишали, кўнгли пок, ўзини тия оладиган, наф-

сига ҳукмини ўтказишга қодир Инсон эканлигини исботлайдиган фаройиб ҳодисадир.

1491 йилда туғилган Англия қироли Генрих VIII олти марта уйланган экан, иккинчи ва тўртинчи хотинларини турли сабабларга кўра қатлга буюрган, олтинчи хотини эпчиллик қилиб қутулиб қолган экан... Рус подшолари Иван Грозний билан Пётр Биринчилар тарихида ҳам ўхшаш, балки бундан ҳам мудҳишроқ воқеалар содир бўлганини биламиз. Бу — тарих, унда ҳеч нарсани яшириб бўлмайди. Мана шундай воқеаларга муқояса қилганда ҳам, аёлларга меҳрибонлик ва шафқат кўргизишда, муносабатда Амир Темур Кўрагонга тенг келадиган инсофли Шахс тарихда камдан-кам топилади.

Амир Темур Кўрагон нафақат аёлларга бирон зиён-заҳмат етказиш ҳақида ўйлайди, балки уларни севиш, ардоқлаш, ҳурматини жойига қўйиш, соҳибқирон хонадониде, демакки салтанатда уларнинг нуфузини кўтариш ташвишини чекади. Шу ниятда уларни ўз маблағлари ҳисобидан кўприклар, хонақоҳлар, мадрасалар, масжидлар, кўшқлар қуришга рағбатлантиради, бу юмушнинг жуда савоб эканлигини уқтиради. Шундан кейин, соҳибқирон эгачиси Қутлуғ Туркон оқа, завжаи муҳтарамалари Сароймулкхоним, Туман оқалар, уларнинг изидан бошқа маликалар шундай бинолар, мадраса-ю масжидлар, хонақоҳлар, кўприклар ва элулуста хизмат қиладиган ҳоказо иморатлар бунёд этдилар. Улардан хосу ом баб-баравар фойдаланар эди.

Амир Темурнинг муҳтарама аёл зотини нақадар улуғлашини қуйидаги мисоллардан ҳам билиш мумкин. Соҳибқирон табиатан яратувчиликка мойил, қураман деган халқнинг фарзанди бўлганидан, эътибор билан Самарқанд атрофида ўн тўртта боғ барпо этади. Бу муҳташам боғларни, асосан, маликалар ва набиралар учун яратади. Масалан, Боғи Чинор Сароймулкхоним учун барпо этилди. Самарқанднинг кунботарида бино қилинган, "Зафарнома"да айтилишича, "Боғи давоздаҳ бурж" дейиладиган, бошқа манбаларда кенг-

роқ "Боғи биҳишт" сифатида номланадиган чорбоғ эса Туман оқага аталган... "Ўн икки буржли боғ" дейилишига сабаб, ўн икки боғ бунёд этилиб битта боққа бирлаштирилганлигидандир, дейди Шарафиддин Али Яздий. "Боғи Шимол" Амир Темурнинг набираси Мироншоҳ Мирзо қизи Бека Султон номига бунёд этилган. "Боғи Дилқушо" кичик малика Тўкалхоним шарафига барпо қилинган...

Кўриниб турибдики, жаҳонда айрим салтанат соҳиблари аёлларга шафқатсиз муносабатларда бўлиб турганларида, Амир Темур биронта аёлга озор етказиш у ёқда турсин, балки уларга боғлар барпо қилиб бериб, меҳрибончиликлар кўргизди...

Амир Темур Кўрагон бобомизга буюклик рутбаси Аллоҳдан ато этилганди. Буюк инсонларда эса, ҳаракатнинг, тутумнинг катта-кичиклигидан қатъи назар, барчасида буюклик аломатлари аён бўлиб туради. Соҳибқироннинг улкан давлат барпо қилишдан тортиб оддий инсоний ҳаракатларигача буюклик пардасига ўралган эди.

*"Тошкент оқшоми" газетаси,
2005 йил 8 апрель*

БАДИИЙ ТАРИХ МАНЗАРАЛАРИ

(Агабиётшунос олим билан суҳбат)

Олим: — Муҳаммад Али ака, мана яқинда янги қиёфада чоп этилган севимли журналимиз "Шарқ юлдузи"нинг биринчи ва иккинчи фасларида "Улуғ салтанат" тарихий романингизнинг иккинчи китоби "Умаршайх Мирзо" ўқувчилар ҳукмига ҳавола қилинди. "Улуғ салтанат"нинг биринчи китоби "Жаҳонгир Мирзо" муштарийлар томонидан жуда илиқ кутиб олингани маълум. Роман ҳақида ўнлаб тақриз-

лар эълон қилиниб, мухлислар ҳали-ҳануз муҳарририятларга мактублар йўллашмоқда. Сизни янги романингиз билан чин дилдан муборакбод этаман.

Даромадни қисқароқ қилиб, тезроқ муддаога ўтсам дейман. Иккинчи китобни "Амир Тему́р ва Тўхтамишхон" деб аташ ҳам мумкиндек... Айтинг-чи, романда ҳазрат Амир Темурнинг Тўхтамишхонга саховати сал бўрттириб юборилмаганми? Масалан, душмандан енгilib, хор бўлиб келса ҳам, уч-тўрт марта кўшин бериши, ҳатто энг сара тулпори Хонўғлонни ҳам ҳадя қилиб юборишини кўзда тутмоқдман... Тўғри, бу ерда қандайдир асос бордай ҳам кўринади. Тўхтамишхон Жаҳонгир Мирзо вафот этиб, соҳибқироннинг юраги увалиб турган бир пайтда Самарқандга келганди. Бундан Амир Тему́р ўғлимнинг ўрнини ўғил бўлиб босади, деб умид қилган бўлиши мумкин...

Адиб: — Биринчидан, ул зотнинг улкан мамлакат подшоши эканлигини унутмайлик, ул зот бойликнинг кетидан қувадиган эмас, табиатан саховатли ва мурувватли инсон эди. Иккинчидан, соҳибқирон даставвал яхшилик йўлини излар, ҳар қандай душманни ҳам дўстга айлантириш ғамини чекарди, бу йўлда ҳеч нарсани аямасди. Мухолифлари билан дўст бўлишга, қуда-андачиликни, қариндош-уруғчиликни йўлга қўйишга, шунинг билан низолару урушларнинг олдини олишга ҳаракат қиларди. У бу одатини ҳеч қачон тарк этган эмас. Шу сабабдан хиёнат қилганларни ҳам бир неча марта кечирар, дўст бўлиб кетар, деб умид боғларди.

Тўхтамишхонга бўлган муносабатнинг оддий кўзга кўринмайдиган сиёсий жиҳатлари ҳам бор эди. Гап шундаки, Олтин Ўрда ўша пайтда жуда қудратли давлат ҳисобланарди, у ёнидаги давлатларга, жумладан, Турон салтанатига ҳам доим хавф солиб турарди. Шундай давлатга ўз одамини қўйиш, шимолий сарҳадларни мустаҳкамлаш жуда муҳим эди, Тўхтамишхонга қайта-қайта яхшиликлар қилганлиги сабабини шундан қидириш керак. Амир Темурга хос бўлган фазилатлардан (балки, камчиликдир!) бири — унинг ўта ишонувчанлигида, деб ҳисоблайман. Аслини олганда, бу умуман ўзбек-

ларга хос хусусият. У Тўхтамишхонга ишонди, лекин афсуски, чингизийзода бу ишончни оқламади, хиёнатга юз бурди.

Соҳибқироннинг мурувватпешалигини, кечиримлигини тасдиқловчи бир воқеани эслаб ўтиш жоиз. Милодий 1405 йил январь ойи иккинчи ярмида Шарафиддин Али Яздий ёзишига қараганда, "Дашти Қипчоқ саҳроларида паршон ва бадҳол юрган", яъни бутун тахти-ю бор-будидан айрилиб хор-зор бўлган Тўхтамишхондан элчи мактуб олиб келади. "Ҳар не йамонлиқким қилдум, барча менга келди ва сазомни топдум... — деб ёзади Тўхтамишхон. — Агар ҳазрат тараҳҳум қилиб гуноҳимдан кечсалар, мундин сўнг ҳаргиз мундоқ ишлар қилмағаймен. Ва то тирик бўлсам, хизматдин ўзга иш қилмағаймен..."

Неча бор алдаб, хиёнат қилиб кетган, бир марта Самаранинг Қундузча дарёсигача, иккинчи марта Мовароуқоқозда Терек бўйида жанг қилиб то Москвагача боришга мажбур этган, фитнакорлиги билан ранжитган Тўхтамишхондай одамнинг бу сўзларига яна ишонини мумкинмикан?.. Амир Темур "Тузуқлар"да шундай таъкидлаганди: "Кимки менга душманлик қилса-ю, кейин пушаймон бўлиб, илтижо билан ҳимоя истаб, тиз чўкиб ҳузуримга келса, душманлигини унутиб, мурувват ва дўстлик кўрсатдим..." Ҳазрат бу ерда ҳам ўзининг бир сўзлигини намоён этди. "Соҳибқирон келгон элчини йахши сўруб дедиким, — деб ёзади Яздий худди Амир Темур сўзларини тасдиқлагандек. — Ҳоло Хитой сари мутаважжих бўлубтурбиз. Бу юришдан худой инояти била қайтсак, Жўжихоннинг улусини анга тобшурайим..." Шунчалар ёмонлик қилган одамга соҳибқирон яна яхшилик билан жавоб бермоқчи! Буюк зотнинг худо берган табиати-ю саъжияси шундай эди.

Олим: — Сиз Амир Темурнинг оилавий ҳаётини кенг ёритган ёзувчиларимиздансиз. Бу адабиётимизда ўзига хос янгиликдир. Шунга қарамасдан, оилавий учрашувлар, хотинлари билан дийдорлашувлари тасвирларида меъёрга қаттиқ эътибор берганингиз сезилиб туради. Айтинг-чи, улуғ шахс ҳаётини ёритишда унинг маҳобати босиб, қаламингизга мушкуллик туғдирмайдими?

Адиб: — Албатта, маҳобати босади... Масъулият катта... Мана қирқ йилдирки, бу мавзу каминани ўзига оҳанрабодай тортиб келади. Кўп мутолаа қиламан. Муаррихларимиз ёзган китоблар, солномаларни қайта-қайта варақлайман, улар соҳибқирон даври руҳини ҳис этишда, кишилар саъжияси, феъл-атворини англашда, тирик одам сифатида тасаввур қилишда беқиёс хизмат кўрсатади.

Муаррихлар ёзаётганлари расмий тарих эканлигини назарда тутиб ўз асарларида ҳукмдорларнинг оилавий ҳаётларига андиша билан ёндошадилар. Фарб адабиётида, масалан, сарой ҳаёти ҳақида очиқроқ ёзилаверади. Шарқда "ҳарам" деган сўзнинг маъноси, хос ер, ўз аҳли бўлмаган кишилар киритилмайдиган жой, дахлсиз маскан, деганидир. Низомиддин Шомий ҳам, Шарафиддин Али Яздий ҳам, Ибн Арабшоҳ ҳам, Руи Гонсалес де Клавихо ҳам бу мавзуда жуда меъёрида қалам тебратадиларки, бари ўрнак бўларлидир. Масалан, Шомий Сароймулкхоним билан Туман оқани "улуғлик шабистонининг чодирини ва поклик саропардасини бўлмиш бонунлар..." деб атайдиган. Яздий "Зафарнома"да Амир Темурнинг Хоразм маликаси Хонзода хонимни Жаҳонгир Мирзо учун сўратганини баён айлар экан, маликани бундай таърифлайди: "Малоҳатда бир бўстони эрди, Жаҳон ичра бир дилситони эрди. Паридек юзи, хўйи-феъли малак, Лаби шакар ва ўзи кони намак.." Амир Темур хотинларидан Дилшод оқани "сахройи дилкушода", яъни сахройи паричеҳра, деб таърифлайди. Соҳибқироннинг катта қизи Оқа Беги хоним таърифида "бонуйи нукужамол, анингдек замонада яна бири йўқ эрди ва ҳазрат ани кўб севар эрди..." деган сўзларни келтиради.

Ибн Арабшоҳ "Амир Темур тарихи" китобида Хонзода хоним ҳақида бундай ёзади: "Амир Темур... Жаҳонгир деб аталадиган ўғлини... ниҳоятда қадр-қимматли, шарафли аслзода, юзидан нур сочилган, Шириндан ҳам хусндор, Валлодадан (вафоти 1087 йил, бағоят паричеҳралиги ва шеърингидега тенгсизлиги билан ном қозонган Испаниядаги Кордова шахри қироли қизи — М.А.) кўра зарофатли бир қиз...". Ибн Арабшоҳнинг қуйидаги сўзлари ҳам диққатга сазовор:

"(Соҳибқироннинг) хотинларидан энг муқаддами ва баркамолли Катта Малика(Сароймулкхоним), энг ҳусндори ва соҳибжамоли Кичик Малика (Тўқал хоним)... баркамолликда тўлун ойдек бўлиб, фурубига яқинлашган қуёш мисоли Чўлпон (Мулк оқа...)" Буларнинг бари адиб учун катта материал ҳисобланади.

Расмий, ҳужжатли тарих аниқ фактларга, шахсларга, реал воқеаларга суянади ва ўз саҳифаларида барчасини қайд этиш билан чекланади. Адабиёт эса биринчи гада расмий тарихда қайд этилган Шахс қалбини — унинг муҳаббати-ю нафратини, қувончи-ю изтиробини, ҳис-туйғулари-ю ҳаяжонларини тасвирлайди, таҳлил этади. Аниқ фактлар, шахслар, воқеалар адабиёт қаҳрамони яшаётган ҳаёт майдонига безаклар бўлиб хизмат қилади. Бошқача айтсак, муаррих расмий тарихни, ёзувчи бадиий тарихни яратади. Масалан, муаррих, Амир Темур Кўрагон Жета юришидан қайтаётганида Сароймулкхоним бошлиқ маликалар уни кутиб олиш учун Тошкентга отландилар, деб хабар беради. Ёзувчи суюкли зот билан бўлажак дийдорлашувдан қувонган маликаларнинг руҳий дунёсини, интиқ қалбларнинг зарбларини, гўзал чехраларнинг яна ҳам фусункор бўлиб кетганини тасвирлаб бериши лозим. Бунда фантазия ёзувчига ёрдамга келади. Тарих — факт, адабиёт — фантазия. Кичкина факт ҳам катта асарларга замин бўлиши мумкин. Адабиёт — фактлар асосида тўқиб чиқарилган фан, ахир йўқ нарсадан ҳеч нарса пайдо бўлмайди. Инглиз тилида бадиий адабиётни, "фикшн", яъни тўқиб чиқарилган, дейишлари бежиз эмас. Лекин "тўқиб чиқариш" асосида, таъкидланганимиздек, факт бўлиши керак.

Олим: — Тарихдан маълумки, кўпгина шахзодалар, амирзодалар бир-бирларига ички ғайирлик билан қарайдилар. Тахт оҳанрабоси ёмон-да. Амир Темур фарзандларида ҳозирча бу нарса сезилмайди. Бу Амир Темурнинг ўзига хос тарбия усули натижаси бўлса керак. Умуман, темурийлар даврида ёш авлодни, хоҳ зодагон бўлсин, хоҳ оддий фуқаро, тарбиялаш хусусида фикрингизни билмоқчи эдим.

Адиб: — Миллатнинг катта ва қутлуғ хонадонларидан бири сифатида Амир Темур хонадониди ҳам, мамлакатда ҳам тарбия ишлари диққат марказида турган. Бу ерда тартиб, интизом жуда катта аҳамиятга эга бўлган. Тарбия соҳасидаги халқимизнинг асрий тажрибалари — катгани ҳурмат қилиш, кичикни иззат қилиш, яхши одоб-ахлоқлардан ўрнак олиш, ҳалол яшаш, адолату инсоф билан, азму жазм билан иш тутишни ўрганиш, золимга қарши мазлум додига етиш, мулку мамоликни қадрлаш — бари-бари таомилда эди. Шунинг учун ҳам соҳибқирон "Тузуқлар"да: "Раият аҳволидан огоҳ бўлдим, улуғларини оға ўрнида, кичикларини фарзанд ўрнида кўрдим", деб ёзганди.

Фарзанд ва набиралар ҳамиша ўз туққан оналари қўлида эмас, балки Сароймулкхоним, Туман оқа сингари нуфузли малика момолар қўлида тарбияланардилар. Жаҳонгир Мирзо, Муҳаммад Султон, Пирмуҳаммад Мирзо, Шоҳрух Мирзо, Халил Султон, Улуғбек Мирзолар шундай тарбия кўрдилар. Улуғбек Мирзонинг катта ўғли Абдулатиф Мирзо эса Гавҳаршод бегим ҳузурида вояга етди. Уларга атка (оталиқ)лар белгиланган, шаҳзодалар яхши ахлоқли инсонлар бўлиб етишиш, билим олиш, муомала маданияти-ю ҳарб сирларини эгаллаш билан шуғулланишган, давлат ишларини бошқаришни ўрганишган. Вақти-вақти билан бари соҳибқирон ҳузурида саройда хос хонадон мажлисларида қатнашишган, деб айтиш мумкин. Соҳибқирон бошқарган, иштирок этиш шараф саналган мажлисларга киришдан маҳрум қилиш — хатога йўл қўйган амирзодалар учун жазолардан бири ва зифасини ўтаган. Бу ҳам тарбиянинг бир усули эди. Масалан, хиёнат қилиб ёв томонга ўтиб кетган набира Султон Ҳусайн Мирзога нисбатан шундай жазо чораси ҳам қўлланилганди.

Шаҳзодаларнинг маликалар қўлида вояга етишлари яхши тарбия кўрган инсонлар бўлишлари учунгина эмас эди. Гап шундаки, бўлажак салтанат соҳибларини соҳибқирон ўз ихтиёрида тутарди, бу, шаҳзодаларнинг мамлакатнинг маълум қисмларида ҳукмронлик қилиб турган оталарини жилолда тутиб туриш учун ҳам ўзига хос бир восита эди. Аммо бу ошкор айтилмасди.

Бевосита саволингизга келсак, тахминан ўн тўққиз ёшларида уйланган соҳибқирон Турмиш оқадан кўрган ўғли Жаҳонгир Мирзони ўзининг валиаҳди деб белгилаган эди. Кейин унинг ўғли Муҳаммад Султон шундай мартабага эга бўлди. Табиийки, бошқа амирзодалар бирон нарса дейишга журъат эта олмадилар... Ҳарқалай, расмий тарихда бу ҳақда маълумотлар йўқ. Лекин инсон зотининг "хом сут эмган банда" эканлигини билганимиздан, Мироншоҳ Мирзо, айнақса, Оқа Беги хонимнинг ўғли Султон Ҳусайн Мирзо, Халил Султон ва бошқалар кўнглида тахтга ҳавас йўқ эди, деб айта олмаймиз. Ҳарқалай, "Тузуклар"да шундай ҳолат қайд этиб ўтилгани бежиз бўлмаса керак. "Амр қилдимки, — деб ёзади Амир Темур, — агар ўғилларимдан қайси бирови салтанат мартабасига даъвогарлик қилиб бош кўтарар экан, уни ўлдиришга ёки мучасидан бирор жойини камайтиришга ҳеч ким журъат қилмасин. Лекин ўз даъвосидан кечмагунча, асирликда сақласинлар, токи Худонинг мулкида уруш чиқмасин. Агарда набиралар ёки қавм-қариндошлардан бири менга қарши кўтарилса, уни дарвишлик ҳолатига солсинлар (яъни, қашшоқ ҳолга солиб қўйсинлар)". Гуноҳкорни ўлдирмаслик, бир мучасини кам қилмаслик ҳақида сўз бораётганига эътибор берайлик. Бу ерда тарбиянинг инсоний йўли танланганини, уни қонун даражасига чиқариб қўйилганини кўриш мумкин.

Олим: — Амир Темурнинг бешйиллик, еттийиллик юришларида қўшин таъминоти қандай бўлган? Нимагадир, ҳар икки романда ҳам бу ҳақда деярли маълумот учрамайди. Агар Алексей Толстойнинг "Пётр Биринчи" романини эсласангиз, шу жиҳатларга ҳам эътибор қилинган. Чунки бу тадориклар Амир Темур шахсиятининг яна бир қиррасини очган бўлур эди.

Адиб: — Тўғри илғабсиз. Бу романларда умуман, иложининг борича, жанг тафсилотларини камроқ олмоққа ҳаракат қиляпман. Амир Темурни саркарда сифатида кўрсатишдан кўра Инсон сифатида тасвирлашни асосий мақсад қилиб қўйганман. Ҳар бир нарсанинг тасвири табиий шароитнинг ўзидан келиб чиқиши керак. Қолаверса, соҳибқирон-

нинг катта жанглари ва уларнинг таърифи ҳали олдинда турибди...

Олим: — Сизнингча, оддий инсон сифатида ҳазрат Амир Темурнинг бошқа жаҳонгир подшолардан фарқи нимада? Амир Темур шахсининг ўзига хослигини нималарда кўрасиз?

Адиб: — "Амир Темур чамани" деган эсседа булар ҳақида батафсил ёзишга ҳаракат қилгандим. Мухтасар айтсам, АҚШ-га борганимда кўрдим, улар жаҳонда буюк тўрт саркарда номини — Искандар Мақдуний, Атилла, Чингизхон ва Амир Темурни бирга айтишни яхши кўрар эканлар. Тўғри, уларни саркардалик фаолияти бирлаштириб туради. Яздий "...ҳар ишгаким юз қўйса эрди, ул ишни камолига еткурмагунча қўймас эрди" деб таърифлаган соҳибқироннинг улардан фарқи — бугунги Ўзбекистонимизни, ўша пайтдаги Турон юртини бирлаштирганлигида; бунёдкорлигида — унинг биноларини ҳозир ҳам жумла жаҳон кўриб турибди; илму фанга ҳомийлик қилгани, илмнинг келажақда ривожланиши учун шароит яратганида. Инсоний фазилатларини эса қисман юқорида айтиб ўтдик.

"Жаҳонда икки подшо бўлса дунёнинг иши бузилур, бир подшо бўлиши керак", деган гап қадимдан келади. Соҳибқирон фикрича, жаҳонда бир подшо бўлса ўзаро жанжаллар, уруш-низолар бўлмайди, дориломонлик юз беради, кишилар бахтли бўладилар, дунёда одамлар бахтли яшашлари керак, бунга фақат жаҳонгирлик, яъни катта куч-қудрату салоҳият билан эришиш мумкин. Соҳибқирон ана шунга интилар эди. Бу ҳақда француз тарихчиси Л. Ланглэ "(Амир) Темур ҳаёти" китобида ёзади. Айрим ғаразгўй олимлар эса, ўша давр вазиятини, замона мақомини тушунишдан бош тортиб, Амир Темурдаги жаҳонгирлик ҳаракатларини юрتلарни босиб олиш, бойлик орттириш ҳавасидан, деб нотўғри талқин қиладилар. Бунга қўшилиб бўлмайди, албатта.

Амир Темур раоё ва фуқаро учун ўзини жавобгар ҳис қилгувчи, ўз хатоларини тан олишдан қўрқмаган, ҳақиқатга тик қарашга ўрганган олийжаноб инсон эди. Давлат ишларининг тўққиз улушини кенгашга, бир улушини қиличга

қолдирган соҳибқироннинг нечоғлик улуғ инсон эканлигини қуйидаги сўзлардан кўриш мумкин. Яздийнинг ёзишича, Амир Темур вафотидан олдин шундай васият сўзларини айтади: "Ҳазрат Ҳақдин умидим борким, агарчи гуноҳим кўб турур, аммо бу жиҳатдин менга раҳмат қилгайким, золимларнинг эликларини мазлумлардин қисқа қилибдурмен... Раоё ва фуқароу мискин ҳолатидин ғофил бўлмагайсиз... Мен адлу эҳсон била оламни обод этибмен..." Шундай сўзлар айтган одамнинг кимлиги ўз-ўзидан кўриниб турибди.

Олим: — Аввалги суҳбатларингизда, китобхонлар билан учрашувларда роман ёзишингизда қўл келган, фактларидан фойдаланган китоблар ҳақида айтиб ўтгансиз. Темурийлар даври илмий манбаларини яхши ўрганган ижодкор сифатида айтинг-чи, Амир Темур шахсини камситиб кўрсатган китоблар ҳам борми? Бўлса, сабаби?

Адиб: — Бундай китоблар, ҳолислик билан ёндошилмаган, бирёқлама назар билан қаралган рисолалар, афсуски, бор. "Мен бу қиссада ўзим кўрганларимни эслаб, бу тўғрида бошқалардан ривоят топганларимни баён қилишни иродат этдим", деб ёзган Ибн Арабшоҳ, арман Фома Метсопский, рус олими Т. Грановский, немис И. Шильтбергер (Грановский уни "тўнг ва бесавод, ёлланган одам" деб таърифлайди) каби ва бошқаларнинг ёзганларини айтиб ўтиш мумкин.

Сабабига келсак, ҳар ким ўзидан келиб чиқиб, фикр юритади; масалан, агар Амир Темур қўшини унинг юртига борган бўлса, урушнинг оғир асоратлари, харобаликлари қолган бўлса, албатта соҳибқирон, унинг фикрича, ёмон одам. Бундай кишилар соҳибқирон яшаган давр шароитини ҳисобга олмайдилар, сабабини билишга интирмай оқибатгагина қараб баҳо беришни яхши кўрадилар. Бу бирёқлама ёндошишдир. Ҳолбуки, Амир Темурнинг сиймоси, ҳаёти, фаолияти ва сиёсати, жаҳон тарихидаги ўрни унга тор шахсий иззат-нафсу нафсониятдан келиб чиқиб эмас, балки жаҳоний андозалардан туриб ёндошишни тақозо этади. Жаҳоний сиймоларга баҳо беришда жаҳоний андозалардан туриб ёндошмоқ энг адолатли йўлдир. Жавоҳарлаъл Неру "Ҳиндистоннинг кашф этилиши" китобида Бобур Мирзога ва

Акбарга адолатли баҳо берганлиги бунга ёрқин мисолдир. Лекин ҳамма ҳам Жавоҳарлаъл Неру эмас-да.

Олим: — Воқеаларни саралашда қайси принципга кўра иш тутасиз?

Адиб: — Жавобим қизиқ туюлиши мумкин. Воқеаларни мен сараламайман, балки бош қаҳрамон, асарнинг ғояси ўзига кераклигисини "танлаб" олади. Бош қаҳрамоннинг табиати-ни акс этдирадиган, унинг сиймосини тасаввур қилиш, руҳий дунёсини очишга ёрдам берадиган воқеалар сюжет чизигини ташкил этади.

Олим: — "Умаршайх Мирзо" романида 110 дан ортиқ кишилар номи тилга олинади. Кўпларининг адабий портретлари чизилган. Умуман, асарингиз персонажларга бой. Қаҳрамонларнинг ўзига хос кўринишлари, характерли хусусиятларини беришда чалкашиб кетмаслик учун қандай йўл тутасиз? Мумкин бўлса, ижодий лабораториянингизнинг айрим сирларини очсангиз.

Адиб: — Тўғри, тарихий роман ёзганда кўп персонажларга мурожаат қилишга тўғри келади. Адашиб кетиш хавфи кучли. Кўп нарсани эсда сақлаш лозим.

Романда қандай қаҳрамонлар иштирок этиши даставвал менга маълум бўлмайди. Буни асарга қўйилган юк, мақсад белгилайди. Қаҳрамонлар воқеалар ривожидавомида роман ғояси талабига қараб асарга кириб келади. Ана шунда унинг қиёфаси чизилади, таърифи келтирилади. Буни "Қаҳрамонлар" деган алоҳида дафтарга ёзиб қўйилади. Кейин бу қаҳрамон қачон асарда пайдо бўлса ўша ёзувга қараб кўздан кечириб борилади. Мана шундай йўсинда қаҳрамонлар борасида чалкашиб кетмаслик йўлларини қидираман.

Яна бир жиҳатни айтиб ўтишни истардим. Мен қаҳрамонларимни кузатиб, уларнинг изидан бораман, бошқача айтсам, ихтиёрни ўзларига бераман. Адабий асар қаҳрамонлари ўзлари ҳаракат қилишлари керак. Кўп ўқувчиларимиз "Сарбадорлар" дилогиясида Мавлонозода билан Жаҳонларнинг муҳаббати япроқ ёзиб улгурмагани ҳақида афсусланиб "Нега улар ёш нобуд бўлдилар?", дея сўрайдилар. Эсимга тушиб қолди, Адабиёт институтида таҳсил олаётган йилларимиз, Лев Толстой ижодини завқу қизиқиш

билан ўрганар эдик. Биз талабалар Толстойнинг "Мен Аннани ўлдирганим йўқ, унинг ўзи ўзини поезд тагига ташлади..." деган сўзлари билан танишганимизда: "Анна Каренинани тирик қолдириш ёзувчининг қўлида эди-ку!..." деб юрганимиз ёдимда.

Ростдан ҳам, Инсоннинг тақдири ўзининг қўлида экан. Бас, уни ҳеч қандай ёзувчи ўзгартира олмайди. Адабиёт буни ҳаққоний кўрсатиб бериши лозим.

Олим: — Ўзбек романчилигининг эртанги куни ҳақида нималар дея оласиз?

Адиб: — Фикримча, замонавий адабиёт ривожланиши билан бир қаторда тобора тарихга қизиқиш ҳам кучайиб боради. Маълум сабабларга кўра, буюк тарихимиз "очилмаган қўриқ" бўлиб келди. Энди унинг қатлари таҳ-батаҳ очилиб бормоқда. Муस्ताқиллигимиз берган саодатлардан бири бу.

Тарихимизни ўрганишимиз керак. Қайси адабиётда тарихий жанр ривожланар экан, бу ўша миллатда ўзликни таниш жараёни кечаётганидан далолатдир. Бу — аксиома. Адабиётимиз ана шундай паллаларни бошдан кечирмоқда.

Олим: — Янада бадиий баркамол асарлар яратиб, китобхонларни хурсанд қилишингизга ишончимиз комил. Бу бо-рада Сизга сиҳат-саломатлик тилаб, ғайратингизга ғайрат қўшилишининг тарафдоримиз.

*Адабиётшунос олим
Абдухам АЛИМБЕКОВ суҳбатлашди*

*"Ўзбекистон адабиёти ва санъати"
газетаси, 2006 йил 13 январь*

МУНДАРИЖА

"Адлу эҳсон била оламни обод этибмен..."	7
Амир Темур ҳайкали қошида	8
Ривоят	8
Сарбадорлар қўшиғи	11
Амир Темур қабридан овоз. <i>(Рубоий)</i>	12
Аврагзебнинг чинори	14
Соҳибқирон. <i>(Станслар)</i>	15
Туркистон султони	17
Бобур Мирзо ўтиги	18
Гумбаздаги нур. <i>(Достон)</i>	19
Соҳибқирон ташрифи	43
Кониғилда тикилган дор. <i>("Сарбадорлар" тарихий дилогияси</i> <i>иккинчи китобидан парча)</i>	44
Соҳибқирон ташрифи. <i>(Тарихий ҳикоя)</i>	60
Подшо келини. <i>("Улуғ салтанат" тетралогиясининг</i> <i>иккинчи китобидан парча)</i>	73
Улуғбек Мирзонинг сўнгги куни. <i>(Пьеса)</i>	90
Халқ яратган даҳо	105
Сарбадорлар — халқ курашчилари	106
Амир Темур фильми либреттоси ҳақида	111
Амир Темур ва сарбадорлар	113
Улуғбек Мирзо ва Абдулатиф Мирзо	126
"Менким, фотиҳ Темур..." асари ҳақида	127
"Буюк Темур" бадий фильми сценарийси ҳақида	129
Амир Темур сиймоси	131

Амир Темур ҳақида сўз.....	143
Она тарих камоли	147
Тарих давомли китобдир	153
Амир Темур салтанати ҳақида янги роман	157
Халқ яратган даҳо	159
Соҳибқирон фарзандлари	165
Амир Темур чамани. (Эссе)	169
Буюк обида	186
Одамийликнинг буюк тимсоли	194
Қутлуғ хонадоннинг улур соҳиби	199
Бадиий тарих манзаралари	203

Муҳаммад Али

АМИР ТЕМУР ЧАМАНИ

Муҳаррир *К. БҮРОНОВ*

Рассом *Ҳ. МЕҲМОНОВ*

Техник муҳаррир *Т. ХАРИТОНОВА*

Мусахҳиҳлар *М. РАҲИМБЕКОВА, Ш. ОРИПОВА*

Компьютерда тайёрловчи *Ф. ТУГУШЕВА*

Босишга рухсат этилди 31.05.2006 й. Қороз формати 70x100^{1/16}.

Балтика гарнитурасида офсет усулида босилди.

Шартли б.т. 17,41. Нашр т. 19,25. Тиражи 5000.

Буюртма № 06-91

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг
«Ўзбекистон» нашриёт-матбаа ижодий уйида босилди.

700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.